

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS IX. – FASCICULUS 4.



E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS
MISKOLC 2004



TARTALOM

SZEPSI CSOMBOR MÁRTON ÉS AZ RMNY AJÁNDÉKA	5
BAÁN ISTVÁN: Fontolgatások Szent Gellért görög nyelvi műveltségéről	7
BALOGH JUDIT: A székely nemesség a XVII. század elején	15
BESSENYEI JÓZSEF: Szigetvári Zrínyi Miklós	39
GYULAI ÉVA: Carmina in arma Zapolyana.	61
Címerversek Szapolyai Borbála lengyel királyné (1512) és Szapolyai János Zsigmond választott király (1567) címeréről	
HORVÁTH ZITA: Acsády Ignác gazdaság- és társadalomtörténeti munkássága	83
KABDEBÓ LÓRÁNT: A Miskolci Egyetem Központi Könyvtárának egy könyvritkaságáról	91
KECSKEMÉTI GÁBOR: Alapítók	101
(A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)	
KIRÁLY PÉTER: Kritikai kiadás és XML	119
NAGY GÁBOR: A váci püspök esete a személynökkel meg a nádori helytartóval	151
(Adalék a hosszú háború korának történetírásához)	
PUSKÁR ANETT: Perényi Péter, a „hitújító”	171
SÜTTŐ SZILÁRD: Quarto vagy quinto?	181
(Adalék a középkori írástudók olvasni tudásához)	
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Nycolaus Zrinyius	187
TÓTH PÉTER: A lengyel-magyar vegyes krónika	223
TÓZSA RIGÓ ATTILA: Családszerkezet az 1529-1557 közötti pozsonyi végrendeletekből nyert adatok alapján	243

SEPTUAGESIMO ANNO
HUMANISSIME PERACTO

Tanulmányok

KULCSÁR PÉTER

70. születésnapjára

Karácsony hava
2004

Szepsi Csombor Márton és az RMNy ajándéka

A régi hazai nyomtatványok bibliográfiájának készítése közben a varsói Nemzeti Könyvtár mikrofilmjegyzékében¹ a következő, eddig ismeretlen Szepsi Csombor Márton nyomtatványra bukkantunk.² Az egyleveles alkalmi kiadvány 1616-ból való, amikor is szerzője a danckai tanács egyik alumnusaként dicsőítő jelzőkkel éltette a város előjáróit és a gimnáziumi tanárokat, s rövid költeménnyel ajándékozta meg őket:

„Tituli doxologikoi spectatissimorum, ... dominorum ... Ecchardi a Kempen, burg. regii, ... Bartholomaei Brandt, praeconsulis, ... Arnoldi ab Holten, ... Ernesti Kerl, scholarum ... consulum reipub. Dantiscanae ..., Musarum ceterarum patronorum ... conscripti per Martinum Czombor Szepsinum Vngarum, .. senatus Gedanensis alumnus ... Dantisci 1616 in officina Rhodiana excudebat Georgius Ludovicus Kraull.” – [1] fol. – 2

Reméljük, Péter örömmel fogadja ezt a *donum scriptoris*-t, amelyet a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztősége – bár csak másolatban – születésnapjához jótíváságai kíséretében, szeretettel ad át Néki.
Ad Nestoreos annos!

¹ *Katalog mikrofilmów nr 34. Stare druki cz. VI.*, Opracował Michał SPANDOWSKI, Warszawa, 1996 (Biblioteka Narodowa Zakład Zbiorów Mikrofilmowych), 314.

² Az eredeti példányt Gdanskban, az Akadémiai Könyvtárban őrzik az Oe.20.2° adl.13. jelzeten. Másolatának jelzete az OSzK-ban RMK III 1168a.

TITULI.

Δ Ο Ξ Ο Λ Ο Γ Ι Κ Ο Ι,

SPECTATISSIMORUM ANTIQVVS: AC MAGN DOMINORVM.

Dñ. ECCHARDI à KEMPEN, Burg. Regii,
Dñ. BARTHOLOMÆI BRANDT, Præconsulis,
Dñ. ARNOLDI ab HOLTEN,
Dñ. ERNESTI KERL:

Scholarcharum dignissimorum, Consulum Reipub.

DANTISCANÆ prudentissimorum. Musarum Catervæ Patronorum
liberalissimorum. Peregrinorumq; assumentium gratissimo-
rum: votivè conscripti

Ver

MARTINEM CZOMBOR SZEPSINUM VNGARVM.

Incliti Senatns Gedanensis, Alumnus.

S upremi,	Sancti,	Sensati,	Sacra	Sequentes,
Cordati,	Casti,	Celsi,	Celeresq;	Camilli,
Humani,	Hæredes,	Habiles,	Humiles,	Heroesq;
Officiosi,	Operosi,	Optatig;	Omina	Olympi,
Laurati,	Lenes,	Largi,	Laudumq;	Latebra,
Auxiliatores,	Arrecti,	Alti,	Aequi,	Animosi,
Rectores,	Rosci,	Recli,	Remi,	Renitentes,
Christicole,	Chari,	Custodes,	Culmina,	Crista,
Hæloroi,	Hymithei,	Hortantes,	Hilares,	Hyacinthi,
Audaces,	AKAKOI,	Ardentes	Attollere	Alumnos,
Egregii,	Exempla,	Exsortes,	Exerciti,	Ethami,
Urbani,	Validi,	Vnanimes,	Virtute	Virentes,
Inriloqui,	Invidi,	Infantes,	Insti,	Invigilantes,
Viri,	Victores,	Veri,	Vitioque	Vacantes,
Arguti,	Aspirantes	Animos	Assumer	Astris,
Nectarci,	Nivei,	Nutrices,	Numina,	Nisi,
Templissequi,	Teneri,	Tollentes	Thura	Tonanti.

Ad eosdem summx Ampliudinis Viros.

Quid si dividuas etiam tentavero vires?
Nil extra Clivus munera ferre queo.
Sumite grato animo quare faustum Venerandi,
Donum, Scriptoris, quod dat amica manus.

DANTISCI.

In Officinâ Rhodiana. Excudebat Georgius-Ludovicus Krauß
Anno M. DC. XVI.

FONTOLGATÁSOK SZENT GELLÉRT GÖRÖG NYELVI MŰVELTSÉGÉRŐL

BAÁN ISTVÁN

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

Nehéz probléma elé állította a magyar középkorászokat Szent Gellértnek mint irodalmárnak az alakja. Moravcsik Gyula még úgy látta, hogy „a velencei származású Gellért püspök, aki Imre herceg nevelője volt, tudott görögül, mert műveibe görög szavakat szűrt be, és *Deliberatio* című munkájához görög forrásokat is használt”.¹ Ennek a kijelentésének szinte minden szavát megkérdőjelezte azóta a filológia és a történettudomány. A tisztázás érdekében jó, ha eleve két kérdéskörre választjuk szét a Gellért-jelenséget: melyek azok a belső érvek, melyek a *Deliberatio* elemzése következtében fényt vetnek Gellért görög műveltségére, s melyek azok a történeti tények, melyeket ezzel kapcsolatban a történeti források is alátámasztanak, vagy amelyek megerősítik a filológiai elemzés eredményeit.

A csanádi püspöknek egyetlen fönmaradt, sajátos, szinte „különcnek” mondható művét hosszú ideig nem értékelte az irodalomtudomány: csak a XX. század első felében lelt kellő méltatásra.² Ibrányi Ferenc a vértanú-püspök teológiájáról írva irányította rá a figyelmet, milyen alapvető szerepet játszik abban Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész.³ Ez adta az impulzust Ivánka Endrének, hogy filológiai vizsgálat alá vegye a *Deliberatióban* előforduló Areopagita-idézeteket és egy Maximosz-citátumot. Arra a megállapításra jutott, hogy bár ezeknél Scotus Erigena és Anastasius Bibliothecarius fordításait használta, „mégis vannak helyek, melyek arra engednek következtetni, hogy Szent Gellért Dionysius műveinek görög eredetijét is ismerte és olvasta”.⁴ Ezekon felül még Epiphániosz *De haeresibus*-át és Euszebiosz *Onomasztikonját* is eredetiben

¹ *Bizánc és magyarság*, Budapest 1953, 101. o.

² Manitius: *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters. II: Von der Mitte des zehnten Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat*. München 1923, 78. o.

³ „Szent Gellért teológiája”, in *Szent István emlékkönyv*, Budapest 1938. I.k., 493-556. o.

⁴ *Szent Gellért műveltségének problémája. (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXVI. 3.)*, Budapest 1942. 232-233. o.

tanulmányozta, és föl is használta. Minthogy ezek a könyvek az akkori görög egyházi műveltség, főleg a szerzetesség legtöbbet olvasott könyvei közé tartoztak, kézenfekvőnek látszott Ivánka számára, hogy levonja a következtetést: a szentéletű püspök egy kisebb görög kolostornak, mégpedig a marosvárinak a könyvanyagát használta föl forrásként műve megírásához.⁵ Mindehhez a nyelvi háttérrel az szolgáltatta, hogy Gellért már korábban ismerte a görög nyelvet.⁶

Ivánka másfél évtizeddel később újra behatóan foglalkozott a görög patrisztikus idézetekkel.⁷ Bodor András⁸ nyomán pl. módosította az Epiphanosz-citátumra vonatkozó megállapítását: immár Sevillai Isidorus *Etymologiae*-jét tartotta forrásnak. A tényleges Areopagita-idézetek mellett azonban még fontosabb tényként jegyzi meg, hogy nemcsak sok gondolata származik az állítólagos Pál-tanítványtól, hanem stílusában is követi őt, elsősorban a keresett és különleges kifejezésekben. Szabadon alkalmazza a tipikusan dionüszioszi szólásmódokat, azokból új kapcsolatokat hoz létre, közben azonban nem idéz egyetlen meghatározott helyet sem. Mindez nem jelenti szükségképpen, hogy Gellért az eredeti görög szöveg alapján dolgozott, de lehetséges. Ivánka árnyaltabb megfogalmazása mellett egyúttal sürgeti, hogy föltétlenül meg kellene jelentetni a *Deliberatio* kritikai kiadását, és utal a könyv műfajának problémájára is. Ugyanakkor szigorúan filológiai módszerekkel igyekszik vizsgálni tárgyát, s óvakodik attól, hogy történeti hipotézisekkel támassza alá végkövetkeztetéseit. Ezért sem tör egyértelműen lándzsát Gellért közvetlen görög műveltsége mellett.

Gabriel Silagi, mielőtt közreadta volna a *Deliberatio* kritikai kiadását,⁹ terjedelmes és alapos tanulmányban vette vizsgálat alá a művet.¹⁰ Témánk szempontjából arra a fontos megállapításra jutott, hogy az

⁵ Uo. 236-237. o.

⁶ Uő: „Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn”, *Orientalia Christiana Periodica*, 188. o.

⁷ Das „Corpus Areopagiticum” bei Gerhard von Csanád (+1046); *Traditio, Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion* XV (1959), Fordham University, New York, 205-222. o.

⁸ „Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása”, *Századok* 77 (1943), 172-227. o.

⁹ *Gerardi Moresanae Aecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio super hymnum trium puerorum*, edidit Gabriel Silagi (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis XLIX), Turnholti 1978.

¹⁰ *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád* (Münchener Beiträge zur Mediavistik und Renaissance-Forschung 1), München 1967.

Areopagita-idézetek esetében – s ez áll a Maximosz-citátumra is – Gellértet nem a gondolati tartalom, hanem elsősorban az idegen mondatfűzés és a szóképzések vonzották. Csekély érdeklődést mutatott az újplatonikus gondolkodásmód, sőt egyáltalán aziránt is, hogy mélyebben megértse Dionüszioszt. Leginkább az a lehetőség ejtette rabul, hogy egy amúgyis hosszú szó, mint pl. az *ineffabilitas* elé még egy *super* képzőt tegyen.¹¹ Az idézetek Silagi szerint nem szószerintiek, hanem csak reminiscenciák – minthogy Dionüsziosz nevét csak háromszor említi –, s ezek alapján bizonyító erejű végkövetkeztetéseket nem lehet levonni Gellért görög tudására vonatkozólag. A műben előforduló két görög kifejezésre valószínűbb magyarázatot nyújt, hogy vagy már Anastasius Bibliothecariusnál előfordultak, vagy a páli levelek egyik glosszájában vagy kétnyelvű változatában találkozott velük Gellért.¹² A csanádi püspök olvasottsága a *Deliberatio* vizsgálata alapján korántsem mondható kiemelkedőnek. Ennek épp stílusa a bizonyítéka: latin nyelve igen közel áll a köznyelvhez. Ha olyan művelt lett volna, mint ahogy sokan föltételezték róla, ez nyelvezetén is nyomot hagyott volna.¹³

Silagi alapvető jelentőségű kutatásai azonban korántsem zárták le a vitát. Mezey László¹⁴ nem tudta elfogadni Silagi álláspontját. Szerinte Gellért az Areopagitának nem csak a stílusát utánozta, hanem gondolatait is asszimilálta.¹⁵ Nézetét azzal is igyekezett alátámasztani, hogy példaként fölhozza egy Esztergomban iskolai célra használt, a XI. sz. közepére tehető kódexnek egy lapját, ahol Pszeudo-Dionüsziosz *Mennyei hierarchiája* XIII. fejezetének egy részét glosszákkal is ellátták, mégpedig az eredeti görög szövegre hivatkozva. Kapitánffy István recenziójában¹⁶ kétségbe vonja, hogy Mezey pontosan értékeli a kódextöredéket, sőt szerinte valószínűleg helytelenül értelmezi. Kapitánffy, Silagi véleményéhez csatlakozva, egyúttal

¹¹ Uo. 65-66. o.

¹² Uo. 71. o.

¹³ *Gerardi Moresanae...* Einleitung, XII. o.

¹⁴ „Egy új forrásterület feltárása”, *MTA I. Oszt. Közl.* 30 (1978), 65-90. o.; uő: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Budapest 1979, 117-121. o.; uő: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, recensuit L. Mezey, Budapest 1983.

¹⁵ Uő: „Gellért-problémák”, in Török J. (szerk.): *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok (Studia Theologica Budapestinensia 10)* Budapest 1994. 218-219. o.

¹⁶ *Irodalomtudományi Közlemények* 84 (1980), 533-534. o.; uő: „Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 101 (1985), 133-137. o.

fölveti az alapvető kérdést: „ha a politikai történetben a IX-XII. sz.-ig nagy hangsúllyal, a képzőművészet terén meglehetősen bizonyossággal, egyes nyomok szerint a liturgiában, s talán az egyházszerzés terén is kimutathatók bizánci kapcsolatok és hatások, akkor az írásos kultúra terén miért nem találunk ilyeneket?”¹⁷

A *Deliberation* kívül Gellért írt még egy kommentárt a Zsidókhöz írt levélhez és egy, *De divino patrimonio* című művet, ezek azonban elvesztek. A neki tulajdonított Mária-homiliák nem hitelesek.¹⁸ Kosztolnyik Zoltán ugyan neki tulajdonítja az *Intelmeket*, sőt a Szent István és zsinata által kiadott törvényszövegek összeállítását is, ezzel a véleményével azonban egyedül áll.¹⁹ A mellette fölhozott irodalmi érv igen gyenge, ti. hogy István törvénykönyve éppoly zavaros képet nyújt, mint Gellért *Deliberatio*ja. Györffy szerint annyira eltér egymástól a *Deliberatio* és az *Intelmek* tartalma, gondolatfüzése és fogalmazása, hogy semmiképp sem születhettek egyazon szerző tollából.²⁰ A *Deliberatio* hazai kritikai kiadója, Szegfű László előszavában úgy véli, hogy „igazolható, hogy (Gellért) valamelyes ismerte a görög nyelvet”.²¹

Irodalmi szempontból tehát csak a *Deliberatio* jöhet számításba, hogy azon mérjük le Gellértnek a bizánci műveltséghez és a görög nyelvhez fűződő viszonyát. Vajon a történeti források szaporítják-e ebbéli ismereteinket? E kérdés vizsgálatánál elsősorban Gellért származása és neveltetése nyújthatna támpontot, életének ez a korszaka azonban csak a legendairóladomból ismert. Velencei születését tényként fogadja el a történettudomány. Ezt támasztja alá Silaginak az a megjegyzése is, hogy a *Deliberatio* szövege olyan kétségbevonhatatlan nyelvi jelenségeket tartalmaz, amelyek szerzőjének észak-itáliai származására utalnak,²² valamint az a tény, hogy Veronát, Ravennát és Velencét emlegeti (4, 473-475). Minden más, ifjúkorára vonatkozó adat bizonytalannak tűnik. Máig is vita tárgya, vajon szerzetes volt-e vagy sem,²³ ez azonban csak annyiban

¹⁷ *Irodalomtudományi Közlemények* 84 (1980), 532. o.

¹⁸ Pásztor E.: *Gérard, évêque de Csanád en Hongrie*, 762. o.

¹⁹ „The importance of Gerard of Csanád as the first author in Hungary”, *Traditio* XXV (1969), 377-378. o.

²⁰ *István király és műve*, Budapest 1977. 370. o.

²¹ *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae episcopi svpra hymnum trium pverorum*, ediderunt et transtulerunt Béla Karácsonyi et László Szegfű, Szeged, Scriptum Editor MCMXCIX, XI. o.

²² *Untersuchungen*, 78. o.

²³ Pásztor uo.

kapcsolódik problémánkhoz, hogy Mezey a Gellért-legendában említett Rossazzót a Szent Neilosz által alapított, kalábriai Rossano görög monostorával próbálja összefüggésbe hozni.²⁴ Ebben a kontextusban a szerzetesség egyúttal a bizánci hatást is jelentené Gellértnél,²⁵ amit csak erősítenének a korabeli Velence Konstantinápolyhoz fűződő kapcsolatai. Ez az út azonban zsákutcának bizonyul, mert Gellértnak semmi oka sincs rá, hogy műveltségének és szellemiségének ezt az oldalát leplezze vagy tagadja, tehát ha a *Deliberatio* idevágó részében hallgatásba burkolózik, annak oka nem a szerénység lehet, hanem egyszerűen az a tény, hogy közvetlen bizánci hatásról nem számolhat be. A Velencét Bizánchoz fűző politikai kapcsolatok önmagukban még nem jelentették azt, hogy a város lakosságának akár csak egy kis része is tudott volna görögül.²⁶ Ez is inkább a vezető réteg egyes tagjairól feltételezhető. Gellért állítólagos előkelő származása azonban önmagában még nem biztosítéka görög nyelvismeretének.

A rendelkezésünkre álló irodalmi és történeti adatok alapján tehát nem tudunk megnyugtató választ adni arra a kérdésre, vajon tudott-e görögül Gellért. Bár van olyan megállapítás, hogy „az óvatos tudományos közmegegyezés szerint a szerző tudhatott görögül”,²⁷ de valószínűbbnek tűnik az, hogy nem, vagy legalábbis alig valamit tudott. A problémát az is bonyolítja, hogy amennyiben velencei származása miatt rendelkezett is valamelyes görög nyelvtudással, ez csak a köznapi életben használatos, középgörög idiómát jelenthette. Ahhoz, hogy olvassa és megértse pl. az Areopagita műveit, komolyabb stúdiumokat kellett volna folytatnia, mert bár az egyházatyák által használt atticista nyelv a Bibliában használatos koiné hatását tükrözte, az ezredfordulóra a beszélt nyelv már nagyon eltávolodott a patrisztikus kor nyelvezetétől. Gellértnak effajta klasszikus

²⁴ *Deákság és Európa*, 100; *Gellért-problémák* 219. o.

²⁵ Ezt a hipotézist aztán mások már tényként veszik át, pl. Szeffű László: „kapcsolatba került Szent Nilussal, Grottaferrata görög apátságának alapítójával” (*Deliberatio Gerardi*, IX.)

²⁶ Vö. Cortelazzo, M.: *L'influsso linguistico greco a Venezia*. (Linguistica 2), Bologna, Patron 1970.

²⁷ Nemerkenyi Előd: „Szent Gellért patrisztikus forrásai”, in Nemeshegyi P. – Rihmer Z. (szerk.): *Studia Patrum. A Magyar Patrisztikai Társaság I. konferenciája az ókori kereszténységről (Kecskemét, 2001. június 21-23)*, Budapest 2002, 256. o.

görög irodalmi tanulmányairól azonban nem tudunk, erre a korabeli Nyugat-Európában nem is nyílt lehetőség.²⁸

Ivánka hipotézisének történeti kiindulási pontját az nyújtotta, hogy amikor Gellért Marosváron minden valószínűség szerint egy eredetileg görög egyházmegyének a püspöke lett, és az ottani Szent János görög monostor szerzeteseit áttelepítette Oroszlámosra, feltételezte, hogy a monostori könyvtárban lelt néhány műre, melyek a *Deliberatio* forrásai lehettek.²⁹ (Érdekes, hogy Ivánka nézetét mindenki kritikátlanul elfogadta!)³⁰ A hipotézis akaratlanul is összemosta a politika és a kultúra síkját, hiszen az egyházpolitikai szituációból – hogy Marosvára a bizánci kontextust jól ismerő, velencei származású püspök került – nem következett szükségszerűen, hogy ez a főpap nyelvileg és kulturálisan is részese volt a bizánci civilizációnak.

Azt a kérdést azonban mindeddig senki sem vizsgálta meg, hogy milyen alappal rendelkezik a hipotézis, vagyis hogyan festhetett az ezredfordulón egy kisebb görög monostor könyvtára. Természetes, hogy egy, a birodalom perifériáján lévő szerzetesközösség nem volt összehasonlítható a legnagyobb monostorokkal. Ezért akár félrevezethető is lenne, ha az áthoszi és patmoszi, eleddig leginkább feltérképezett monostorokat vennénk alapul.³¹ A patmoszi Szent János evangélista-monostor 1201-ben összeállított katalógusa 330 művet tartalmaz, amelyből 124 liturgikus könyv (ebből 12 evangéliumos), 13 ószövetségi válogatott könyvek gyűjteménye (prophetologion, zsoltároskönyv), 116 mű a szentatyák (közülük 7 Nagy Szent Baszileiosz) tollából való, illetve szentek életrajza. A világi tárgyú könyvek grammatikai és orvosi kézikönyvek vagy

²⁸ Vö. Kapitánffy I.: *Hungaro-byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*, Budapest 2003. 39-53. o.

²⁹ *Szent Gellért műveltségének problémája (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXVI. 3.)*, Budapest 1942, 232-233. o.

³⁰ Szegfű László: „(Gellért) a helyi baziliták révén néhány görögül írott munkához is hozzájutott” (*Deliberatio Gerardi*, XI.). H. Tóth Imre: „Az ortodox kolostorok működéséhez 20-26 kódexre volt szükség. Feltehetően ez a kéziratos irodalom a marosvári görög barátoknak is rendelkezésére állott. Itt talált rá Gellért a titokzatos *Dionisziosz Areopagita* műveire is, amelyekből gazdagon meríthetett a *Deliberatio* megírásánál.” („Szent Gellért és az ortodoxia”, in *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGYTF Történettudományi Tanszékén 1996. szeptember 19-20.*, szerk. Döbör Andrea et alii, Szeged 1998, 28. o.)

³¹ Lambros, Sp. P.: *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos I-II* (Cambridge 1895, 1900)

lexikonok. Az ókori irodalmat Arisztotelész és Josephus Flavius, a bizáncit a Barlaam és Jozafát-regény, valamint Niképhorosz patriarcha és Szkülitzész krónikái képviselik.³² Hamis képet alkotnánk azonban a szerzetesek műveltségéről, ha azt gondolnánk, hogy ezt a könyvvállományt teljes egészében használták is. Bizáncban – ellentétben a latin nyelvű Nyugattal – a kolostorokban nem tanulmányozták az antik szerzőket. Műveik csak úgy gyarapíthatták a könyvvállományt, hogy magukkal hozták a világi életből azok az irodalmilag művelt személyek, akik idősebb korokban öltötték föl a szerzetesi köpenyt. Ha a kolostorokban másoltak is könyveket, azok nem profán témájúak voltak.³³

Nyilvánvaló, hogy a marosvári görög monostor csak töredékével rendelkezhetett annak, amivel a patmoszi büszkélkedhetett, márcsak amiatt is, hogy sokkal rövidebb ideje állt fenn. Mivel más összehasonlítási alapunk nincs, az egyik legkisebb áthoszi monostor, a Philotheu könyvtárát kell megvizsgáljunk.³⁴ A monostort 1141-ben alapították, korabeli könyvkatalógusa nincs birtokunkban. Kiindulási pontul csak a jelenlegi könyvvállomány szolgálhat, amely az elmúlt évszázadok során nemcsak gyarapodhatott, hanem pusztulhatott is. A jelenlegi anyagból 38 kódex datálható a XII-XII. századból, melyek közül 14 az evangéliumos ill. újszövetségi (praxapostolos) könyv, 5 ószövetségi témájú, 12 liturgikus könyv, a többi 7 pedig patrisztikus írás, azonban ezekből csupán összesen 7 kézirat az, amely biztosan az alapítás körüli időkre nyúlik vissza, az összes többi későbbi szerzemény! Tehát kezdetben a monostor valószínűleg csak a szertartások végzéséhez szükséges alapkönyvekkel rendelkezett (esetleg ezekből is hiányozhatott egy-kettő), ebben az esetben pedig aligha beszélhetünk könyvtárról. Az áthoszi jelenlegi teljes kéziratgyűttesben az is föltűnő, hogy a korai időkből (X-XI. sz.) nem datálható egyetlen Dionüsziosz Areopagitész-kézirat sem, ami arra utal, hogy a művel szerzetesi körökben a XIII-XIV. századtól kezdtek behatóbban foglalkozni. Ezeknek az analógiáknak a figyelembe vételével nem érthetünk egyet

³² Vö. Bréhier, L.: *La civilisation byzantine*, Paris 1970², 419. o.

³³ Vö. Baán I.: „Teológiai oktatás Bizáncban”, in Janka Gy. (szerk.): *Örökség és küldetés. (A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. Évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga, 2000. október 2-3)*. Nyíregyháza 2001, 124. o.

³⁴ Vö. Allison, R.W.: „The libraries of Mt Athos: the case of Philotheu”, in Bryer, A. – Cunningham, M. (eds.): *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Variorum, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot 1996, 135-154. o.

Ivánka hipotézisével, amely olyan könyvtárat föltételez Marosvárott, amelyben a liturgikus könyvek mellett számos patrisztikus mű, elsősorban az Areopagita munkái sorakoztak. Következésképp a marosvári monostor nem szolgáltatott forrásanyagot a *Deliberatio* megírásához.

Az elmondottak ellenére megfontolásra érdemes az a tény, hogy Gellért épp abban az időben kerül Magyarországra, a király környezetébe, amikor létrejön a bizánci-magyar szövetség, megerősödik a konstantinápolyi hatás.³⁵ Elképzelhető, hogy esetleg több görög impulzust kapott Magyarországon, mint azelőtt, és csanádi püspöksége ha nem is jelent kontinuitást, de semmiképp sem kell erőszakos latinizációként értelmezni, mint ahogy azt az eddigi történettudomány tette. Talán azt a föltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a görög szerzetesek áttelepítésének említése a legendában csupán a későbbi állapot visszavetítése Gellért korába, amit így akar legitimálni a XIII-XIV. századi legendaszerző.

Reméljük, hogy a filológia további eredményei újabb fényt vetnek majd a Gellért-probléma részleteire, amelyre végleges és teljességgel megnyugtató válasz még ma sem adható. Elképzelhető azonban, hogy Gellért áttételesen görög nyelvű műveltsége sokkal szorosabb kapcsolatban állt a korabeli hazai, bizánci fogantatású kultúrával, semmint arról latin nyelvű műve az első pillantásra árulkodik.

³⁵ Vö. Baán I.: „Turkia metropóliája. Kísérlet a szent istván-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára”, in H. Tóth I. (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. Századig*, Szeged 1995, 19-26. o.

A SZÉKELY NEMESSÉG A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

BALOGH JUDIT

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

Báthory Zsigmondnak az 1601 legvégén Déván kiadott szabadságlevelei új korszakot nyitottak a fejedelmek székelyekkel kapcsolatos politikájában, s ezzel újra békésebb időszak kezdetét jelezték. Az oklevél rendelkezései kijelölték azt az utat a fejedelmi székelypolitikában, ami a XVII. század folyamán mindvégig követett példa maradt, így lehetőséget adott a székely társadalomnak egy viszonylagosan nyugodt fejlődésre, belső alakulásra.

A székely társadalom XVII. század eleji állapotáról hozzávetőlegesen képet kaphatunk a Basta által elrendelt és 1602-1603 folyamán végrehajtott összeírás adataiból.¹ Érdekes megfigyelni, hogy a lóföket teljesen külön említették a nemesektől, azaz még ekkorra sem azonosult sem a székelyek, sem pedig a kívülállók tudatában a két kategória. Így bár arányait felhasználjuk, mi is a korabeli fölfogást igyekszünk követni, azaz úgy tekintjük, hogy a XVII. század elején a székely lóföket nem számították a nemesek közé. Eszerint a fölosztás szerint a sajnos nem teljes lustra alapján Háromszéken összesen 101 nemest írtak össze. Ebből Sepsiszékbén 36-an éltek, tizenhét településen. Sepsiszéken a legtöbb nemes Angyaloson élt ekkor, mégpedig hatan, Forró Gábor, Forró Márton, Forró András, Babolczi Mihály, Bartos János és Sebestyén János. Ezt követi a sorban Szentiván, ahol Henter Benedek, Jankó Miklós, Illies Imre, Illies András és Jankó János számított a nemesek közé. A többi helységben javarészt egy-két, esetleg három nemest regisztráltak. Így Kisborosnyón nemesként írták össze Tompa Jánost, Tompa Miklóst és Tompa Ambrust; Nagyborosnyón Donát Jánost; Réty településen nemes Losonczi Márton; Uzonban Béldi Ferenc; Lisznyón Nagy Miklós és Sánta Ferenc; Bikfalván Bikfalvi István és Bikfalvi Gábor; Kökesen Orbó György; Illyefalván Mihecz János és Zonda Miklós; Köripatakon Kálnoki János, Balog Benedek és Bedeházi Miklós; Zalánban Jankó Gergely; Oltszemen Mikó György;

¹ Giorgio Basta generális utasítására 1602. augusztus 1-től és 1603-ban; ld. in *Székely Oklevéltár* (továbbiakban SZOKL), Új sorozat, IV. k., szerk. Demény Lajos, Kolozsvár 1998.

Bodokon Czierek Balázs és Czierek György; Besenyőben Babos Farkas és Babos Gábor; Bölönben Illiési János; Baróton Horvát Miklós, Baróti Pál és Baróti János neve szerepel. A falvak többségében nem írtak össze nemeseket, Sepsiszek negyvenhárom regisztrált települése közül csak tizenhétben. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyeseknek ne lehettek volna más falvakban is birtokaik és jobbágyaik, de azt sem föltétlenül jelentette, hogy a nemesként felsoroltak mind valójában is nemesként éltek. Az összeírtak közül ezt biztosan Henter Benedek, Béli Ferenc, Kálnoki János és Mikó György esetében mondhatjuk el.

Kézdiszékben harminchárom településből tizennégyben harminchárom nemest írtak össze. A legtöbbet, ötöt Dálnokon, ezek Hadnagy Balázs, Székely László, Somodi Gáspár, Hadnagy Tamás, Vasko Tamás. Négy nemest számoltak össze Alsótorján, Apor Andrást, Török Mihályt, Apor Sándort és Apor Jánost. Három nemest találtak az összeírók Polyánban, Kun Bálintot, Veres Istvánt és Rác Pétert; Lécfalván Marton Gáspárt, Bodor Pétert és Bodor Lőrincet; Lemhényben Donát Ferencet, Csomortán Istvánt és Kaniztos Istvánt, Osdolán, Farkas Sándort, Czimres Miklóst és Szurkos Györgyöt; végül két nemes lakott Maksán, Jankó Gáspár és Márton Kovács. Alsócernátonban Domokos Péter és Bernárd Ferenc; Felsőtorján Apor János és Apor Tamás; Nyujtódon Imecz Mátyás és Donát István, valamint Hatolykán Nagy István és Bak György. Egy-egy nemest írtak össze Mátyusfalván: Benkő Mihályt, és Esztelneken: Szacsvai Ferencet. Itt a jelentősebbek az Apor, az Imecz, a Bernárd családok, mellettük a Csomortány és a Szacsvai, valamint a Kun család néhány tagja is szerepelt már a primorok között.

Orbaiszékben a tizennyolc összeírt településből tizenkettőben harminckét nemest vettek számba, vagyis a faluk számához képest Háromszékben itt élt a legtöbb nemes. Zágonban Mikes György, Jankó Péter és István Deák; Pákén Sándor Ferenc, Sándor Mátyás és Sándor Miklós; Kovásznán Aszú Mátyás, Mihác György és Balog János; Páván Mihálcz Gábor; Zabolán Mikes Zsigmond; Gelenczén Székely Boldizsár, Mihálcz Tamás, Mihálcz Pál és Mihálcz László; Damokosfalván Cziriak Bálint; Szörcsén Zeörchi Demeter és Zeörchi Menyhárt valamint Donát Mátyás; Tamásfalván Márton Deák és Cziriak Bálint; Teleken Makó György, Donát György, Donát János, Donát Imre és Simon Mihály; Czófalván László Balázs, Czia Demeter, Czia Ferencz, Bodó István és Bodó Miklós; Papolczon Mikes Benedek. A régi és jelentős családok mellett, mint amilyen a Mikes, a Sándor, a Mihácz vagy Mihálcz, érdekes fölfigyelni arra

is, hogy a Teleken nemes Makó György valószínűleg azonos azzal a Makó Györggyel, aki Vitéz Mihály egyik zsoldos kapitánya és a vajda egyik segítsége volt abban, hogy a székelyeket maga mellé állítsa. Háromszékben összesen tehát százegy nemest írtak össze.

Csíkban jóval kevesebb volt az ekkor összeírt nemesek száma. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben Csík harminchat összeírt településéből kilencben találtak nemeseket a biztosok, összesen tizenötöt. Szenttamáson Lázár Gábort; Rákoson Székely Istvánt; Madéfalván Antal Imrét; Csicsón Kelemen Bálintot és Lázár Egyedet; Vacsárcsiban Lázár Andrást, Feiér Mátét, Imecz Imrét és Farkas Tamást; Taploczán Székely Miklóst és Salamon Lőrinczet; Zsögödön Pókai Balázst; Szentimrén Antal Hadnagyot és Jánosi Jánost; Tusnán Bocskor Pált írták össze. Itt a Lázár-család első főlényje volt jellemző, de mellette ott találunk egy Imeczet is, aki szintén fontos szerepet játszott már a korábbi időkben is. Gyergyóban ekkor ott lakó nemest egyetlen egyet soroltak föl, még hozzá Szárhegyen Nagy Tamást, noha tudjuk, hogy Gyergyó talán még Csíkszéknél is jelentősebb területe volt a Lázár családnak. Kászsónszék három településén nem regisztráltak nemeseket.

Udvarhelyszék (Keresztúrszék nélkül összeírt) kilencvenkét településéből tizennyolcban összesen tizenhat nemest számláltak össze. Székelyudvarhelyen Sámbockréti Mihály Deákot; Ozdfalván Horvát Mihályt, Begezi Gergelyt és Alárd Istvánt; Dersen Petki Jánost; Hoggyán Hogiai Györgyöt; Bögözön Farkas Pált; Kadiczfalván Benedekfi Jánost; Vargyason Dániel Pétert; Bibarczfalván Nagy Menyhártot; Felsőboldogasszonyfalván Jánosi Tamást; Kisfaludban Kecseti Boldizsárt; Kecsetben Gálfi István; Szombatfalván Szombatfalvi Benedeket; Szolokmán Tombold Mihályt; Küsmődön Marton Györgyöt. A szintén Udvarhelyszékhez tartozó Keresztúr fiúszék harmincnyolc összeírt településéből tizenötben találtak az összeírók tizennyolc nemest; ezek Keresztúrfalván Czakan Balázs és Nyujtódi Demeter; Martonoson Gálfi Ferenc; Tordatfalván Fekete Pál; Kadácson Semién Miklós; Rugonfalván Benedekfi Tamás; Szentersébeten More István; Fiafalván Geréb András; Véczkén Balassi Mihály; Szentdemeteren Nyujtódi György; Tarcsafalván Pálfi András voltak. Az összes regisztrált udvarhelyszéki településen (százharminc településről van szó) a lustra szerint huszonnégy nemes élt ekkor huszonnégy helységben, jobbra úgy, hogy egy helységben ritkán volt több egyetlen nemesi állapotúnál, a falvak legnagyobb részében azonban nem is lehetett nemest találni.

Marosszéken is hasonló volt a helyzet, mint Udvarhelyszéken. Az

összeírók ezt a széket kétszer is meglustrálták, először 1602. augusztus 16-án, majd pedig másodszor 1603. február 7-én. Az első esetben 132 összeírt településből tizenötben huszonhárom nemes, a második alkalommal 133 összeírt helységből huszonháromban harminchét nemes írtak össze. Az 1602-es összeírás alkalmával Gyalakután Lázár György; Somosdon Székely János; Szövérdén Gáspár János; Süketfalván Bakó István; Andrásfalván Balassi István és Boér Balázs; Keresztúron János Deák; Búzaházán Péterdi Ferenc; Csikfalván Csányi György és Csányi Gáspár valamint Barrabási Ferenc; Jobbágyfalván Toth Balázs és Toth Ferenc; Gálfalván Ozdi György; Madarason Siger Szigmond; Cserefalván Gardai Tamás; Szentgyörgyön Tott Miklós; Kölpénben Kabos Farkas; Marosvásárhelyen Bodó István, Iszlai Tamás, Koncz Tamás, Koncz Mihály és Temesvári Szabó György számláltatott a nemesek közé. Egy évvel később Marosvásárhelyen az előbb említettek közül csak Koncz Tamást írták össze, mellettük Székely Mihályt, Földvári Jánost és Koncz Pált, akik egy évvel ezelőtt nem szerepeltek a nemesek között; Gyalakután Lázár Györgyöt; Szövérdén Gáspár Jánost; Madarason Syger Zsigmondot; Kölpényben Kabos Farkast csakúgy, mint egy évvel azelőtt; Süketfalván a már fölirt Bakó István mellett Bakó Lukácsot is megemlétték; Csikfalván is Csányi György és Csányi Gáspár² valamint Barabássy Ferenc mellett szerepel Literáti Péter és Bakó Imre neve is. Gálfalván Ozdi György neve mellé most fölírták Ozdi Pált is; Búzaházán Péterdi Ferenc mellé Dési Jánost; Andrásfalván viszont a korábbi két nemesel szemben most csak Balassi István neve szerepelt; Jobbágyfalván ugyanúgy, most Toth Balázs és Toth Ferenc neve helyett csak Toth³ Balázs neve található a jegyzékben. Somosdon most nem írták föl a nemesek között Székely Jánost; Keresztúron az egy évvel ezelőtt János Deákként nevezett nemes minden bizonnyal megegyezett a vaiai, 1603-ban Literatus Jánosnak nevezettel. Cserefalván 1603-ra nem szerepel a nemesek között az egy éve még ott említett Gardai Tamás; Szentgyörgyön Tott Miklós. Nem szerepelt a nemesek közt 1602-ben az atosfalvi Kis Demeter, a vaiai Horvát Mátyás, a jobbágytelki Horvát Miklós, az ehedi Barabassi Benedek és Barabassi György, a vadadi Phileop György, a koronkai Gerdei Tamás, a szentiváni Ukythienith István, a csitszentiváni Pető András, a csávási Literáti Miklós és a szentkirályi Sár Péter. Marosszereda nem is szerepelt az 1602-ben készített lustra-jegyzékben, ott egy esztendővel később négy nemes írtak

² Itt a nevük Chiani formában szerepel.

³ Itt Thot formában szerepel.

össze, Szilveszter Györgyöt, Nagy Györgyöt, Nagy Jánost és Nagy Istvánt.

A sok bizonytalanság és változás oka sokféle. Bizonyos esetekben, és ez a többség, egyszerűen arról van szó, hogy akit az egyik esetben még a lófők között tartottak számon, mint például a süketfalvi Bakó Lukácsot, azt egy év múlva már nemesnek nevezték. Máskor, mint például a búzaházai Dési János esetében, a neve nem is szerepelt a korábbi lustrában, csakúgy, mint a vajai Horvát Mátyás. A somosdi Székely Jánost viszont 1602-ben még nemesként, 1603-ban pedig már csak lófőként regisztrálták. A nem kizárható pontatlanságok és tévedések ellenére is elgondolkodtató, hogy mennyire átjárhatóak voltak a nemes és lófő közti kategóriák, illetve hogy egy fejedelmi nemesítés bizonyos esetekben nemcsak hogy az utódokra nem vonatkozott, de egy-egy év is hozhatott olyan változásokat, hogy ugyanaz a személy már csak a lófők közé soroltatott be. A marosszéki lustrák külön érdekessége, hogy talán ennek a széknek a „nemesi” társadalma mutatta a legmobilabb közösség képét. Olyan neveket írtak össze nemesként, akiknek többsége sem ennek előtte, sem pedig a későbbiekben nem szerepelt a főnépek sorában.

A Basta-féle lustra sajnos nem tartalmazta a nemesek vagy lófők által birtokolt jobbágyságok felsorolását, így erre vonatkozóan kevés támpontunk lehet. A nemesi névsorok összevetése és a nagy ingadozás mégis azt mutatja, hogy csak kevesen voltak képesek a XVI. század végének küzdelmei között megőrizni a társadalmi rangjukat és valószínűleg vagyoni helyzetét is. Mindemellett megállapíthatjuk azt is, hogy a XVII. század legelején még rendkívül nehezen körvonalazható egy nemesi csoport a székelységeen belül az előbb már említett néhány család kivételével. A XVI. század végi küzdelmekben tanúsított viselkedését illetően szintén nehezen dönthető el, hogy a lófők csoportja a közösség vagy inkább a nemesség része kívánt-e lenni.

A század elejének állandó csatározásai tették szükségessé, hogy az eddig elkészült lustrák mellett más típusú, kifejezetten katonai összeírást is készítsenek a székelységről. Így 1604 március 15-én készült az a jegyzék,⁴ amely a hadra kelő úgynevezett *százások* szerint írta össze a székely katonaelemet, külön a nemességet, majd pedig a százanként hadra foghatókat. A százak előtt föltüntetették a százas hadnagyának a nevét is, valamint a százasba soroltak neve után a legtöbbször azt is, hogy az illető jelen volt-e a mustra alkalmával, vagy esetleg azt, hogy szabad állapotú

⁴ SZOKL, Új sorozat, IV. k., 154-190. o.

volt, vagy szolgált, és természetesen azt is, hogy milyen katonai rangja volt. Az összeírás Udvarhelyszékre, Háromszékre és Csíkszékre vonatkozott, tehát nem tekinthető teljesnek. A fölsorolt nemesi nevek sem mutatnak egyezést azzal a listával, amit egy vagy két évvel ezelőtt készítettek Basta biztosai. Az ekkor megemlített nemesek a következők: Beogezy Gergely, Benedekffy János (hiányzott), Benedekffy Tamás, Ughron Pál, Kecheti Boldizsár (hiányzott), Hoggiay István (hiányzott), András Ghereb (hiányzott), Nagi Menyhárt (hiányzott), Beódeó Mihály (hiányzott), Galfy Ferenc, Kedey Mihály (hiányzott), Marothy György, Tarchafalui Albert (hiányzott), Zabo Mattias kapitány, Bedő István (hiányzott). A hadnagyok, akik a százakat vezették, a következők voltak: lófőkből álló lovas százas vezetője: Zataloki Nag Máté hadnagy, felszabadított, azaz libertinus gyalogok százának a parancsnoka; Vas Péter, Karachonfalwy Ferenc, Nagy Ferenc, Bálint Balázs, Nagi György, Nagi Jakab, Kolomban Ferenc, Caspar Balázs, Balassi István Demeter Ferenc, Miklos Ferenc, Boncza János; Udvarhely gyalog puskásainak vezetője: Demeter Ferenc; Csík lovasainak a vezetője: Janos Tamás, Boczkor János, a gyalogoké Sas Benedek, Nagj Lőrinc, Székely János, Hozo Ferenc, a csíki, kézdi és orbai hadak vezetője Boczkor János hadnagy, a csíki gyalogok vezetője Nagj Lőrinc, Hozo Ferenc, a kézdi gyalogoké Zabo István hadnagy és Kanio Antal hadnagy, az orbai gyalogságé Tarchja István hadnagy, az orbai lovasoké Vayna Mihály hadnagy, a sepsi gyalogoké Szabo Máté hadnagy, a sepsi gyalogok százának az egyik vezetője Szepe Antal, a másik Sebestien Péter, a harmadik Kozma Máté; a kézdi székelyek vezetője Balogh György hadnagy. A százasok vezetői illetve a hadnagyok a legnagyobb részt a lófők közül kerültek ki, ám előfordulhatott, hogy a későbbiek során éppen katonai érdemeik miatt vagy azért, mert ki tudták használni a tőlük függőket, a következőkben a nemesek közé emelkedtek. Az elől szereplő nemesi nevek közül néhány megtalálható a Basta által készített lustra udvarhelyszéki nemesekéinek a névsorában is. Így például az itt Beógeózy Gergelyként szereplő személy minden bizonnyal azonos lehet azzal a székely nemessel, akit Udvarhelyszékben, Ozdfalván Begezi Gergelyként írtak össze, Benedekffy János pedig a Kadicsfalván nemesként regisztrált Benedekfi Jánossal. Benedekffy Tamást „benedekfi Tamás” formában Rugonfalván jegyezték föl nemesként; Galfy Ferencet Martonosban; András Gherebet Geréb Andrásként Fiafalván; Nagi Menyhártot Bibarczfalván; Kecheti Boldizsárt Kecseti Boldizsárként mint Kisfalud nemesét írták össze; Hoggiay Istvánt ugyan nem, de talán a családtagját, Hogiai György nevét rögzítették „Hoggya nemeseként”. A

többiek nevei nem szerepeltek a lustrában.

A székely közösséggel szemben tanusított hatalmi politika is bizonytalanságokat mutatott 1605-ig, ugyanis hiába adta ki 1601 végén Báthory Zsigmond a dévai szabadságleveleket, ezek valójában csak a Bocskai István fejedelemmé választása után megszilárduló központi hatalom politikája nyomán erősödtek meg és emelkedtek jogerőre. Bocskai, akinek meghatározó szerepe volt az 1596 legelején zajlott „véres farsang” idején a székely köznép elleni támadásban, fejedelemként egészen más politikát választott. Minthogy a tizenötéves háború folyamán maga is minden bizonnyal szembesült azzal, hogy a székely haderő mennyire fontos része az erdélyi hadseregnek, rövid fejedelemsége alatt most már elsősorban azon igyekezett, hogy megpróbálja megőrizni a székely katonaelemet. Az 1605 és 1606 során ebben a kérdésben megfogalmazott parancslevelei és nyilatkozatai mind azt mutatták, hogy Báthory Zsigmondhoz hasonlóan a korábbi szabadság visszaadásában látta a székelyekkel kapcsolatos fejedelmi politizálás további útját. Már fejedelemmé választásához is fölhasználta őket, mégpedig ugyanazt a taktikát alkalmazva, amit annak idején Vitéz Mihály is követett: a hadaiban szolgált székelyek segítségével, a teljes korábbi szabadság visszaadását ígérve, állította a saját pártjára azokat, akik nem is olyan régen még a Báthoryakkal együtt őt is gyűlölték. A Basta által hozott rendeletek és a császári zsoldoshadak pusztításai mind további érveket jelentettek a Bocskaihoz csatlakozás mellett.⁵ Már Székely

⁵ Gyulafi Lestár így számolt be az eseményekről: „Az urak és az nemesség legelőször az székelséget nemzetségük közzül való szolgáló rendek által tentálták, kik partim oda föl Bocskai hadában, partim ittben az nemesség háta mögött szolgáltnak. Ezekül úgy mint székely atyjokfiaktul tudakoztak az székelyek, mint és hogy vagyon oda fel Bocskai uram állapotja. Ezek pedetentim hol egyszer, hol másszor eleikben adták a dolgot ... minémű néppel vagyon, mennyét proficiált eddig, mi nemenség lehet felőle, és hogy nem valami rész szerint való indulat ez, hanem az egész magyarság ehez két kézzel nyúlt, elannira, hogy hasomló egyesség soha még az magyar közt nem lett volna, és hogy az török császár is minden erejével mellettek volna. Mentek tovább az dologban és tudakoztak azon a székelyek, ti, úgymond, mi testink, véreink vattok, mondjátok meg igazán nekünk, valjon nem emlékeznének-e meg valaha az nemesség az székelység miatt rajtok esett veszedelemről. Amazok ezt az opiniót benne fölötte igen destruálták és azt mondták, hogy ne adja Isten azt, hogy nemzetségek árulói legyenek, de azt csak meg se gondolják soha, mert más volna most a dolog. Bocskai pedig ezen ugyan fogadást tett volna, hogy ha ki mind atyját a miatt nekie megölte volna is, csak térjen hozzá, soha semmiről meg nem emlékezik. És hogy vagy volt módja az magyar nemzetségnek előmeneteliben, de most volna az, kit senki soha nem tudott volna csak reménleni is. De leghüebb argumentomok, az kivel az székelséget elhajtották: Az Istenre kinszerítünk, úgymond, fejenként benneteket

Mózes rövid uralma is megosztotta a székelységet, hiszen mikor 1603 április közepén a székelyek közül származó siménfalvi Székely Mózeset választották Erdély fejedelmévé, akkor Udvarhelyszék (Székely szülőföldje) Marosszék és Aranyosszék is melléállt az egész székely nemességgel együtt, és csak Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék, valamint Háromszék népe maradt a császár pártján. Bocskai elődeinél hatékonyabban látott hozzá a székelyek megnyeréséhez, amikor az udvarhelyszéki kapitányt, dersi Petki János székely főembert küldte a székelyek csatlakoztatására. A császárral már korábban is szembefordult nemességet és a közszekelyeket is megnyerte a szabadság ígéretével,⁶ úgyhogy az 1605 februárjában Székelykeresztúron tartott székely nemzetgyűlésen megszületett az egyezés. Ennek értelmében a fejedelem ígéretet tett arra, hogy a régi székely szabadságot elismeri és a székelységet abban megtartja,⁷ hogy az elmúlt időkben történt törvényteleniségekre és erőszakosságokra, amelyet a székelyek követtek el, közbocsánatot ad, hogy megengedi azt, amit már Báthory Zsigmond dévai szabadságlevelei is tartalmaztak, vagyis megengedi, hogy maguk közül válasszanak maguknak kapitányokat és tiszteket, sőt idegen katonaságot sem tart közöttük, és ami talán a nemesség számára a legdöntőbb volt: „az nemességet is, az kik nem nemzetségekből valók, közülük kivethessék”.⁸ Ezek mellett visszaállította azt a korábbi szokást is, hogy ha a táborba szállást követő tizenöt nap alatt nem bocsátkoznak a székelyek csapatai harcba, úgy hazamehessenek. Ezeket a pontokat Bocskai István egy 1605. február 16-án kiadott szabadságlevelé

úgy mint vér szerint való atyánkfiait, hogy jól meglássátok, mint cselekesztek, magatokat velünk együtt el ne veszessétek... Ha mit akartok cselekedni, most vagyon módotok benne. Most eleit vehetitek. Nem keltek soha az nemesség keze alá; ha ezt nem cselekeditek, azelőtt jobbágyok voltatok, de ennekutánna jobbágyok sem lesztek, szörnyen romlatok, egy bennetek meg nem marad”. in „Gyulafi Lestár történelmi maradványai”, *Történelmi Tár* 1893, 197-198. o.

⁶ Gyulafi a közszekelyek nemességgel szembeni gyűlöletének és velük egy táborba állításának a történetéről írva megjegyezte, hogy: „Egy Kovács Máté nevű ember vagyon köztük. Ennél nagyobb ellensége az nemességnek egész az székelyek közt nem volt, ez halott volt meg még az kapitánok megfutása előtt idején korán; ha ez el nem hajlott volna, az székelség most is az római császár mellett volna; igen nagy autoritása vagyon az székelség között ennek, noha paraszt ember volt. Most az egész gyalog székelségnek az kapitányok...” Uo. 198. o.

⁷ Ez a pont a XVII. század folyamán bekerült az erdélyi fejedelmek esküszövegébe is.

⁸ Szádeczky-Kardos Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest 1927, 165.

által megerősítette.⁹ Mindezekért cserében a székelyek elűzték azokat a kapitányokat, akiket a császári csapatok helyeztek följük és új katonai vezetőket választottak. A következő, február 21-ére Nyárádszeredára összehívott székely gyűlésen a székelység egységesen Bocskai mellé állt és fejedelemmé választásának a támogatása mellett döntött, sőt Erdély rendeit is arra kérték, hogy csatlakozzanak hozzájuk és fogadják el Bocskai István fejedelmükül. Bocskai a már korábban is hűséges emberét, dersi Petky Jánost választotta meg székely generálissá vagy főkapitánnyá, és rajta keresztül, általa igyekezett intézni a székely ügyeket.

Bocskai székelypolitikájának főbb elemei kettejük levelezéséből láthatóak.¹⁰ Mivel harcai során nagy szüksége volt a hajdúk mellett a székely haderőre is, elsődleges célja a székelység harcértékének a megtartása, esetleg a növelése volt. Ezért 1605. december 18-án elrendelte, hogy Petky János minden székben tartson *generális mustrát*, és „registrom szerént mindeneknek neveket irassák föl, rá erőltetvén, hogy az lovassa szerszámos és kopjás, az gyalogja veres köntösbe öltözzék, és úgy álljon elő, mikor hadra kívántatik, erre minden szabados hadnagynak és tizedesnek az ő alattvalójára gondja legyen, közel való napot praefigálván nekik és az üdő alatt kétszer is megmustrálván őket, hogy inkább készek legyenek, és annak utána is gyakori mustrákkal serkenteni és oktatni az készen lételhez”.¹¹ Jól érezte Bocskai azt, hogy az eltelt évek nehézségei után, ha valójában ütőképes sereget akart nyerni a székelyek közül, akkor erősítenie kell a székelyek katonai identitását a gyakori táborba szállások által. Tanulva a korábbi példákból, nem akarta mindenáron a legnagyobb számú székely haderőt kiállítani, hiszen hosszú távon volt szüksége rájuk. Ezért 1606 áprilisában az országgyűlésnek küldött levelében négyezer székely katonát kért, és rajtuk kívül hozzanak létre egy állandóan hadra készen álló, ötszáz gyalogosból és kétszáz lovasból álló székely csapatot is.¹² A katonáskodás és a minél nagyobb számú székely kontingens kiállításának elsődleges akadálya az eljobbágyosodás volt. Bocskai Istvánnak Petky Jánoshoz írt leveleiből az derül ki, hogy az 1562 után erőszakoskodni kezdett székely nemesség, miután a köznép fölkeléseinek leverései

⁹ Uo. 165. o.

¹⁰ A levelezés megjelent: *Erdélyi történelmi adatok* (a továbbiakban ETA), szerk. Mikó Imre – Szabó Károly, Kolozsvár 1862, IV. k., 341-350. o.

¹¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (a továbbiakban EOE), szerk. Szilágyi Sándor, Budapest 1880, V. k., 400. o.

¹² EOE, V. k., 405. o.

alkalmával mindig újabb és újabb megerősítést kapott, Bocskai szabadságlevele után sem hagyott föl az erőszakos jobbágyosítással, és mivel Petky János maga is a székely nemesség tagja volt, valószínűleg nem is lépett föl velük szemben olyan határozottan, legalábbis erre utalnak a fejedelem újabb és újabb ilyen tárgyú rendelkezései. Kassáról írta 1606. június 22-én Udvarhelyszéknek azt a levelét, amelyben megtiltotta, hogy a nemesek bárkit is jobbágyá tegyenek. „Irtunk azért gubernátor uramnak és az kapitányoknak is arról, hogy az nekik adatott tisztek szerént, szintén úgy mint ha az magunk személye volna ott, senkit is szabadságában megháborítani ne engedjenek, sőt inkább annak jól végére menvén, az kiknek háborgatása volna némelyiknek kegyelmetek közzül, azt eligazítsák és lecsendesítsék, és kegyelmeteket szabadságában megháborítani senkinek ne engedjék. Ha pedig oly dolgok estenek volna, avagy volnának, hogy ott ben el nem igazíthatatnék, kegyelmetek azt mi nekünk vagy írása vagy pedig bizonyos követe által adja értésünkre, hogy tudjunk illendőképpen gondot viselni az kegyelmetek oltalmazására”.¹³ Alig egy hónappal később egy Petky Jánoshoz írt levélben, amelyben kétezer gyalogos és kétezer lovas székely táborba indulását kérte, tette hozzá, hogy „egyiknek is kegyelmed meg ne engedje, hogy magát jobbágyásra adja, vagy pedig valaki valami szín alatt jobbágyává tegye. [...] Minek előtte pedig kegyelmed Nagy Albert¹⁴ eleiben rendelné és elindítaná azokat, annak előtte registrumban mind kapitányoknak, hadnagyoknak és mind az egész seregnek neveket felírván meglássa kegyelmed, hogy azok közt szolga rend, béres micsoda ne legyen, hanem kiki személy szerént maga legyen jelen, és annak a mását kegyelmed mi nekünk is küldje be”.¹⁵ A levélből kiderül a székely nemeseknek illetve jobbágytartóknak az a szokása, ami ellen Bocskai föllépni igyekezett, vagyis hogy maguk helyett a hadba előszeretettel küldték különféle szolgálóikat.

Az 1562 utáni időkben mind a nemesség, mind pedig a közszékelyek gyakran panaszkodtak amiatt, hogy őket a fejedelmi tisztviselők közmunkákra kötelezték a fejedelmi birtokokon, sőt nemcsak a fejedelmi jobbágyként számon tartott közszékelyeket, hanem a jobbágyi állapotúakat is. Ezért amikor Bocskai arra kérte őket, hogy a tizenötéves háború során elpusztult fejedelmi székváros, Gyulafehérvár számára

¹³ ETA, IV. k., 341-342. o.

¹⁴ A székely hadak parancsnoka volt.

¹⁵ ETA, IV. k., 342-343. o.

adjanak némi élelmet, biztosította őket arról is, hogy ezt nem tekinti állandó szolgáltatásnak vagy szokásnak közöttük.¹⁶ Az óvó intézkedések ellenére Bocskai 1606 novemberében ismét arról írt, hogy igyekezzen megvédeni a közszekelyeket a nemesek és a tisztek túlkapásaitól, s megemlítette a panaszokat is, amik valószínűleg székely katonái révén jutottak el hozzá. „A székelység felől szertelen sok mód nélkül való dolgokról, kikkel őket a kapitányok, királybírák és azok után való gondviselők terhelik, panaszok jönnek előnkben, [...] sokat közzülök immár [...] a nemesség [...] jobbágyává tötték. A mi zászlóink, némely székben hat, kiben több kiben kevesebb, üresen állanak. [...] [M]i a székelységnek a mint egyszer szabadságokat megadtuk, nekünk nincs több szónk a felől, hanem meg is akarjuk őket egyszeri megmutatott kegyelmességünkben tartani és oltalmazni, a mi miénk, legyen ugyan ugyan miénk, a ki pedig más ember sajátja, az mi sem kívánjuk... Kegyelmednek erre oly vigyázása legyen, hogy a miénket senkinek nem engedjük, kegyelmed úgy oltalmazza őket mind kapitányok, királybírák és egyebek ellen is, hogy nekik adott szabadságokban éppen megmaradhassanak. Mert ha végére mehetünk akármi kicsin dolognak s meg is tudjuk pedig, valakik a féléknek okai lesznek, el nem feledkezünk róla”.¹⁷ Egy hónappal később ugyanezt róta föl Udvarhelyszék népének Bocskai, és azt, hogy nagyon gyakran megtörtént, hogy a gazdagabb székelyek gyakran lefizették a tisztviselőket, ahelyett, hogy hadba mentek volna.¹⁸ A levélből kiderül, hogy a főnépek emellett

¹⁶ ETA, IV. k., 344-345. o. „s mivel hogy ennek előtte, a mint értettük, afféle éléssel az kapitányok s tisztviselők töltöztenek, abban kegyelmetek, ha mit felrendelhet, ilyen módot tartson, hogy annak felvetésébe, szedésére, és egybe gyűjtésére az kapitányoknak, királybíráknak semmi gondja ne legyen, és abban magokat ne ártsák, hanem kegyelmetek székül rendelje el, és bizonyos meghitt emberire bízván, szedje az fel és ugyan székes helyen rakassa oly bizonyos helyre, a hol abba se tékozlás ne eshessék, se pedég egy vékát vagy egy szemet is sehova senki abban nibd addég is ne vigyen, hanem elsőben annak számát mennyi legyen, mi nekünk értésünkre adja. Annak utána székül ösmét, mikor kegyelmednek mi mit felőle írunk, azt cselekedje ... többször efféle dologgal ugyan nem is akarjuk kegyelmeteket terhelni...”

¹⁷ ETA, IV. k., 346-347. o.

¹⁸ ETA, IV. k., 347-348. o.: „Nem régen értettük meg némely hiveinktől, hogy volnának kegyelmetek közzül sokan olyak, kik gazdagbak és az hadakozásra elégségesbek lévén, magokat adományokkal, fizetésekkel, az közönséges jónak szolgálatjátúl, hadakozástul igen elvonnák, kiket nem hogy kegyelmetek (kik ez haza mellett az hadakozásra, szolgálatra mindenkor kész akarattal vagytok) ez ideig értésünkre nem adta volna, de még az magatokon történt dülást, kóborlást, mód nélkül való szedést, verést és foglalásokat is nem mertétek volna megjelenteni... Idején korán mind kicsin és nagy dolgokat értésünkre adjon

sokféleképpen erőszakot tettek a székely közösségen, különböző jogtalan behajtásokkal és foglalásokkal, sőt testi fenyegetésekkel is, amik által a köznépet megfélemlítették. Egy héttel később újra Petky Jánosnak írt Bocskai, és úgy rendelkezett, hogy szüntesse meg a túlkapásokat. „[A] székelységen [...] az tisztviselők az magok hasznára nézvén mind az itteni az mi szolgálatunkban lévő mind penig az otthon maradt székelységen pénzt, abrakot, kenyeret, sajtot és egyéb élelét szednének, a mellett nem az latrokat kergetnek, hanem régi szabadságok ellen szokatlan ispánságot indítottanak közöttök”.¹⁹ Demény Lajos megemlíti, hogy a leveleket a fejedelem nevében az a Péchi Simon fogalmazta, aki maga is székely volt, hiszen Udvarhelyszéken, Szenterzsébeten született, és aki tudós, tehetséges emberként Bocskai belső tanácsosa lett.²⁰ A fejedelmi megerősítés és védelem tudatában 1606. december 29-én a Székelyudvarhelyen tartott székely nemzetgyűlésen olyan határozatokat fogadtak el, amelyek újra megerősítették a közszékelyek szabadságát, megtiltották, hogy bárki jobbágyul kösse magát.²¹

Bocskai István tehát fejedelemként nagyon is céltudatosan igyekezett helyreállítani a székely haderőt, és emiatt a korábbi székely közösség rendjét, amelynek a lerombolásában korábban neki is része volt. Levelei, utasításai, szabadságlevele azonban megfordítani kívánták az eljobbágyosodás és a székely katonaság felmorzsolódásának a folyamatát. Székelyeket vett maga mellé, hiszen az egyik főember, Petky János volt az általa kinevezett székely főkapitány. Péchi Simon karrierje szintén mellette indult. Minthogy a székely társadalom katonai szerepét emelte ki, ezen az úton volt a legnagyobb esély ekkor a felemelkedésre. Több, később nemessé vált család emelkedése is ekkor indult el. Ezért célszerű végignézni, hogy kik voltak ekkor a székelyek katonai vezetői: Petky János volt Udvarhelyszék kapitánya és főkirálybírája, Marosszék főkapitánya Bató Menyhárt és szövérdi Gáspár János és főemberei Nagy Menyhárt és

kegyelmetek, meglátjátok ezt, ennek utána kegyelmetekhez külömb oltalommal és gondviseléssel leszünk, az közönséges károknak okai ha kik lesznek, nem szenvedjük büntetlen.”

¹⁹ ETA, IV. k., 349-350. o.

²⁰ Demény Lajos: „Mihály vajda szabadságlevelei és az erdélyi fejedelmek székely politikája”, in *Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei*, szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly, Bukarest 1979, 131. o.

²¹ Jakab Elek – Szádeczky – Kardoss Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időkől 1849-ig*, Budapest 1901, 305. o.

Barlabás Ferenc, Sepsiszek főkapitánya Kálnoki Bedő István, Háromszék vicekapitánya Mátyus János és Csoma György volt.²² A székely nemesség tiszteletben tartása mellett azonban elsősorban a jobbágyul kötések folyamatát akarta megakadályozni. Végrendeletében, amely jószerivel az egész XVII. századi erdélyi politizálásnak irányt szabott, szintén kitért a székely szabadság megtartásának a kérdésére.²³ Bocskai is érzékelte azt, hogy a *nemes székely nemzet* kifejezés már elveszítette ekkorra a korábbi tartalmát, ezért célszerűnek látszott egyéni rangemelésekkel megerősíteni a székelység helyzetét. Ezért sokakat fölemelt, s adott nekik nemesi, lófősítő vagy gyalog székellyé, esetleg csak szabad állapotúvá, libertinussá tevő kiváltságleveleket.

A Bocskai halála után az erdélyi rendek által fejedelemmé választott Rákóczy Zsigmond rövid uralma alatt a Bocskai által kijelölt úton kívánt haladni, hiszen Bocskai fejedelemsége alatt Erdély kormányzójaként volt alkalmuk szembesülni a székely-kérdéssel: 1607 során a teljes korábbi székely szabadság visszaállítása értelmében a korábban szokásban volt ökörsütést is megpróbálta újra bevezetni.²⁴ A régi szabadság megerősítése mellett ugyanakkor a rendezések között megerősítették a székelyek közt lévő nemesség birtokjogát, ebben a fejedelem biztosította a székely nemességnek az örökölt jószágok és ősjobbágyok mellett a fejekötött jobbágyokhoz való jogát is, azaz voltaképpen legalizálta a viszonylag újabb keletű jobbágyul kötések is.²⁵ Nyilván szerepe lehetett ebben székely kancellárjának, Petky Jánosnak is. Ugyanakkor a nemességnek kedvezett az a rendelkezés is, amely által közbocsánatot hirdetett az 1599 és 1605 között történt erőszakoskodásokra, ugyanis ebből az időből az erőszakosságok

²² Kőváry László: *Erdély történelme*, IV. k., Pest 1860, 168-201. o.

²³ „Intjük a nemes országot Erdélyt, mint Édes Hazánkat, sőt meg-maradásoknak örökségéért az Istenre kényszerítjük ez egy dologról. Látván mind jelenvaló, mind következő állapottokat, hogy a Székely Nemzettséget a mi töllünk nekik megadott szabadságban tartásuk meg, és successorunkat is intjük, erre legyen fő gondya”, in *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, szerk. Makkai László, III. k., Budapest é. n., 119. o.

²⁴ 1607. június 10-24 között zajlott az az országgyűlés, amelyen elhangzott: mivel a székelyek régi szabadságok idején a fejedelemválasztás alkalmával minden hatodik ökrüket a fejedelem számára bélyegezték le, most is kívánja a régi szokás fölüjlesztését, minthogy szabadságaikban fenn akarja őket tartani: EOE, V. k., 491. o. Az országgyűlés azonban végül nem mondta ki ezt a határozatot.

²⁵ EOE, V. k., 510. o.: „az székelység között való nemesség maradjon meg az ő östül maradottjával, pénzen vöttével, kötött jobbágyival és minden régtől fogva birt örökségével, az medgyesi articulus tartása szerint, mely Bástá György idejében concludáltatott.”

nagy része a nemesség által történt, akik, mint azt az előzőkben láthattuk, jobbaggyá igyekeztek tenni sokakat és közföldeket foglaltak el.²⁶ Emellett nemcsak a primori réteget támogatta, de Petky János javaslatára rangemelő okleveleket is adományozott: 1607. március 23-a és július 22-e között sokakat lófővé emelt, és május 27-én csíkrákosi Barthó Istvánnak, aki a székely gyalogság vezére volt, és szentléleki Matthás János a március adományozott.²⁷

Báthory Gábor²⁸, aki szintén egy katonáskodó népréteggel, a hajdúsággal szövetkezve szerezte meg a fejedelmi címet, egész uralma alatt a legtöbb találékonyt és politikai alkalmasságot a katonáskodó néprétegekkel szemben folytatott politikájában mutatta. Egyfelől követte a Báthory Zsigmond, Bocskai István és Rákóczy Zsigmond által megkezdett utat, másrészt megpróbált még tudatosabban cselekedni a székelyekkel szemben, a helyi viszonyokat talán minden elődjénél inkább figyelembe véve. Már uralma kezdetén, 1608. január 10-én Erdélybe érkezett Bethlen Gábor, aki Báthory leveleit vitte Petky János székely kapitányhoz és a székely urakhoz, amiben együttműködést ajánlott föl.²⁹ A márciusi

²⁶ EOE, V. k., 455. o.: „végeztük, hogy Mihály vajda bejövételétől fogva az megholt kegyelmes urunk választásáig ha mi potentiák, dúlások, fosztások, kóborlások estenek, teljességgel sopiáltassanak, úgy, hogy egyik is a másikat azért ne perelhesse.”

²⁷ Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászon székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*, Budapest 1938, 101. o.

²⁸ A Báthory Gáborral kapcsolatban a történeti tudatban fennálló kép olyannyira negatív, annyira rajta van a dilettantizmus bélyege, hogy még a legalaposabb pozitivisták elemző, Szádeczky-Kardoss Lajos is viszonylag kevés szót veszteget rá, sőt a legutóbbi idők székelypolitikájának a kutatója, Demény Lajos is csak említést tesz róla. Sajnos egyikük sem méltatja meg az alapot mindahhoz, amit Bethlen Gábor csupán folytatott és néhány ponton kiegészített. Még mindig hiányzik egy árnyalt Báthory-kép megrajzolása a történetírásunkból. Demény Lajos szerint: „Az sem vitte nyugvópontra a kérdést, hogy Báthori Gábor a szolgálatában álló székelységet megkülönböztetett szabadságokban részesítette. Ennek ellenére kísért a gondolat, hogy éppen az ő idejében fogalmazódtak meg a kérdés megnyugtatóbb megoldásának mélyebbre nyúló elképzelései (!)... az addigi eljárások és intézkedések sem a belső feszültség további fokozódását, sem a székely katonaelemnek mind nagyobb méreteket öltő jobbaggyosodással kapcsolatos s az ország számára oly súlyos következményekkel járó lemorzsolódását megállítani nem tudták.” Demény Lajos: Bethlen Gábor székely politikája (kézirat) 1993.

²⁹ TT. XIII. k., 95. o.: „Kérjük kegyelmedet (...) mint jóakaró bizodalmas uramat, barátomat, legyen hiteles és foganatos az ő kegyelme szava kegyelmednél. Az mit én szómmal kegyelmednek megmond, kegyelmed bocsássa jó válasszal, kegyelmednek megszolgálom.”

országgyűlésen nyolcpontos választási föltételei közé is bekerült az addig nem ismert formula, miszerint „az egész székelységet régi szabadságokban, melyben ennek előtte való fejedelmek az olta, mióta Sigmond fejedelem újonnan az szabadságot megadta nekik, megtartották minden rendiben Ő nagysága is megtartsa”.³⁰

Báthory Gábor elsődleges célja, Bocskaihoz hasonlóan, egy erős székely katonaság megteremtése volt, ezért a legtöbb intézkedése a katonáskodó tömegek jobbágyi szolgálattól való megőrzésére irányult. Egyrészt igyekezett megóvni őket a földesúri-nemesi erőszaktól, másrészt az eddiginél nagyobb számú rangemeléssel egy masszív középréteg létrehozására törekedett. Ezért szaporodtak meg az ő idejében a nemesítő levelek mellett a lófősítő kiváltságolások is. Míg tehát Rákóczy Zsigmond, aki karrierjét maga is szívós fölfelé- törekvésének köszönhette, elsősorban a nemességet kívánta erősíteni és maga mellé állítani, akkor is, ha meg akarta őrizni a visszaadott székely szabadságot; Báthory Gábor, aki az egyik legnagyobb családba születvén, nem érzett együtt a jobbágyosító székely urakkal úgy, mint elődje, sokkal inkább a nagyobb számú középrétegre szándékozott támaszkodni, és mind nemesítő, mind lófősítő leveleivel ezt a célt szolgálta. Már az 1608 szeptemberi országgyűlésen elrendelte ennek értelmében, hogy mivel sok székely azzal menekült az ország szolgálatából, hogy jobbágyul kötötte magát, ezért a székely generális tartson vizsgálatot és foglalja vissza ura kezéből az ilyeneket, és állítsa vissza abba a rendbe, ahová korábban tartozott. Ha pedig ismét jobbágyul kötné magát, halállal büntessék meg.³¹ Még ugyanekkor kiadott rendelkezésében megtiltotta, hogy a nemesek vagy a lófők szabad székelyeket jobbágygyá tegyenek, mert ha mégis ezt tennék, akkor azt a jobbágyot kötelesek voltak a kincstári jobbágyok közé szolgáltatni, és 500 forint bírságot fizetni emellett.³² Ez a földesúrtól való visszarendelés vagy *confiscatio* meg is történt, ami általánosságban nem kedvezett az alakuló székely nemességnek. Fejedelmi biztosok érkeztek a Székelyföldre, akik először összeírták a lekötött jobbágyokat, majd pedig visszafoglalták őket a kincstár számára. A nemesség egésze azonban, főleg Báthory Gábor uralmának a kezdetén, mégsem volt ellenséges az új fejedelemmel, ugyanis a hozzá hű nemeseknek ő maga is adományozott jobbágyokat,³³ és speciális kiváltságokkal a

³⁰ EOE, VI. k., 90. p.

³¹ EOE, VI. k., 113. o.

³² SZOKL, VI. k., 28. p.

³³ SZOKL, VI. k., 26-28. o.

székelyek nagy részét maga mellett tudhatta.³⁴ Petky János lemondása után a székely főkapitányi posztra 1608 április 11-én ruszkai Kornis Boldizsárt nevezte ki.³⁵ Ekkor Udvarhelyszék főemberei voltak Petky János, aki továbbra is a szék főkapitánya maradt, valamint Balassy Ferenc, Péchi Simon, Ughron Pál, Orbán István, Lippai András, Nagy Máté, Pálffy Ferenc, András Mózes, és melléjük újonnan választották 1608-ban Kornis Ferencet, Benedekfi Jánost és Fosztó Imrét.³⁶ Balassy Ferenc volt 1610-ben a szék királybírája, az alkirálybíró pedig Dániel Mihály. Két esztendő múlva a főtisztek választásakor főkapitánnyá Némethy Gergelyt választották, főkirálybíróvá idősebb Balassy Ferencet (véczkei), alkapitánnyá Dániel Mihályt és alkirálybíróvá Ughron Pált.³⁷ Asszessorok lettek Bögözi András, Thiboldi György, Orbán István, Nyíró András, Dersi Péter, Benczér Ferenc, Kovács Antal, Pálfi Ferenc és Bernáth Lukács, jegyzőnek pedig Orbán Jánost választották,³⁸ Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék alkapitányává 1611-ben nevezte ki Báthory hídvégi Mikó Ferencet, aki 1613-tól ugyanott főkapitány lett.³⁹ A korábbi katonai összeírásokban többen is szerepeltek, ami azt mutatja, hogy a katonai fölemelkedésre ekkor nagy lehetőség kínálkozott.

Az 1608-as, Báthory által kiadott rendelkezések átgondolt székelypolitikát mutattak. Egyrészt már ekkor több adományt is adott híveinek, mint például 1608 áprilisában Pálosi János nevű kancelláriai írnokának valamint annak testvérének, Pálosi Literáti Ferencnek

³⁴ Rugonfalvi Kiss István szerint „Egyetlen erdélyi fejedelem sem jutott olyan közel a székelyek szívéhez.” Ld. in Rugonfalvi Kiss István: *A nemes székely nemzet népe*, Debrecen 1939, I. k., 303. o. – A háromszéki székelység kérésére pedig bekerült az országgyűlési iratok közé az a mondat, hogy „Minekünk mindnyájunknak örök siralom az ő felsége keserves halála”. EOE, VI. k., 515. o.

³⁵ MOL. F. szekció, Liber Regius Gabrielis Bathory (a továbbiakban LibReg), V. k., 5-6. fol.

³⁶ Jakab Elek – Szádeczky – Kardoss Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*, Budapest 1901, 320. o.

³⁷ Többek esetében, de Ughron Pálnál egészen látványosan kirajzolódik egy rohamosan felfelé ívelő karrier, ami ekkor indult el.

³⁸ Jakab Elek – Szádeczky – Kardoss Lajos 1901, 326. o.

³⁹ Endes M. 1938, 102. o.: Endes Miklós szerint Csík, mint a többi székely szék, ekkor is a gyrás székekben élte a maga alkotmányos életét, itt iktatták be a főtiszteket; annak, aki nem tetszett, szigorú szavakban volt része, például Mikó Ferencnek vacsárcsi Fodor Bálint lófő mondott meglehetősen kemény kritikát. Érdekes ezzel kapcsolatban felfigyelní, hogy még a székely közösségből már kiemelkedő Mikó család is bírálható volt a közösség által, a köztük lévő távolság tehát most sem érte el a vármegyékben szokásosat.

Udvarhelyen lévő két és Jánosfalván lévő egy házát minden közteher viselése alól felmentette⁴⁰. Az év májusában Péchi Simon kapott új adományt a birtokaira, amelyben megerősítést nyert az összes szentpéteri birtoka az ottani nemesi udvarral és udvarházzal, a berkenyei háza és birtoka.⁴¹ Ugyanazon a napon a fejedelem kiadott egy nemesítő levelet is, mégpedig bizonyos Borsai György és mindkét nemű örökösei számára, akit közrendi állapotából Erdély és Magyarország valóságos nemesei közé emelt és neki címert adományozott.⁴² Ugyancsak májusban megnevesítő és címert adományozó oklevelet kapott a panaszí Nagy Máté, Bertalan és János is.⁴³ A csernátoni Végh Pált is, aki Kendi István tanácsos familiárisa volt, s általa testvéreit, Mártont és Andrást Báthory Gábor az 1608 június 29-én Gyulafehérváron kiadott oklevele által a köznépi sorból kivette és nemessé tette, ezzel együtt címeradományban is részesítette, valamint csernátoni házaikat mentesítette.⁴⁴ Ugyanígy nemesség és címeradományban részesült az év során még tisztelendő Zentkirály Balázs, Sepsiszentkirály egyházának a hitszónoka.⁴⁵ Az egyéni kiváltságolások mellett székely közösségek korábbi helyzetét is igyekezett megszilárdítani a fejedelem, így 1608. május 10-én kelt oklevelében Kászonszék férfilakossága kapott különleges jogosítványokat. Arra hivatkozva, hogy a szék férfainak nagy feladatot jelentett háborúk esetén a Moldova felől Erdélybe vezető utak és ösvények őrzése, megengedte, hogy háborúk esetén az itteni férfiak helyben maradhassanak.⁴⁶ Ugyanígy, a határvédelmet fontosnak tartva erősítette meg Csíkszeredának az Izabella királyné által adott kiváltságlevelét is.⁴⁷

Egy 1609-es kiváltságlevélből értesülhetünk arról, hogy egy bizottság a Székelyföldön azokat, akik önként vagy a halálbüntetéstől való félelmükben jobbágyok lettek, kinyomozta, hogy őket a kincstár kezébe adhassa. Ezeket a jobbágyokat kincstári jobbágyokká tették, és 1609-ben elkezdte Báthory Gábor az eladományozásukat. Például ilyen jobbágyokat

⁴⁰ LibReg., Gabrielis Bathory, V. k. 6. f.

⁴¹ Uo. 10. f.

⁴² Uo. 10. f.

⁴³ Uo. 51. f.

⁴⁴ Uo. 65. f.

⁴⁵ Uo. 95. f.

⁴⁶ Az oklevélben Báthory Gábor arra is hivatkozott, hogy ezt a kiváltságot már elődei, mint például Hunyadi Mátyás is megadták a kászoniaknak. Ld. Imreh István – Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650-1750*, Budapest – Bukarest 1992, 12. o.

⁴⁷ Endes M. 1938, 102. o.

kapott 1609. július 20-án Balásy Mihály is.⁴⁸ Ez a fajta jobbágyadományozás 1601 és 1609 között szünetelt, feltehetjük, hogy a hívei megjutalmazása mellett az is célja lehetett Báthory Gábornak, hogy az elmúlt években megnövekedett erőszakoskodások, melyeknek egyik, talán legfontosabb célja a székely nemesek jobbágyszerzése volt, némileg nyugvópontra jussanak. Báthory Gábor egész uralma alatt mindvégig fontosnak tartotta a székely haderőt, ezért nála a nemesítések mellett megszaporoztak a primipilátust biztosító oklevelek is. Ez azonban gyakran csak a személyi függéstől mentette meg a székelyt, és nem sorolta a nemesek közé, tehát ezekkel az oklevelekkel nagy számuk ellenére sincs mód a dolgozatban foglalkozni.⁴⁹

A következőkben adott nemességek, új adományok, kiváltságok azt mutatják, hogy bár Báthory előszeretettel adott armálisokat a köznép vagy a lófői rend tagjainak, ügyelt arra is, hogy szövetségesei maradjanak a főemberek is. Ezért olyan oklevelek is bőven vannak a Királyi Könyvek adományai között, amikor kifejezetten a rangemelés vagy annak megtartása volt a cél, mint például 1609 februárjában, amikor Sebestyén István pixidáriust emelte a köznépi állapotból az igai nemesek közé és látta el címeradománnyal, valamint a marosszéki Bánd faluban lévő házát minden szolgáltatás alól mentesítette.⁵⁰ A nemesség megőrzése volt a célja a szintén Bánd faluban élő Egerházi Balázsnak adott nemesség- és címeradománnyal, a megadományozott ugyanis az oklevél szerint már eredetileg is nemes volt, ez az adomány csupán megerősítette ebben az állapotában.⁵¹ Még ugyanekkor kapott hasonló típusú oklevelet a sepsiszentkirályi Erdeo Márton, aki korábban nem volt nemes.⁵² és mások, akiknek a nevei a legtöbb esetben a pár év múlva készült lustra-jegyzékben már nem bizonyos, hogy a nemesek között szerepelt. Mellettük azonban nagy becsben tartotta a székek főembereit is: 1609. február 16-án adományozta a szentléleki Mattius Jánosnak, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék kapitányának és testvérének, Péternek szolgálataikért Stresa és Kerczesora falvakat, amelyek addig a fogarasi várhoz tartoztak.⁵³ Ugyanígy adományban

⁴⁸ Connert János: *A székelyek alkotmányának története, különösen a XVI. és a XVII. Században*, Székelyudvarhely 1906, 160-161. o.

⁴⁹ Erről lásd Balogh Judit: *Báthory Gábor székelypolitikája*, 1991, passim.

⁵⁰ LibReg, V. k. 60. f.

⁵¹ Uo. 62-63. f.

⁵² Uo. 77. f.

⁵³ Uo. 198. f.

részesült ekkor Udvarhelyszék főkirálybírája, véczkei Balassy Ferenc, akinek és fiainak, Ferencnek, Udvarhelyszék, és Mihálynak, Marosszék kapitányának Báthory részjóságokat adott Szent-Demeteren, Véczkén, Székelyszálláson, Etéden, Ujfalun, Andrásfalván és Szovátán.⁵⁴ Nem sokkal később újabb adománylevélben ugyanők kaptak részjogokat Szent-Demeteren, Véczkén, Székelyszálláson, Magyaróson, Etéden, Csöbön, Bordoson, Siklódon, Ujfalun, Andrásfalván és Szovátán⁵⁵. Ugyanebben az esztendőben zabolai Mikes Zsigmondnak jobbágyul engedte pávai Bene Istvánt, aki előbb a Székelyföldre küldött biztosai előtt szabad székelyként adatott ki, de most Mikes Zsigmond birtokán lakik⁵⁶. Ekkor kapott új adományt Kornis Ferenc is, Edőszentgyörgyön, Csokfalván és Havadtön lévő részjóságaira⁵⁷. Így adományozott gálfalvi Ozdi Gergelynek is új adományt, mégpedig Gálfalva, Monyát (másképp Boldogasszonyfalva), Bós, Szentlászló, Szentrontás, Lőrincfalva, Nyárádtő, Lukafalva és Sellye marosszéki falvakban lévő birtokaihoz⁵⁸. Szintén egy jelentős székely család, az imecsfalvi Imecsek részesültek 1613-ban adományban, amikor a fejedelem elrendelte Tholdalagi Mihály háromszéki alkirálybírónak és több nemesnek, hogy Imecs Mózes ártatlanul elfoglalt részjóságát Imecs Lászlónak adassák vissza hilibi Gál Jánostól.⁵⁹ A későbbi évek egyik legtöbb jobbággal bíró székely főembere, Dersi János is ekkor alapozta meg a vagyonát, amikor 1609. október 20-án új adományt kapott Báthory Gábortól, Boncházán, Mikházán, Remetén, Szovátán, Kendőn és Csikfalván lévő részjóságaira.⁶⁰

A katonai teljesítményt is előszeretettel honorálta a fejedelem különböző adományokkal. Minden bizonnyal ezért nemesítette meg az andrásfalvi Pálffy Jánost, akinek a neve már korábban is föltűnt a hadak vezetői között;⁶¹ adott kiváltságlevelet csikfalvi Csányi Györgynek, akinek új adományt adott Csíkszentmártonban lévő részjóságára;⁶² Bibarczfalvy Jánosnak, akinek Bibarczfalván jobbágyokat adományozott;⁶³ Kun

⁵⁴ Uo. VI. k., 271. f.

⁵⁵ Uo. 394. f.

⁵⁶ SZOKL, VI. k., 27. o.

⁵⁷ LibReg. VI. k., 412. f.

⁵⁸ SZOKL, VI. k., 30-31. o.

⁵⁹ Uo. 36-37. o.

⁶⁰ LibReg. VI. k., 418. f.

⁶¹ Uo. 451. f.

⁶² Uo. 417. f.

⁶³ Uo. 374. f.

Jánosnak, akinek Marosszéken több faluban jobbágyokat adott,⁶⁴ és aki a későbbiek során is jelen volt a marosszéki nemesek között; Barlabássy Ferencnek, akinek kétszer is új adományt adott, először Hodoson és Ekemezőn, majd pedig Miházán, Köszvényesen, Etéden és Kakucson lévő részjóságaira;⁶⁵ Bakó Imrének, akinek új adományt adott Csikfalván lévő részjóságaira;⁶⁶ Bakó Máténak, akinek szintén új adományt adott Jobbágytelkén és Hodoson lévő részjóságaira;⁶⁷ de ugyanilyen szempontok vezették akkor is, amikor 1611 júniusában harmincnegyzet testőr gyalogját nemesítette meg, akik Háromszék különböző településein, Sepsiszentgyörgyön, Illyefalván, Szotyoron, Killyénben, Szentkirályon, Zoltánban és Borzován laktak.⁶⁸ Ilyen közösségi kiváltságot többet is találunk ebben az időszakban, ugyanis bizonyos esetekben a nemességnek tett engedmények ellenére is velük szemben igyekezett megvédeni bizonyos székely közösségeket. A brassói csatában mutatott hősiességükért a háromszéki lóföket kivette a törvényes teherviselés kötelezettsége alól, ám a nagy tiltakozás miatt ezt a rendelkezését az 1612 májusi országgyűlésen megsemmisítették, mivel „a pénzdadásból és egyéb teherviselésből a köztük való nemesség és székelység közül magokat kivonták”.⁶⁹ A nemesség ebben a kérdésben közösségként viselkedett, és határozottan, a székely községgel összefogva lépett föl a kiváltni szándékozó lófössel szemben. Máskor Székelyudvarhely városát kívánta megoltalmazni Báthorynak az az oklevele, amelyben elrendelte, hogy a székely város maradjon meg a korábban a székely generális által neki rendelt két falu, Gyárosfalva és Szentimre birtokában és a nemesség ne zaklassa emiatt.⁷⁰ Emellett

⁶⁴ Uo. 334. f.

⁶⁵ Uo. V. k., 31. f. és VI. k., 417. f.

⁶⁶ Uo. VI. k., 422. f.

⁶⁷ Uo. 421. f.

⁶⁸ SZOKL, VI. k., 138-140. o. A testőr-gyalogok származási helyei: Sepsiszentgyörgy: Vajda Márton, Nyerges Tamás, Deák Benedek, Szabó István, Márk István, Márk Pál, Márk János, Sylvester András, Koss Boldizsár, Kók János, Czakó János, Pokol Mihály, Marthon György, Kuthy András, Pataki Mihály; Szotyor: Molnár Máté; Szentkirály: Ábrahám (Killyéni István), Ágoston Tamás, Kis András; Illyefalva: Szász Gáspár, Kerekes Miklós, Elekes János, Elekes Lukács, Séra János, Szachva Péter, Kordes Pál, Nagy Simon, Dobos János, Dobos György, Benkő János, Zayson Mihály, Dancz János, Danch Péter, Katona István, Zylvassy János; Killyén: Molnár Miklós; Zoltán: Ördög Mihály, Mihály Pál, Borzova: Bene Balázs

⁶⁹ EOE, VI. k., 229. o.

⁷⁰ SZOKL IV. k., 184. o.

Kézdivásárhely kiváltságait is megerősítette és kibővítette.⁷¹ Több kiváltságot is adott Marosvásárhelynek,⁷² ezek közül a legérdekesebb, amikor a város közössége viselkedett nemesként, hiszen a nekik adományozott oklevél szövege szerint a város bírának, esküdtjeinek valamint lakosainak új adományt adott a Bordoson, Székelyfalván és Szentannán lévő részjóságokra.⁷³ Külön kiváltságot kapott a két Oláhfalva lakossága is, akiket „minden rovatal, rendes és rendkívüli adó, segély és kamaranyereség, vetéseikből és majorság földeikből tized, kilenczed és papibér fizetésétől, köz- és részleges hadi fölkelésekben való részvételtől mentté és szabaddá tette, de azon föltétel alatt, hogy ők minden évben 1000 szál deszkát legyenek kötelesek maguk költségükön és munkájuk által [...] a fejedelem számára beszállítani”.⁷⁴

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a székelypolitika Báthory Gábor idején öltött olyan formát, amit többé-kevésbé utódai is követendőnek láttak. Uralomra jutásakor szigorúan megtiltotta ugyan az újonnan történő jobbágyul kötéseket, ám a későbbiekben egyrészt maga is adományozott jobbágyokat, másrészt elsősorban nem tiltásokkal kívánta féken tartani a jobbágyosodás folyamatát, hanem rangemelésekkel szándékozott megakadályozni az elszegényedő vagy szegényebb székelységnek a jobbágyi sorba süllyedését. Szigorú parancsai ellenére, amelyeket a fejedelemmé választásakor fogalmazott meg, gyakran ő maga is hozzájárult ahhoz, hogy némelyek elkössék magukat, mint 1613. január 2-án, Marosvásárhelyen kiadott oklevélben látható, amelyben a maroszséki Lőrincfalván lakó Menyhárt György bíró és felesége jobbágyul kötötték magukat gálfalvi Ozdi Györgynek, Maroszsék jegyzőjének. Az elkötés okaként azt fogalmazták meg, hogy Ozdi Gergely megoltalmazza őket különösképpen a lőrincfalviak ellen, akik személyükben háborgatták őket, minthogy idegen és gyámoltalan emberek voltak. Ozdi Gergely megígérte, hogy támogatja és oltalmazza őket, és ha Menyhárték ehhez a megállapodáshoz nem tartanak magukat, akkor Ozdi Gergely és minden utódja, örököse mindenhol megtalálhatják őket, és mint jobbágyokat engedetlenségért megbüntethessék őket, és ez ellen ne használhasson semminemű fejedelmi megkegyelmezés.⁷⁵ Ez a jobbágyul-kötés

⁷¹ Uo. 174. o.

⁷² LibReg. V. k., 79. f

⁷³ Uo. VI. k., 415. f.

⁷⁴ Közli Jakab E. – Szádeczky – Kardoss L. 1901, 322-323. o.

⁷⁵ SZOKL, VI. k., 35-36. o.

voltaképpen szinte prototípusává vált az elkövetkező évek ilyen gyakorlatának. Az évszám persze árulkodó, ugyanis 1613 Báthory Gábor fejedelemségének az utolsó esztendeje volt, a folyamatos háborúskodás és hadi készültség, valamint a külső és belső ellenség pusztításának az ideje a székelység számára. A megnövekedett haditerhek és emellett a pusztítások sok esetben már önmagukban is elegendőek voltak arra, hogy valaki elkösse magát egy főember szolgálatában. Ehhez járult ebben az esetben, és még sok más esetben is a székely társadalom mint közösség sajátos összetartó ereje, kohéziója, ami többek között abban is megnyilvánult, mint erről a későbbiekben majd még szó lesz, hogy a közösség nehezen tűrte meg maga között az idegeneket. Ilyen idegen volt minden kívülről jött, legyen az nemes vagy szabad állapotú, esetleg jobbágy, de ugyanilyen idegenné vált minden kiválni szándékozó is, ha a közösség rovására törekedett egyéni kiváltságokra vagy magántulajdon szerzésére. Az ilyen idegeneket pedig nemcsak hogy nem tartották magukkal egyenrangúaknak, de egyenesen ellenségesen viselkedtek velük, a legtöbbször fizikailag is bántalmazták őket. Valószínűsíthetjük, hogy ebben az esetben is hasonló viselkedésről lehetett szó. A fejedelmi viselkedés, úgy tűnik, megengedő volt az ilyen esetekben, de nem csupán az uralma végén, hiszen annak ellenére, hogy határozottan fellépett a jobbágyosítás ellen, már 1609-ben maga is adományozott jobbágyokat, és híveinek is megengedte, hogy saját jobbágyaikat a továbbiakban is bírassák. Így járt el a Csíkszék területén lévő Szentimrén lakó Hadnagy János esetében is, akiknek a jobbágyait már 1609-ben bírni engedte,⁷⁶ vagy Kelemen Mihály esetében, akinek Csicsón, Madéfalván, Csíkrákoson valamint Menaságon adományozott jobbágyokat.⁷⁷ Kilyén Tamásnak Csíkszentmártonban, Vadadon Torboszlón, Ehéden és Ernyén lévő részjőszágaira adott ki új adománylevelet,⁷⁸ szentrontási Bereczki Máténak pedig hűséges szolgálataiért rögtön visszaadta azokat a jobbágyait, akiket rövid ideje a fiskus számára konfiskáltak, hármat Szentrontáson, egyet Torboszlón, egyet Szovátán, egyet Havadtón, kettőt Gegesen, egyet Szentlászlón (Marosszék), akiket elmondása szerint régóta bírt, de akikről az ezzel kapcsolatos okiratai hiányoztak.⁷⁹ A marosvásárhelyi Békési János, felesége Borsos Judit és fiuk, Békési István szintén hűséges szolgálataért kapott újra megnevesítő

⁷⁶ Uo. 26. o.

⁷⁷ LibReg. VI. k., 377. f. Az adományozás 1609. október 13-án történt.

⁷⁸ LibReg. VI. k., 413. f.

⁷⁹ SZOKL VI. k., 28. o.

címeres levelet, amely által Marosvásárhelyen lévő két házukat minden köztehertől mentesítette,⁸⁰ csakúgy, mint a szintén marosvásárhelyi Koncz Mihályt, akinek új adományt adott Marosvásárhelyen lévő kúriájára, Meggyesfalván kúriával, Bodoson, Erdőszentgyörgyön valamint Keresztúron lévő részjóságaira.⁸¹

Az adományozásokban tehát nagyon is különböző szempontok érvényesültek, a fejedelem igyekezett a személyes szolgálat vagy hűség alapján kiváltságolni, ami által azonban a székelyek nagy részét sikerült maga mellé állítania. Nem véletlen, hogy hadi vállalkozásaiban is elsősorban rájuk számított és nem is alaptalanul. Szilágyi Sándor a brassói csatáról írva állapítja meg, hogy a legrosszabb helyen, mert mocsaras és árkos is volt, állt a jobbszárny, „Bedő István, Begröli István, Béli Kelemen, Dániel Mihály és Geréb Andrásról vezetett székelység a hitetlen, de kitűnő katonai tehetséggel bíró Rác György vezérlete alatt”.⁸² A székelyek nagy része a nemességtől a közemberig mellette állott, és bár a Bethlen Gáborral történt szakítás után néhány Bethlennel tartó főembert hűtlenség miatt fej- és jóságvesztésre ígért és ezeknek Bethlennel együtt menekülniük kellett, s majd csak 1614-ben tértek vissza,⁸³ a többség mégis mindvégig kitartott mellette, ami azt mutatja, hogy elégedett volt azzal a politikával, amit Báthory Gábor folytatott velük szemben. A nemesség támogatása és a nekik juttatott adományok mellett a Királyi Könyvek oklevelei között a legtöbb primipilátusi és peditatusi oklevél kiadása a Báthory nevéhez fűződik. Tehát igaz ugyan, hogy, különösen az 1612-1613-as esztendőkből a harcok miatt sokan kötötték magukat egy-egy főember szolgálatába,⁸⁴ sokan viszont az említett kiváltságok miatt voltak képesek megmaradni a szabad állapotú székelyek között. A nemesség helyzete szintén kedvezően alakult, mert a fejedelemnek tett szolgálatainak fejében jelentős adományokra számíthatott. Nekik kedvezett elsősorban az a törvény is 1609-ben, hogy a székelyek pereit a régi időkhöz hasonlóan a székely helyeken intézzék, ne pedig a fejedelmi táblán,⁸⁵ így még nagyobb hatalomra és befolyásra tudtak szert tenni a saját közösségükben, és ezáltal

⁸⁰ SZOK VI. k., 30-31. o.

⁸¹ LibReg. VI. k., 416. f.

⁸² Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*, Pest 1867, 139. o.

⁸³ Csíkból ilyenek voltak Petki János, Kálnoki János, Kálnoki Benedek, Bernárd Ferenc, Damokos István és Damokos Ferenc.

⁸⁴ Erről lásd: Balogh J. 1991, 21-28. o.

⁸⁵ EOE, VI. k., 194. o.

mintegy visszakapták azt az autoritást, amit az 1562-es segesvári végzésben elvettek tőlük, s amit évtizedeken át nem sikerült visszaszerezniük. A székely társadalom belső helyzete tehát, úgy tűnik, éppen Báthory Gábor fejedelemsége alatt konszolidálódott, legalábbis abban a tekintetben, hogy a köztük lévő feszültségeket kívülről nem gerjesztették. Így kialakulhattak az adott közösség természetes erővonalai, még annak ellenére is, hogy a közösségen belül ható erőket Báthory nem minden esetben tisztelte. Ha figyelembe vesszük azt, hogy több esetben adományozott városlakó székely nemeseknek kiváltságokat, azt kell mondanunk, hogy a közösség és a nemesség közül a nemesség támogatását választotta. Az erőszakos jobbágyul kötések továbbra sem szűntek meg, de ezekkel szemben a szabad székelyek már nem fölkeléssel igyekeztek védekezni. Ezzel elhárult a székely fölkelés veszélye is a fejedelemség feje fölül. A nemesség is körvonalazódni kezdett, ugyanis az ekkor birtokot vagy adományt kapott székelyek, valamint azok, akik katonai vagy egyéb vezető funkciókat töltöttek be, a későbbiek során megmaradtak a nemesek között és a karrierjüket sok esetben tovább tudták építeni. A későbbiek során készített lustra-jegyzékekből látható, hogy többen éppen azok közül lettek a legtöbb jobbággal bíró jobbágytartók, akik ezekben az években emelkedtek fel vagy kezdtek fölemelkedni.

SZIGETVÁRI ZRÍNYI MIKLÓS

BESSENYEI JÓZSEF

Miskolci Egyetem, dékán

Magyar Középkori, Kora Újkori

és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A Zrínyiek egy nevezetes, igen előkelő horvát főnemesi családból, a Subiic nemzetségből származtak, birtokaik Horvátország belsejében, a boszniai határhoz közel feküdtek. Ezek közül a legnevezetesebb az Unna folyó melletti Zrin vára, amelyet Nagy Lajos királytól nyertek adományul 1347-ben, s amely után Zrínyieknek kezdték nevezni magukat. Mivel e birtokok már a XV. század elejétől az oszmán terjeszkedés irányába estek, a Zrínyieknek mind gyakrabban kellett harcbaszállniuk a félelmetes hódítókkal. A küzdelem nehéz volt, s néha reménytelennek is látszott. Hősünk atyja, Zrínyi Miklós ezért jó kapcsolatok kialakítására törekedett a szomszédos pasákkal, néha még a portyázó török csapatokat is átengedte birtokain, hogy azok inkább valamelyik szomszédját, s ne az ő területeit pusztítsák.

Ilyen viszonyok közepette látta meg a napvilágot a XVI. századi magyar történelem egyik legnagyobb hőse, valószínűleg 1508-ban, atyja valamelyik várában. Gyermekéveiről, neveltetéséről nem maradt fenn forrás, de joggal föltételezhető, hogy – a többi főúri ifjúhoz hasonlóan – valamelyik előkelő rokona, jelesül anyai nagybátyja, Korbáviai János, vagy a nagyhírű törökverő bán, Keglevich Péter udvarában tanulta a fegyverforgatás és vitézi élet fortélyait. Tény, hogy a fiatal főúr 1527-ben már Korbáviai János hadában küzdött a török ellen, s 1529-ben Bécs védelmében is vitézül harcolt. Ezt a tettet Ausztria derék lakói nem felejtették el, s egyáltalán nem véletlen, hogy a XIX. században kibontakozó osztrák birodalmi hőskultusz egyik magyar szereplője éppen Zrínyi lett. Ám hiába küzdött vitézül az ifjú Zrínyi, az Oszmán Birodalom katonáit ezekben az években nem lehetett föltartóztatni, s I. Szulejmán szultán 1532. évi hadjárata során annak hadai a Zrínyi-birtokok nagy részét földülták. Bizonyára ekkor érlelődött meg az ifjúban az a meggyőződés, hogy a törököt ajándékokkal, kedvezményekkel és visszatartani nem lehet, terjeszkedését csak katonai erővel lehet meggátolni. Választani csak a teljes behódolás, vagy a végsőig folytatott ellenállás között lehet. E fölismerés

jegyében Miklós és testvére, János – atyjuk 1534. március 13-án bekövetkezett halála után – új utak indultak el. Az atya a Mohács utáni kettős királyválasztáskor a törökkel szövetségű Szapolyai János oldalára állt, de a fiúk szembefordultak ezzel, és Habsburg Ferdinánd pártját erősítették, mert harcaikban tőle vártak segítséget. Ez egyben azt jelentette, hogy miután átvették birtokaikat, felmondták a töröknek fizetett adót, s hamarosan betörték csapataikkal a török által meghódított Boszniába. Harcukban Ferdinánd krajnai főkapitánya, Johann Katzianer állt mellettük, sőt a katonai szövetség barátsággá mélyült, s testvérré fogadták egymást.

A török elleni küzdelem mellett ekkor a belső háború – az egymás birtokaiért folytatott zsákmányszerző harc – is súlyos viszályokkal járt, és rontotta, gyöngítette az országot. A Zrínyiek sem voltak mentesek a más birtokának megkaparintása utáni vágtyól: a belső háborúk kíméletlen résztvevői voltak. Harcot folytattak többek között a magyarországi János-rend központja, a vránai perjelség megszerzéséért. A perjelség birtokait Zrínyi Miklós zálogba vette Tahy Jánostól, aki rövidesen kegyvesztett lett I. Ferdinánd király előtt. Az új helyzetben Zrínyi nem bocsátotta vissza javait, ám a gazdag perjelségre a korszak másik nagy birtokszerzője, enyingi Török Bálint is szemet vetett, s elérte, hogy a király őt nevezze ki a perjelség kormányzójának. Török Bálintnak e gazdag adomány rendkívül kedvező volt, mivel a János-rend dunántúli birtokai közel feküdtek az övéihez, és így helyzetét igen megerősítették. Török Bálint ezután arra törekedett, hogy a birtokokat visszaváltsa Zrínyitől, akinek azonban esze ágában sem volt azokról lemondani. Török erre 1534 őszén fegyverrel foglalta el a perjelséghez tartozó egyik birtokot, a Szigetvár közelében fekvő Csurgót. Ferdinánd király 1535 júniusában újra megerősítette Török Bálintot és utódait a vránai kormányzóság tisztében, ám a Zrínyi-család továbbra is következetesen megtagadta a birtokok átadását. Ezért 1535. július 26-án kelt levelében a király ismét ígéretet tett arra, hogy Török Bálint lesz a vránai perjelség kormányzója, a perjelségnek Zrínyi Jánosnál és Miklósnál zálogban levő javait visszaválthatja, és azokat sem a király, sem utódai nem veszik tőle vissza; továbbá a vránai perjelséget Bálint fiának, Török Jánosnak adományozta, azzal a föltétellel, hogy ha nagykorú lesz, tartozik a rendbe belépni. Ám a Zrínyiek erre sem adták ki a kezükből a szóban forgó birtokokat.

Ezek után a Török- és a Zrínyi-család viszálya az országos politikába is bevonult, mivel a Zrínyiek érdekeiért Horvátország rendjei is szót emeltek, és gyűlésükben föliratot intéztek a királyhoz Török Bálint ellen,

majd az ügyet a november végén megnyílt pozsonyi országgyűlésen is megtárgyalták. Ferdinánd ott a rendek előterjesztésére adott válaszában megígérte, azon lesz, hogy a viszályt elsimítsa – vagyis a halogatás taktikáját választotta: föltehetőleg nem akart kiélezett helyzetbe kerülni a két család közül egyikkel sem, hiszen mindketten az ő pártjához tartoztak. A perjelségért folyó per megkezdését is egyre halogatta, így az 1536. január 6-án kiadott perhalasztó oklevele szerint pünkösdre tett esemény meghiúsult – sőt Ferdinánd oklevele tulajdonképpen mindenféle peres eljárás lefolytatását megakadályozta. A birtokok így végleg a Zrínyi-család kezén maradtak. Török Bálint nemsokára el is fordult a Habsburg-párttól, amiben közrejátszott a vránai perjelséggel kapcsolatos csalódása.

I. Ferdinánd király ekkor, hogy horvátországi pártját megerősítse, egy törökellenes hadjárat szervezésébe fogott, amelynek vezetésével Johann Katzianert bízta meg. A huszonöt ezres lélekszámú seregben ott volt Zrínyi Miklós is, ám a nagy reménységgel indított hadjárat 1537. október 9-én a szlavóniai Gorjánál megsemmisítő vereséget szenvedett. A vesztes csatából a fővezér Katzianer – a tábornok sorsára hagyva – elmenekült. Menlevelet kapott ugyan, Bécsben mégis fogságba vetették, hogy tisztázza magát. Katzianer a fogságból megszökött és horvátországi birtokaira menekült, ahol ekkor kapcsolatba lépett vele Török Bálint, hogy egyeztessék elképzeléseiket. Nem volt nehéz rávennie a fejét féltő Katzianert, hogy forduljon Ferdinánd király ellen, és képességeit valamint kapcsolatait kamatoztassa az ellenpárt, a „jánosisták” – Szapolyai – pártján.

A Ferdinánd-párti horvát urak a vereség után úgy látták, hogy a Habsburg-birodalomtól ez idő szerint nem várhatnak komoly segítséget a török ellen. Kihasználva pillanatnyi kétségbeesésüket, Katzianer azzal bízta őket, hogy a török megkíméli e területet, ha az Oszmán Birodalommal szövetséges Szapolyai pártjára állnak. Számos horvátországi uraság csatlakozott hozzá, ami jelentős térnyerést jelentett János királynak. Hogy a Zrínyiek jóindulatát is megnyerje, a János-párti Török Bálint visszaadta nekik a vránai perjelség elragadott két birtokát, Csurgót és Szentlőrincet. Katzianer hadat gyűjtött Ferdinánd ellen, Török Bálint pedig elérkezettnek látta az időt, hogy I. János királynak a mozgalomról beszámoljon. Elkísérte Szapolyai udvarába Katzianert, aki ott megígérte a királynak, hogy egész Magyarországot meghódítja neki. De János király nem hallgatott rá, hiszen ekkor már küszöbön állt a békekötés a két uralkodó között. Ezután Katzianer közvetlenül a törökhöz fordult segítségért magán-hadjáratához. Ez a tett I. Ferdinánd királyt is a végső eszköz igénybevételére

sarkallta, s akaratának végrehajtói a Zrínyi-testvérek, János és Miklós lettek, akik a megfelelő királyi jutalom ellenében 1539 májusában elveszejtették Katzianert.

Sokan, különösen a Szapolyai-pártiak közül elítélték ezt az akciót. Forgách Ferenc, a kitűnő humanista történétíró az akció körülményeit így festi le: Zrínyi „Katzianert tulajdon törével szúrta le – kihúzván hüvelyéből, mintha meg akarná nézni – a nála levő rengeteg pénz miatt, megsértvén az asztal jogát, megszenteltségtelenítvén a vendéglátás isteneit. Ez a tette nagyon is jellemző volt rá, mert kegyetlensége és kapzsisága miatt – különösen gyenge uralkodó alatt, akitől nyugodtan vétkezhetett – bármely bűnre készen állott”. Bármennyire is visszatetsző lehetett maga a gyilkosság, a Zrínyieknek nem volt más választásuk. Hiszen Katzianer egész Horvátországot török uralom alá juttatta volna! Így, viszont halála után mozgalma elenyészett, Horvátország, s benne a Zrínyiek várai pedig megmenekültek. I.Ferdinánd király hálája nem maradt el, még ebben az évben birtokukba adta a vránai perjelség javait, s 1540 októberében utasítást adott, hogy a Zrínyiek – hasonlóképpen a Frangepán és a Blagay gróf urakhoz – négyszáz lovasra kapjanak a királytól fizetést. Ezzel a Zrínyi-testvérek a horvát arisztokrácia első vonalába emelkedtek, s immár megnövekedett tekintéllyel kapcsolódtak be a horvát előkelők hatalmi harcaiba. Elsősorban a zágrábi püspök és a Blagay család birtokai ellen intéztek támadásokat, s egy ilyen csetepatéban, 1541 tavaszán, Zrínyi János életét veszítette.

Testvére halála után a család birtokainak egyetlen tulajdonosa Zrínyi Miklós lett. Nem jutott ideje azonban arra, hogy birtokaira visszavonulva élvezze megerősödöt pozícióját. Egy a korábbiaknál nagyobb jelentőségű török támadás közeledett, amelynek ismert végső eredményeként az ország fővárosa, Buda török kézre került. A tragédia fölírta a Német Birodalmat, s a következő évben nagy sereg gyűlt össze Buda visszavívására. A tehetségtelen fővezér, Brandenburgi Joachim azonban nem tudott élni a lehetőséggel, és csupán néhány kisebb hadmozdulat járt sikerrel. Ezek egyike éppen Zrínyi nevéhez fűződött, aki huszárainak élén megfutamította a pesti török őrséget. Ez a bravúros roham hívta föl Zrínyi katonai tehetségére királya figyelmét, aki 1542. december 24-én horvát banná nevezte ki.

Megnövekedett tekintélyét és hatalmát az új bán először ellenfelei meggyengítésére használta fel. A szultán fogságába esett Török Bálint birtokait, Csburgót valamint Gesztes és Pápa környékét kíméletlenül

végigdúlta, majd a Török-családot Szigetvárról is elűzte. Zrínyi 1543 nyarán megházasodott: gyámleányát, Frangepán Katalint vette nőül. Az esküvői ünnepséget rossz hír zavarta meg: a szultán ismét személyesen Magyarországra indult, s a boszniai pasa Valpó várát (amely a Dráva egy fontos átkelőjét védte) ostrom alá vette. Zrínyi azonnal Valpó fölmentésére akart sietni, de ehelyett Komárom védelmére rendelték. A Bécs védelmére összegyűjtött sereg tagjaként tétlenül kellett végignéznie Valpó, Siklós, Pécs, majd Esztergom és Székesfehérvár török kézre kerülését. Csak egy portyázó tatár had fölött aratott győzelemmel mutathatta meg ismét bátorságát és harckészségét.

Ezután minden évben vezetett hadat – váltakozó sikerrel – a Horvátországot pusztító török ellen. Rá kellett azonban döbbennie, hogy saját csapatai nem elegendők az ellenség föltartóztatására; a horvát főurak és a király segítsége pedig igen kétséges. Az állandósult török nyomás, a védelem roppant költségei csödközeli helyzetet teremtettek a Habsburg-birodalomban, és így a kamara sem a báni fizetést (évi ezer forint), sem a báni haderő (600 könnyűlovas és 400 gyalogos) zsoldját nem volt képes időre előteremteni. Zrínyi a pénzügyi hiányokat saját birtokai jövedelméből igyekezett pótolni, de az erre nem volt elegendő. Ezért új birtokok szerzésére kényszerült. Először felesége családja, a Frangepánok birtokainak jó részére, huszonöt várra tette rá a kezét, egy előnyös – kicsikart – szerződéssel. Majd a muraközi hatalmas birtoktömböt foglalta el, benne Csáktornyával és Légráddal. Ezt a Hampó-Ernuszt család kihalásakor a hátramaradt özvegy apja, Keglevich Péter (Zrínyi egyik nevelője) foglalta el – törvénytelenül, hiszen azok a törvény szerint a királyra szálltak volna. Zrínyi szemet vetett a birtokokra, s a király végülis neki adományozta azokat – azzal, hogy magára vállalja visszaszerzésüket. Ez meg is történt: Zrínyi hadai 1546-ban elfoglalták Csáktornyát, s Keglevichet foglyul ejtették. A királyi adományt tetézte, hogy Keglevich – mivel Zrínyi szabadon engedte és Ferdinánd királynál közbenjárt életéért – átengedte számára Kapronca (Koprivnica) várát. Ettől kezdve a 743 portát számláló muraközi uradalom és benne a csáktornyai vár lett a Zrínyi-birtokok központja. Hősünk hasonló kétes módszerekkel tette rá kezét továbbá az Erdődy és a Széchy birtokok egy részére is. Így a horvát grófok immár magyarországi nagybirtokosokká lettek, mégpedig a Dráva és a Mura által a török betörésektől védett területen. Zrínyi Miklós az 1550-es évekre a királyi Magyarország egyik legnagyobb birtokosává vált.

A birtokszerzés időszakának a török újabb, 1552. évi hadjárata vetett véget. A főeregek elkerülték Horvátországot, a boszniai pasa portyázásai azonban sok gondot okoztak ott is. Végül, Zrínyi egyesülve a stájerországi főkapitány hadaival, Varasd közelében törbecsalta a portyázók egyik csapatát, s fölöttük fényes győzelmet aratott – megmentve ezzel Horvátország nagy részét a török dúlásától. A hadjárat után a felek fegyverszünetet kötöttek, de a portyázások tovább folytatódtak. A török portyák 1554-ben egyre mélyebben hatoltak be a keresztény területekre, s 1555 tavaszán már egészen Zágrábig jutottak. A bécsi udvar tiltotta a visszavágást, nehogy a fegyverszünet alatt megkezdett béketárgyalások abbamaradjanak. Ám a fegyverszünetet semmibevevő budai pasa 1555 augusztusában elfoglalta Kaposvárt, Korotnát és Babocsát, majd a sikeren fölbátorodva a következő évben Szigetvárt vette ostrom alá. A jól megerősített várat a vitéz Horváth Markó védte, s a nádor, Nádasdy Tamás szép, tízezres nagyságú fölmentő sereget gyűjtött, amelyhez Zrínyi is csatlakozott. A sereg elterelő hadműveletbe fogott, s Babocsa visszavételéhez kezdett. Erre a török abbahagyta Sziget ostromát s megindult Nádasdy ellen. Az összecsapás a Rinya folyó mocsarain való átkelés közben fejlődött ki. Zrínyi, nyolcszáz huszárra élén egy teljes napig feltartotta az átkelni szándékozó ellenséget. Másnap, miután az átkelés megtörtént, ismét Zrínyi volt az, aki az utóvéd parancsnokaként föltartóztatta a túlerőben lévő török sereg támadását – így ebben az ütközetben Zrínyi kétségtelenül bebizonyította, hogy az ország egyik legkiválóbb parancsnoka. Ezután a keresztények elvonultak Kanizsa irányába, Ali pasa pedig Sziget alá tért vissza. Ám miután látta, hogy a védők kijavították a falakat, föl hagyott az ostrommal.

A hadjárat azonban folytatódott. Szeptember elején a keresztény sereg erősítést kapott, s visszavette a Szigethez közeli Korotna várát, ahol az ostromot Zrínyi vitézei kezdték el. A török ezután sorsára hagyta Babocsát, s egy sor kisebb erősséget. Ám sajnálatos módon a boszniai pasa ugyanekkor elfoglalta Zrínyi több horvátországi várát, közte Kosztajnicát is. Zrínyi ekkor megparancsolta katonáinak, hogy biztosítsák a Szigetvárba élelmet és hadianyagot szállító szekereket. Horvát banként ez volt utolsó tette, az év végén lemondott az egyre terhesebbé váló tisztről.

A lemondás okai nem ismertek, közöttük bizonyára szerepet játszott Zrínyi nehéz természete és a báni haderő elégtelensége éppúgy, mint az anyagi eszközök hiánya. Bár királya elfogadta leköszönését, nem kívánta őt végképp nélkülözni, s 1557. november 23-án kinevezte tárnokmesterré. Ez a

rendi méltóságok sorában a nádor és az országbíró után következett, tényleges hatalma azonban nem volt jelentős, hiszen a pénzügyeket ekkor már a kamarák intézték. Zrínyi ezekben az években mégis egyre aktívabb résztvevője a magyar belpolitikának: tagja lett a királyi tanácsnak is. Álláspontja egyre inkább közeledett a magyar rendi ellenzékhez, hiszen családi kapcsolatai is – a horvát mellett – immár egyre erősebben a magyar arisztokráciához kötődtek. Felnőttkort megért gyermekei a Balassa, Thurzó, Forgách, Perényi családokba, tehát a magyar arisztokráciába házasodtak. Tekintélye nőtön nőtt, s barátja, Nádasdy Tamás mellett ő lett a legtekintélyesebb magyar főúr I. Ferdinánd király környezetében. A politikusi pálya azonban nem elégítette ki, ezért 1561. augusztus 22-én folyamodványt nyújtott be a Horváth Markó halálával megüresedett szigetvári kapitányság elnyeréséért. Királya 1561. október 3-án kelt iratában ki is nevezte őt erre a tisztre, és Zrínyi 1561. november 2-án már be is vonult Szigetre, hogy a Horváth Márk halála óta ott működő hadi biztosoktól átvegye a várat. Utasítása a vár állandó őrségét ezernyolcszáz főben állapította meg, s ennek megfelelően a kapitány ezerkétszáz lovasra s hatszáz gyalogosra kapta a hópénzt, amihez asztaltartásának költségei, s évi ezerkétszáz forint személyreszóló fizetés járult. A katonák zsoldjának biztosítékaul a környező vármegyék királyi adójának egy része szolgált, a vár fönntartására egy sor falut rendeltek a kapitány földesurasága alá. De mivel ezeket a falvakat a szomszédos földesurak korábban sorra elragadozták, ezért Zrínyi első dolga visszaszerezésük volt. A szigeti kapitány alá tartozott több kisebb vár, így Vízvár, Berzence, Csurgó, Barcs és a jól kiépített Babocsa is, mintegy nyolcszáz katonával. Az őrségek évi zsoldja hetvenötezer forint körüli összeget tett ki. Ám ekkora bevétellel a kapitány nem rendelkezett, ezért gyakran saját zsebébe kellett nyúlnia a hiány pótlására. Igaz, a vár – fekvésénél fogva – Zrínyi saját birtokait is védelmezte.

Egyáltalán nem véletlen, hogy történelmi köztudatunkba Zrínyi mint szigetvári kapitány került be, hiszen ezen a poszton tudta kitűnő katonai képességeit immár önös céljain túlmutató módon az egész ország, sőt az egész keresztény közösség javára kamatoztatni. Kapitányként a végvárakban egyedül célravezető *aktív védelmet* gyakorolta. Már 1562 márciusában Pécs külvárosáig portyáztak huszárai, s a Dráva déli partján Monoszlónál és Szentgyörgynél leromboltak két épülő török erődítményt. A további harcoknak az vetett véget, hogy 1562. június 1-én Ferdinánd király aláírta a szultánnal nyolc évre kötött békeszerződést, amelyben évi

harmincezer arany megfizetésére is kötelezte magát. Ugyanekkor – június 2-án – elhunyt Zrínyi régi, meghitt barátja, Nádasdy Tamás nádor. Zrínyi szerette volna elnyerni a nádorságot, de ez a terve nem valósulhatott meg, éspedig I. Ferdinánd király fia, Miksa miatt. Zrínyi ugyanis Ferdinánd főherceget többre tartotta Miksánál, s egy bécsi titkos tanácskozáson, ahol az utódlás is szóba került, amellett érvelt, hogy a magyar trónt ne Miksa, hanem a tehetségesebb Ferdinánd főherceg nyerve el. Amikor 1562-ben Miksát cseh királlyá koronázták, nem volt hajlandó György nevű fiát, húsz lovassal és egy trombitással a koronázásra Prágába elküldeni, bár erre fölszólították.

I. Ferdinánd király, hogy Zrínyi jóindulatát megtartsa és a nádorság helyett kárpótolja, 1564 februárjában a dunántúli főkapitányság élére nevezte ki. Száz könnyű- és ötven nehézlovasra, továbbá száz gyalogosra kapott új tiszteben hópénzt, saját személyére pedig száz forint zsold illette meg. A szépen hangzó tisztség nagy katonai hatalommal nem járt, de Zrínyi emellett megtartotta a szigeti kapitányságot is. Magánéletében is nagy változás következett be, 1564. szeptember 21-én a Vas vármegyei Monyorókeréken újabb esküvőt tartott, második felesége a csehországi bárónő Rosenberg Éva volt. Nem kisebb birtokot, mint a gyönyörű Jindřichuv Hradecet (Neuhaus) hozta a menyasszony a házasságba. S mivel a Rosenberg család a csehországi protestánsok egyik vezetője volt, ha előbb nem is, ekkor bizonyosan teret nyertek a Zrínyi családban a hitújítás eszméi.

I. Ferdinánd király 1564. július 25-én elhunyt, utóda legidősebb fia, Miksa lett. Az említett előzmények után Miksa nem kedvelte Zrínyit, s politikai téren is ellentétbe kerültek. A trónt elfoglaló uralkodónak ugyanis döntenie kellett: ragaszkodik-e továbbra is a törökkel megkötött békéhez, vagy sem. A kérdést megvitató tanácskozásra összegyűltek véleménye megoszlott. Zrínyi a rá jellemző szenvedélyes hangnemben a béke fölmondása, a támadó háború mellett kardoskodott, hiszen, mint mondta, a béke lassú, de biztos pusztulásba vezet, s a török bár erős, híre félelmetesebb a valóságnál: egy hetven-nyolcvanezer fős sereggel legyőzhető. Az uralkodó, s vele a tanácskozók többsége azonban a béke fönntartása, a végvárok láncolatára támaszkodó védelmi stratégia mellett foglalt állást. Azóta is vitatják, melyik álláspont volt helyes: kérdéses ugyanis, hogy a Habsburg-birodalom hadereje ekkor képes lehetett-e rá, hogy a dicsősége tetőpontján álló oszmán világbirodalommal sikerrel megküzdjön. Mindenesetre a magyar politikusok nagy része ezt várta volna a Habsburg-háztól, és Zrínyi beszéde ennek a kívánságnak – magas irodalmi

szinten formába öntött – megtestesülése volt. Abban mindenképpen igazság van, hogy ha az idő még nem jött is el, az áhított célt szem előtt kellett tartani és az új uralkodónak emlékezetébe idézni.

A valóság persze ennél prózaibb formában települt rá a hétköznapokra. Zrínyi katonái évekig nem kaptak zsoldot, ő maga pedig hatévi elmaradt tárnokmesteri fizetéséért volt kénytelen folyamodni. A címzett, a Magyar Kamara válaszában nyers őszinteséggel megírta, hogy a rendelkezésükre álló pénzre a királynak van szüksége. Ugyanakkor fölszólították Zrínyit, hogy birtokai után az új uralkodónak járó koronázási ajándékot fizesse be. S mintha ez nem lett volna elég, 1565 áprilisában királya négytagú bizottságot küldött Szigetre, amint írták, a várhoz tartozó javak és jövedelmek számbavételére; főképpen azonban a Zrínyi ellen érkezett panaszok kivizsgálására. A fennmaradt iratok valóban számos hatalmaskodásról, erőszakosságról, nem egyszer kegyetlenkedésről vallanak. Nem is nagyon lehetett ez másként, hiszen az elmaradt jövedelmeket valahonnan pótolni kellett: Zrínyinek nem volt más választása, mint a környékbeli falvak elfoglalása (nem egy esetben tulajdonosuktól, de a töröktől is), és jövedelmüknek így a vár fönntartására fordítása. Tény az is, hogy a végvári vitézek nem éppen pallérozott modorokról és látgyszívűségükről váltak ismertté a kortársak között. Azt azonban a vizsgálatnak el kellett ismernie, hogy Zrínyi megfelelően ellátja katonáit, s várkapitányi kötelességeit hibátlanul teljesíti. Mégis, a vizsgálat végeztével Zrínyi valamennyi tisztségéről lemondott, amit viszont Miksa nem fogadott el, hiszen egyszerűen nem volt kivel pótolni a királyság egyik legjobb katonáját.

Jó katonákra pedig most még nagyobb szükség volt, mint korábban. Már a vizsgálat idején híret vették, hogy a következő évben a szultán vezetésével hadjárat indul Magyarországra, és pedig Szigetvár és Gyula ellen; 1565. november 25-én pedig Szulejmán szultán kibocsátotta parancsát Arszlán budai pasának, amelyben meghagyta, hogy készüljön föl az 1566-ban indítandó hadjáratra, amelynek célja Bécs elfoglalása lesz. A cél eléréséhez azonban a dél-dunántúli végvári vonal egyik legerősebb tagja, Sziget megszerzése elkerülhetetlennek látszott.

A meginduló török haderő létszámáról eltérő adatokat ismerünk, közülük legvalószínűbb a hetvenöt-nyolcvanezres létszámról szóló. Ez a reguláris haderőt jelenti (köztük a rettegett tizenkét-tizennégyezer főre becsült janicsárságot), amihez még a hűbéres szpáhik, az irreguláris csapatok, a tatár, moldovai és havasaelvi segédcsapatok járultak. Ez már

körülbelül százezresre duzzasztotta a haderőt, s tudjuk, hogy a sereget szolgálók, mesteremberek, kereskedők tömege kísérte. A második vezír, Pertev pasa serege Gyula ellen indult, míg a szultán, a Szokollu Mehmed nagyvezír vezette fősereggel június 26-án Zimonynál táborozva fogadta az erdélyi fejedelem, János Zsigmond hódolását. János Zsigmond azt kérte a fényességes padisahtól, hogy seregét Eger ellen vezesse, ám kérését – némi habozás után – nem teljesítették. A támadás célja Szigetvár maradt. Ennek megfelelően történt a hadak fölvonulása is. A főserег előtt járó erős előhadat a boszniai és a karamániai beglerbég csapatai adták, melyek Harsány és Siklós térségében táboroztak le, majd később Pécsre húzódva biztosították a főserег fölvonulási útját. Az előhad egy része, mintegy háromszáz lovas, már június 10-e körül Szigetvártól nem messze, a siklósi vár alatt ütött táborot; a végváriak azonban június 17-én rajtaütöttek az alvó táboron, százhusz törököt elpusztítottak és szép zsákmányt ejtettek. Ezután az előhadat Fehérvár térségébe vezényelték: ez a sereg volt hivatott a Győr és Komárom térségében gyülekező keresztény hadak esetleges támadását felfogni. A főserег augusztus 3-án ért a Siklós melletti harsányi hegy alá, s ott kétnapi pihenőt tartott. Ide érkezett Arszlán budai beglerbég, jelentéstételre. Nem tudott jó hírekkel szolgálni, ugyanis Várpalota elfoglalása, amellyel a szultánnak akart kedveskedni, nem járt sikerrel: a győri táborból a védők segítségére érkezett sereg elől fejvesztetten elmenekült, sőt a Habsburg-csapatok még Veszprémet, Tatát és néhány kisebb várat is visszafoglaltak. Nem volt ezek után meglepő, hogy Szulejmán minden kihallgatás nélkül megfojtatta. Helyette utódjául Szokollu Mehmed első nagyvezír unokaöccsét, Szokollu Musztafát nevezte ki.

A ruméliai (azaz európai) oszmán had augusztus 1-re érkezett Szigethez, a vár és a város köré vont ostromgyűrű 5-ikére zárult be. Ezen a napon Szulejmán szultán is megérkezett Sziget falai alá.

A XIV. században már megerősített hely ekkorra tekintélyes erősséggé fejlődött. Az ásatások bebizonyították, hogy az Almás patak mocsarából kiemelkedő kis szigetet formáló dombháton már a XIV. században egy körülbelül 25x35 méter alapterületű lovagvár állott, vizesárokka körülveve. A következő építési szakaszban egy három emelet magas gömbölyű torony épült, amelyet gátakkal, mellvédekkel vettek körül, ezzel a belső kialakítás is megtörtént. A megerősített torony, amelyet nem lakótoronyként, hanem katonai- és raktározási célokra használtak, rövid idő múlva szűk lett a tulajdonos Szigeti családnak és személyzetének, akik a

mocsár által körülvevett és megerősített erődben biztonságban érezték magukat. Ezért az erősséget bővítették, az új épületeket új árkokkal, mellvédekkel biztosították, a bejárókat kapukkal, tornyokkal, a sarkokat bástyákkal látták el. Ilyen módon, a szükségletekhez képest és fokozatosan jött létre a belső vártól délre telepített külső vár, amely ugyan jóval terjedelmesebb és erősebb volt mint a belső, de ez ennek ellenére még továbbra is – elkülönítésénél és uralkodó helyzeténél fogva mint a vár magva – a vár menedékhelyét képezte, s így annak igen fontos része maradt. A kettős vár oltalma alatt erősödött meg a XIII. századtól már létező polgári település, a vártól délre fekvő Óváros, majd az Újváros. A városok közül az Óváros volt a nagyobb. Mind a várak, mind a városrészek mindegyike külön is meg volt erősítve gátakkal, árkokkal, mellvédekkel és a sarkokon bástyákkal. Ez mindegyik részt önállóvá tette, és lehetőséget adott a vár illetve a város erősítési szakaszonként való védelmezésére. A földből készült gátak a várban, továbbá az Óvárosban 6 méter magasak voltak; a mellvédek egészen, a gátakhoz csatlakozó árkoknak pedig a belső falai, 2–3 méter vastag téglafalból készültek; a gátok magas és széles volt, és nagy siklókkal látták el. Az Újváros ellenben csak futólagosan volt megerősítve, a gátak alacsonyak voltak, s földből, falazat nélkül készültek. Mind az Ó-, mind az Újvárost nagy, széles és mély árok vette körül, amely az Almás folyó két ágából vízzel volt megtölthető. A vár ellenben, amely emelkedett helyen feküdt, az Óvárostól ugyan a már említett nagy árokkal volt elválasztva, de önmaga vizes árokkal körülvéve nem volt, s csupán a belső és külső vár közt húzódott egy mély, de keskeny árok. A várárkot bőségesen pótolta a várat az akkori lövegtűz távolságát meghaladó kiterjedésben körülvevő posványos talaj, amely az Almás folyó megdagasztása által járhatatlan, sőt áthatolhatatlan mocsárterületté volt változtatható. Ez a mocsárterület volt a vár legnagyobb ereje, de ennek következtében a vár védő és ellenálló képessége az évszaktól és időjárástól függött, mert ezek határozták meg, hogy lehet-e, s milyen mértékben és mennyi ideig, a vár környékét a kis folyó megdagasztásával vízzel borítani. A vár az Óvárossal egy hosszú, körülbelül 100 lépésnél valamivel hosszabb fahíddal volt összekötve. A híd a város északi kapujától a vár főkapujához vezetett s középen védőtoronnyal volt elzárva, amely talán az ott elhelyezett egyik zsilipet is befoglalta. A külső vár egy magas, tömören épített, gömbölyű tornyokkal ellátott téglaeépületből állott, amelyben a várparancsnok lakott. Volt a téglaeépületben továbbá még néhány lakóház és raktár is, amelyek egy meglehetősen tágas, szabad tért foglaltak be. Ez a tér volt a várórség

gyülekező és szemle-helye. A belső vár ellenben, amelynek legnagyobb részét a nagy gömbölyű torony foglalta el, igen szűk volt; maga a torony a szűk feljárat és a sötét helyiségek miatt nem volt lakható, inkább csak löporraktárnak szolgált. Ott, ahol a vár két részét a keskeny, de igen mély árok elválasztotta, a belső vár erős gáttal bírt, a külső vár azonban csak alacsony fallal. Az árkon egy kicsi, keskeny fahíd vezetett át. Az Óvárosnak három bástyája volt (az északnyugati sarkon, mely leginkább biztosítottnak látszott, bástya nem volt), melyekről mind az előterep, mind az árkok pásztázhatók voltak; a külső gátak (keleti és nyugati) falában a kirohanó kapuk és tornyaik egyszersmind a gátak védőképességét is emelték. Az Óvárosnak majdnem közepén kissé emelkedettebb helyen volt a kisterjedelmű, de magas plébánia-templom, amelynek 1566-ban két kőtornya állt; ezek egyszersmind az ellenség megfigyelésére szolgáltak. Az Újvárosnak csak délkeleti és délnyugati sarkán volt egy-egy bástya; a keleti és nyugati gátak szintén toronnyal védett kirohanó kapukkal voltak ellátva. Az Óvárossal az Újváros a széles és mély árkon át fahíddal volt összekapcsolva. Az összekötő kapukat sem itt, sem az erősség többi részében tornyokkal nem látták el, hanem alagútszerűen, téglafalakkal és boltozattal voltak építve. E kapuk egyike, az, amely az Óvárosból a várba vezet, ma is épségben fennáll. Külső védőművei az erősségnek nem voltak. Igen hatékony védelmet jelentett viszont az Almás pataknak szinte tóvá duzzasztott vize: az optimális vízszintet gátakkal és zuhogókkal biztosították.

A várat 1473-ban az enyingi Török család szerezte meg, s Török Bálint földesuraságának idején az 1520-as években tovább építették. A következő modernizálás 1558-ban kezdődött, ekkor a külső vár körbástyáit füles bástyákká alakították át, majd az 1556. évi török támadás után a vár elengedhetetlen korszerűsítését a kor egyik legkiválóbb építészére, Paolo de la Mirandolára bízták. A nagy átépítés két teljes évet vett igénybe, s annak keretében a rendkívül fontos két déli sarokbástyát a legkorszerűbb formában, újolasz típusú úgynevezett fülesbástya formájában építették újjá. A külső vár délkeleti bástyája is ebben a formában készült el. A füles bástya lényege abban rejlett, hogy a bástya nyakán a biztonságos mélybe visszahúzottan nyíló lőrésen át tűz alatt lehetett tartani a szomszédos összekötő falszakaszt, egyúttal a szemben álló bástya külső oldalait is. Így a várvédők ostrom esetén távol tarthatták az ellenséget a falak és a bástyák megközelítésétől.

A vár tehát – az Udvari Haditanács döntésének értelmében – a legkorszerűbb várépítészeti elvek figyelembevételével korszerűsítve várhatta a támadást. Nem volt hiány a védők elszántságában sem. Maga Zrínyi félreérthetetlenül a világ tudomására hozta, hogy ha sor kerül rá, személyesen fogja vezetni a vár védelmét. Egyik segítséget kérő levelében, amelyet régi barátja és harcostársa Nádasdy Tamás özvegyéhez intézett, az alábbi, már klasszikussá vált sorokat fogalmazta meg: „mindnyájan bezárkózva megfogadjuk, hogy kívánunk [...] a kereszténységnek s ezen édes és végtelenül elpusztult hazának hűségesen és állhatatosan, valamint vidám arccal, vérünk hullásával, s ha a sors úgy hozza, fejünk vesztésével is szolgálni.”

A katonai bürokrácia azonban megnehezítette a mindenre elszánt védők fölkészülését. „A támadást megelőző télen – írja Forgách Ferenc –, mikor a haditanácsosok felülvizsgálták a katonaságot, kétszáz lovast mint fölöslegest elbocsátottak; ugyanígy az őrség létszámát több helyen csökkentették; majd amikor egyre többet beszéltek az ellenség közeledtéről, ezer magyar gyalogost akartak volna toborozni, de nagy keresés árán is alig néhányat találtak.” Maga Zrínyi 1566 tavaszán azt írta, hogy a vár védelmére legalább háromezer fegyveresre lenne szükség, de az elő- és utóhad, a szárnyak megtámadására már hatezer harcos volna kívánatos. Hozzátette még ehhez, hogy mindenféle fegyverre, lőszerre, ágyú mesterekre és pattantyusokra is nagy szüksége volna. Az ostrom alatt végül kétezerháromszáz fegyveres védte Szigetet (beleértve százötven városi polgárt is); a katonák között mintegy húsz százaléknyi lehetett a horvátok száma. A harcosokkal maradt sok családtag, feleség, gyermek is: számukat kétezerháromszázra teszik a kutatók.

Fegyverekkel eléggé jól föl volt szerelve a vár. Sokat számított a bécsi arzenálból küldött szállítmány, amely három nagy kaliberű ágyút, 9 falkonétát, két ún. hauffnitz-ot (kőgolyót és gyújtólövedéket lövő szerkezetet), 2400 ágyúgolyót, 350 lándzsát és alabárdot, valamint ólmot, acélt, vasat és más tüzérségi felszerelést tartalmazott. Összesen hatvannál több ágyúja volt a várnak, többségük azonban csak falkon, falkonéta, sugárágyú vagy mozsár volt, azaz csak kisebb kaliberű. Nagy ágyúból hat, vagy annál alig valamivel több lehetett. Feltűnően kevés puska állt a védők rendelkezésére; jól el voltak látva viszont a golyók öntéséhez szükséges ólommal, továbbá lőporral, lándzsával, alabárdal, kopjával, különféle tüzes szerszámmal. Megfelelőek voltak az élelmiszerkészletek is. Sok vágóállat állt az istállókban, füstölt húsból, szalonnából, sózott halból, sóból,

kenyér gabonából sem volt hiány. A lovak takarmányozására is elegendő zabot tároltak. Zrínyi teljes joggal üzenhette tehát Miksának, hogy a vár akár négy hónapig is bátran állni tudja majd az ostromot.

Az ostromló had vezérei az előhad tapasztalatai alapján jelölték ki a sereg egyes részeinek táborhelyeit. A janicsárok közepén, a város keleti – pécsi kapuja előtti – kulcsfontosságú térségben emelték sátraikat. A tó partján a várat keletről, északról és nyugatról félkörben megkerülve telepedett le az anatóliai (Ázsiából érkezett) sereg. Ezek mellett, a tavon átvezető töltés végénél, Ali Portug nikomédiai bég vezérlete alatt álló, műszaki munkákban tapasztalt katonák kaptak helyet. Az Ó- és Újváros nyugati oldalával szemben a határmenti szandzsákok harcosainak és a pozsegai bégnek seregtestei vertek tábort. A balszárnyat az Újvárost keletről és nyugatról körülfogó ruméliai csapatok táborhelye alkotta. A szultán sátrát a vár keleti oldalával szemközt, a tóparton húzták fel.

Az ostrommunkálatok vezetésével a szultán Ali Portugot, a tüzérség főparancsnokát bízta meg, aki nyomban rajtaütést kísérelt meg, úgy, hogy az erősség hozzáférhető részeit rögtön az ostromló sereg megérkezése utáni napon, augusztus 7-én hirtelen és váratlanul megrohantatta, azt remélve, hogy ezzel a védőket meglepi s az erősség valamely részébe bejuthat. Az erőfeszítés azonban kárba vészett; a védők Zrínyi első szavára a gátakon termettek s a törökök rohamát könnyen visszaverték. Zrínyi ágyúi is hathatósan közreműködtek, mert amint Szelániki török történetíró írja: „a hitetlenek egy pillanatig sem állván tétlenül, működtették a puskákat, a sakalozt [követ dobó kisebb ágyú], zarbuzánt [faltörő ágyú, régi magyar nevén falkony], kulumburt [messzehordó hosszú ágyú] és bedaluskát [szintén faltörő ágyú], úgyhogy egy percnyi időt sem hagytak, és így nem engedtek a várhoz közeledni.” Erre a nagyvezír a rendszeres ostrom megkezdésére adott parancsot. Jól ismerte a vár gyöngye pontjait, s így első célul az aránylag leggyöngébb és legkönnyebben hozzáférhető Újvárost jelölte ki. De még ez ellen is nehéz volt az ostrom, mert a förlázott föld nem engedte meg lövegsáncok és közeledő árkok készítését, a szabadon előrenyomuló csapatok pedig a magyarok tüzétől nagy veszteségeket szenvedtek. Végre azonban mégis sikerült az újvárost az ütegekkel megközelíteni; az újvárosi alacsony, gyöngye gátak a török nehézlövegeknek csak alig számba vehető ellenállást képeztek, s nagy részük csakhamar le is rombolták, miközben a védők is érzékeny veszteségeket szenvedtek. Zrínyi megkísérelte ugyan a török lövegsáncok lerombolását, több kirohanást intézve ellenük, de a kirohanások csak a veszteségeket növelték, célhoz nem

vezettek. Három nap múlva, augusztus 9-én, Szigetvár védői nagyon súlyos veszteségeket szenvedtek, három-négyszáz fegyveres veszett oda, és Zrínyi belátta, hogy az Újváros tarthatatlan. Elhatározta tehát, hogy azt a törökök rohama előtt föladjja. Ezért az Újvárost augusztus 9-én este fölgyújtatta, s katonáival visszavonult az Óvárosba. Még égtek a házak, amikor az oszmán csapatok berontottak az Újvárosba, de az Óvárosba már nem juthattak tovább, mert a két városrész közötti széles és mély vizesárkot átívelő hidat is elhamvasztották a visszavonulók. Az ostromlók, miután a tüzet eloltották, az ágyúk egy részét a romok közt helyezték el, s nyomban az Óváros lövetéséhez fogtak.

Zrínyi elvileg helyesen cselekedett, amikor az Újvárost a lehetőségek végső határáig oltalmazta, mert ezzel időt nyert és lehetőséget adott a királyi fölmentő hadak megérkezésére. A hadak azonban Győr és Komárom térségében táboroztak, s csak hatszáz német zsoldos került közel a várhoz; de ők Csurgón vesztegeltek, s meg sem kísérelték, hogy Szigetre eljussanak. Zrínyi jól tudta, hogy attól kezdve, hogy a törökök az Óvároshoz közel férkőztek, s a gátjait, mellvédjeit a legkisebb távolságból lövették, ez a városrész sem lesz képes soká ellenállni. Fölvetette tehát a kérdést: nem volna-e célszerűbb az Óvárost is föladni, s az erősebb, sikerebben védhető vár védelmére szorítkozni? Szekcsőy Máté gyalogos kapitány és vitézei igen kérték, engedje meg az Óváros további védelmezését, amibe Zrínyi nem szívesen egyezett bele, mert bizonyos volt, hogy az időnyerés nem áll arányban a várható veszteségekkel. Mivel azonban nem akarta az őrség önbizalmát és harckedvét csökkenteni, ezért megengedte az Óváros további védelmezését. A törökök különben nem szorítkoztak csupán az Óváros ostromára, hanem roppant erőfeszítéssel, az anyagot nagy távolságokról összehordva, arra törekedtek, hogy magát a várat is megközelítsék. Nem kevesebb mint négy töltés készült, jelentékeny hosszúságban a mocsáron át, melyek fatörzsekből, rőzséből, homokzsákokból hordattak össze.

Augusztus 10-én kezdődött az Óváros ostroma. Három oldalról nyitottak tüzet a török tüzérek. A falakon lőtt rést már augusztus 11-én megrohamozták, egyelőre eredmény nélkül. A védők eredményesen tartották az Óváros egyre jobban és jobban lerombolt falait. Még egy héten át minden roham kudarcba fulladt. Közben a török tüzérség a várat is ágyútűz alatt tartotta, s a várfalak tetemes kárt szenvedtek, különösen a belső vár gömbölyű tornya, amely kitűnő célpontot nyújtott, s amelynek felső része csakhamar le is omlott. Augusztus 12-e körül Ali Portug előkészületeket tett a várat övező és védelmező víz lecsapolására. A

duzzasztógát átvágására készült, hogy az ostromlók száraz lábbal férközhessenek a várhoz. A mozgolódásra fölfigyeltek a szigetiek, akik jól tudták, mivel jár e gát elvesztése, s a gyalogosok két vajdája, Radován és Dandó engedélyt kértek Zrínyitől, hogy megsemmisítsék a gát átvágására tett előkészületeket. Zrínyi tudta, hogy minden ilyen kirohanás az ellenség roppant túlereje miatt valószínűleg eredménytelen lesz, s csak a védők amúgyis csekély számát apasztja, ezért a kérést először megtagadta; hosszas unszólásra azonban három nap múlva engedni volt kénytelen. Radován és Dandó kétszáz főnyi csapattal kora hajnalban törtek ki, a janicsárokon rajtaütöttek, azokból sokat levágtak, több ágyút beszögeztek, de a fölriasztott táborból a segítség gyorsan megérkezett, a magyarokat körülfogták, és csak nagy ügyvel-bajjal, tetemes veszteséggel menekülhettek vissza a városba. Radován és Dandó elesetek, fejüket a török póznára tüzette. Ezután Zrínyi több kirohanást nem engedett meg.

Ali Portug a gát nyugati részét csakhamar átvágta, majd megkezdték a tó víztömegének lecsapolását. A tó vize két-három nap alatt lefolyt, s azt követően az iszapos mederben megkezdődött két magas töltés építése, ahonnan a vár gátjait és falait még nagyobb eredménnyel lőhették. Miután az épülő töltések egyikének faanyagát a védők felgyújtották, a törökök tömérdek követ, homok- és gyapjúságot hordtak a töltésekre, s ezekkel hosszabbították meg azokat. Amikor az egyik töltés a falak alá ért, kísérletet tettek, hogy a várat rajtaütéssel foglalják el. A kísérlet azonban meghiúsult, az oszmán harcosokat nagy veszteséggel verték vissza. Tíz napi szakadatlan munka és ágyúzás után az Óváros olyan állapotba jutott, hogy többé nem volt védhető. A töltések az árokig jutottak, amelyek egy részét betöltötték, a gátakon pedig óriási, többé el nem torlaszolható rések tátongtak. Végül augusztus 19-én az ostromlók bejutottak az Óváros területére.

Zrínyi ekkor elhatározta a várba való visszavonulást. Bár ez augusztus 19-én a legnagyobb elővigyázattal történt, a törökök mégis észrevették, s nagy tömegekben vetették rá magukat a visszavonulókra, amiből aztán egy nagy, általános török roham fejlődött ki. Az ostromlók oly gyorsan nyomultak be az Óvárosba, hogy részben annak kijáratát, részben a vár bejáratát elállták, így az őrség egy része kint rekedt, más része pedig bennszorult az Óvárosban. Heves küzdelem után a kintrekedtek közül néhányan még bejutottak a várba (a súlyosan sebesült Szekcsőy Mátét társai összezúzott lábszárakkal vitték be) a többiek ellenben ott hullottak el annak bejáratánál. Az elesettek között név szerint ismerjük Bosnyák Márton, Botos Péter, Deák Balázs, Basa Péter, Mátyás György és Győry Péter

alhadnagyokat. Az Óváros védelmi harcai összesen 1100–1200 emberéletet követeltek, a törökök vesztesége ennek a többszöröse volt: csupán az utolsó nap harcaiban háromezren lelték halálukat, s az összes veszteséget tízezerre tette egy török szökevény.

A védők nagy áldozata nem volt hiábavaló: a két városrész védelmével 13 napig sikerült lekötni az oszmán haderőt, amely olyan jelentős késedelmet szenvedett, hogy már nem volt módja a haditervben előirányzott további hódításokra. Az ostrom azonban mindeközben haladt előre. Óriási töltéseket készítettek, amelyek a várfal és a bástya magassága fölé emelkedtek, s a tetejükön kialakított fedezékből jó kilövési lehetőség nyílt a bástyákra. A janicsárok ezek védelmében takartan és fedezékben állhattak és támadhatták a falakat, amelyeken a szüntelen ágyúzás miatt egyetlen védő sem maradhatott meg. Már-már elkészültek ezek a töltések, amikor Ali Portug hozzákezdett egy új szerkezet alkalmazásához, amelyet az előző évben Málta szigeténél próbált ki. Ez az új szerkezet egy gördülő ostromállás volt, amely három egymás mellé s tizennégy egymás mögé állított, erősen összevasalt fatörzsszel megrakott szekérből hídszerű építményt alkotott. Ali Portug ezt a kitöltött árkokon át egészen a várfal közelébe tolatta, s onnan intézte az ostromot és a rohamot. A kétségtelenül tehetséges főltalálót azonban a munkálatok során egy ágyúgolyó megölte. Utódjául a szultán Szeifeddin pasát nevezte ki a műszaki munkálatok élére. Az öreg, beteges, az utóbbi időben majdnem mindig ágyban fekvő szultánt a vár szívós ellenállása és az ostrom alatt szenvedett súlyos veszteségek nagyon elkedvetlenítették, napról napra idegesebbé vált, s türelmetlenül hajszolta alvezéreit a végső döntés kierőszakolására. A munkálatok, mivel az árkok és mocsarak vize leapadt, most már még gyorsabban haladhattak előre, s így augusztus 25-ig a mindkét oldalon megépített töltésutak már egészen a várfalig értek.

A szultán ekkor Zrínyit – miként előzőleg már többször is – a vár föladására szólította föl, egész Horvátország birtokát ígérve neki, ha a kapukat megnyitja. Zrínyi azonban a levelet tűzbe dobatta. Ezután a török cselhez folyamodott. Zrínyi idősebb fiának, Györgynek, aki nem Szigetváran, hanem Perlakon szolgált, zászlótartóját a törökök elfogták, s a zászlót Szigetvár falai alatt kitűzték, hogy fia fogságát vagy halálát hirdesse az atyának. Egyúttal a nagyvezír a fiú nevében levelet is íratott, amelyben atyját a kilátástalan védelem beszüntetésére hívta fel. De sem ez, sem a többi, magyar, horvát és német nyelven írt levél, amelyeket nyilakkal a várba röpítettek, hogy csábító ígéretekkel a védőket Zrínyi ellen lázítsák,

céljukat el nem érték. Ekkor a szultán ezer arany jutalmat tűzött ki a makacs várparancsnok fejére, de a szorongatott őrség már erősen megritkult soraiban nem akadt egyetlen áruelő sem.

Augusztus 26-án vette kezdetét a vár rendszeres ostroma. A kora reggeli órákban a délnyugati töltésen át indult a támadás, amelyet Zrínyi az uralkodónak küldött jelentésében kétórás általános rohamnak jellemzett. A védők ágyú- és puskatüze visszaverte a támadókat, maga Zrínyi kétezernél többre becsülte az első roham áldozatainak számát, akik nagy része a janicsárok közül került ki. Egy sor parancsnok is életét vesztette, így az egyiptomi pasa és több bég is, ami a védőknél nagy örömet és lelkesedést váltott ki. A menekülő Ali aga a kicsapó végváriak fogságába került, azonnal karóba vonatták. Végül ez alkalommal a magyarok két bíbor zászlót is zsákmányoltak.

Az ostrom vezetését átvett Szeifeddin pasa ezután a vár falait aknákkal támadta meg, de ezeket idejekorán észrevették, s megghiúsították. Nem arattak sikert a rohamok sem, bár augusztus 26-tól szeptember 1-ig nem kevesebb, mint hét rohamot intéztek a vár ellen. A rohamokat Zrínyi, aki szünet nélkül a falakon állott, vitézeit szóval és példával lelkesítette, s nem egy vakmerő törököt saját kezüleg szúrt le, mind sikeresen visszaverte. Augusztus 29-én, a törökök „szerencsés napján” (amelyhez ugyanis öt fényes diadal fűződött: Nándorfehérvár megvétele 1521-ben, Budáé 1529-ben és 1541-ben, Rhodosz szigetének elfoglalása 1522-ben, a mohácsi győzelem 1526-ban) a mindinkább elhatalmaskodó betegsége miatt levert, az ostrom hosszúra nyúlása miatt türelmetlen Szulejmán szultán egész roppant seregét ostromra hajtotta, s hogy seregeinek lelkesedését emelje, még magát is nyeregbe emeltette. De hasztalan volt minden erőlködés, bár az egész napon át új és új pihent csapatok hágtak a falakra, az erősen megfogyatkozott védősereg ereje emberfölötti megfeszítésével, visszaverte a rohamokat. Négyezer katona maradt holtan a várfalak alatt, és a sebesültek száma is magas volt. Ezután viszonylagos harci szünet állott be, és eleredt az eső, amely napokra használhatatlanná tette az ostromárkokat. A tüzérségi párbaj folytatódott, bár szeptember 2-án a törökök beszüntették a tüzelést, mert aknák ásásához fogtak, egyszerre három helyen. A legjelentékenyebb akna a délnyugati szögletbástya aljában készült, hogy azt a levegőbe röpítse. Az aknák, bár a védők mindent elkövettek az ellenség szándékának megghiúsítására, három nap alatt elkészültek. Szeptember 5-én hajnalban meggyújtották azokat, aminek irtózatos lőporrobbanás és pusztító tűz lett a következménye. Az erős déli szél által szított lángok rövidesen az egész

bástyát elborították, s onnan lassan a vár épületeire is átharapóztak. „A mieink a veszély nagyságán elrémülve mindnyájan az oltáshoz fogtak – írja Istvánffy Miklós –, de az elhatalmasodott tűz gyorsabban terjedt, amint azt elmondani is lehet, azokat pedig, akik rocskákban vagy bőrvedrekben a vizet hordták, a janicsárok biztos puskalövései leterítették, s így a megfeszített munka meghíusult.” Így tehát a folyton tovarapózó tűz mind kétségbeejtőbbé tette a védők helyzetét, akik képtelenek voltak egyidőben a tüzet oltani és a török ellen is védekezni. A zűrzavarban a törökök mind többen megmászták a kapuval szomszédos délkeleti sarokbástyát. A várkapitány minden erejét a betörés elreteszelésére összpontosította, de ezen a bástyán át sikerült az elsöprő túlerőben lévő ellenségnek betörnie a vár területére. Zrínyi, még harcképes vitézeivel, a belső várba húzódott vissza. Sokan a külső várban rekedtek, akiket az oszmánok részben legyilkoltak, részben a kezükre került nőkkel és gyermekekkel együtt fogságba hurcoltak. A betegen ágyban fekvő Szekcsőyvel kilenc gyermeke és hitvese szeme láttára végeztek a feldühödött oszmán katonák.

Zrínyinek vagy kétszáz harcosa maradt; nőkkel, gyermekekkel, jobbagyokkal együtt hatszázan lehettek, akik a belső várba bejutottak. Helyzetük kétségbeejtő volt: nem volt élelmiszerük, csupán egy kút adott vizet a perzselő hőségben. Csak két nagy ágyú, két mozsár, tizennégy kisebb ágyú maradt meg, a többi odaveszett. Ilyen körülmények közepette kezdődött a fölkészülés a végső küzdelemre, szeptember 6-án. Ugyanezen a napon a hetvenhat éves, súlyosan beteg Szulejmán szultán elhunyt, a nagyvezír azonban eltitkolta halálát, sőt a háborút is tovább folytatta, amíg csak Szelim, akinek szigorúan titkos hírvivők jelentették atyja elhúnytát, el nem foglalta a trónt.

Az ostromlók 1566. szeptember 7-én végső rohamra készültek. A tűz fegyverét vetették be a maroknyi védősereg ellen. Vakmerő önkéntesek a vár aljába lopózva szurokkal, kátránnyal, naftával kenték be annak faanyagát, majd lángra lobbantották azt. Hamarosan minden lángtengerré vált, a belső vár épületei is lángra kaptak, s a védőket a terjedő tűz mindig szűkebb téren szorította össze. A törökök rohamra készültek, de Zrínyi Miklós ezt nem várta be. Miután látta, hogy képtelenek magukat tovább tartani, tudta, hogy csak a fogság vagy a hősi halál között választhat, s ekkor magát, örségének maradványaival együtt, ahogyan már korábban elhatározta, a halálra szánta el. De halála módját maga akarta megválasztani. Kilépett a torony udvarára, selyem díszruhájába öltözött, amelynek zsebébe a vár kulcsai mellé száz magyar aranyat tett: „Ne mondhassa – úgymond –

aki levetkőztet, hogy rajtam semmit sem talált.” Nyakában aranylánccal, fején gyémántos forgójú fekete kalpaggal, kezében egy aranyos markolatú ősi szablyával indult utolsó csatájába. Vitézeit rövid, de lelkes beszéddel buzdította a végső harcra, majd Juranics Miklósnak átadta a királytól kapott dunántúli főkapitányi zászlaját, s a kaput megnyitatta. E pillanatban egy apró golyókkal és vasdarabokkal töltött nagy tarackot süttetett ki, s annak füstjétől eltakarva, mint a villám rohant katonái élén a híd felé nyomuló ellenségre. A harc heves, de rövid volt, mert alig oszlott szét a füstfelhő, amelyből halálos csapásait osztotta, fején és mellén halálosan megsebesítve rogyott le. Körülötte hullottak el Juranics Miklós, Istvánffy Pál, Csáky György, Bajony János, Patacsics Péter s mindazok, kik vezérük után a hídra rohantak. A hősök elhullottak, s ezzel Szigetvár védelme véget ért. De még – mintegy a hősök tiszteletére – az utolsó pillanatban hatalmas robbanás rázta meg az egész belső várat. A benne tárolt lőpor ugyanis valahogyan tüzet fogott s a kerek torony fölrobbant, mintegy háromezer török halálát okozva.

A haldokló Zrínyit a janicsárok agájuk elé vitték, s ott lefejezték. Fejét Szokollu Mehmed nagyvezír Eck Graf zu Salmhoz küldte, testét pedig tisztességesen eltemettette. A Zrínyi-főt a győri nagytemplomban katonai tiszteletadással búcsúztatták, majd a Csáktornya melletti Szentilonán temették el a családi sírboltba, felesége mellé. Vezérükhöz hasonlóan vitézei is, egy-kettő kivételével, mindnyájan hősi halált haltak, s csak holttestükön keresztül juthatott a török mintegy huszonötezer emberének eleste után a porrá égett vár birtokába.

A Szigetvár elestét követő napon Szokollu Mehmed éppen úgy dívánt tartott, mintha a szultán még életben lett volna. Elhatározták, hogy a sereg egy része Szigetvárt újból védhető állapotba helyezi, míg egy másik tekintélyes rész, beleértve a Székesfehérvárnál álló biztosító hadat is, portyázó haddá alakulva, Somogy, Zala és Veszprém megyék dulására indul. Ezek a portyázó különítmények egymás után vették be Gesztet, Csákányt, Curgót, Vízvárt, Berzencét, több Balatonhoz közeli erősséget és várost, köztük Marcalit, de még Babocsát is. A török hódoltság ezzel mintegy hetven kilométernyire, a Balaton déli tájékától Kanizsa keleti előterén át egészen a Muraköz keleti csücskéig tolódott ki. Csak ekkor, hat héttel Szigetvár eleste után nyilvánította a nagyvezír a háborút befejezettnek, s kezdte meg október 21-én a sereggel, urának holttestével és számtalan fogollyal a visszavonulást. A katonákkal csak röviddel Belgrád

előtt közölték uralkodójuk halálát, ahol már október 6-a óta várta Szelim, az új szultán a hadat.

A török hadsereg Szigetvár alatt rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett. A budai janicsár aga szerint huszonötezer harcos, tizennyolcezer szpáhi és nyolcezer janicsár nyerte el a „vértanúság koszorúját” (nem tekintve a zsoldjegyzékbe fel nem vett önkénteseket). Szulejmán szultánnak tehát európai hadjárata során itt pusztult el a legtöbb embere. A szigeti vitézek maradéktalanul végrehajtották föladatukat, a lehető leghosszabb ideig tartották a várat, s óriási veszteségeket okoztak az ellenségnek. Megteremtették a lehetőségét egy fölmentő vagy legalábbis tehermentesítő katonai vállalkozásnak, a Habsburg-seregek azonban nem éltek ezzel a lehetőséggel, mert csupán Bécs védelmét tartották szem előtt. Bécs ostromára azonban nem kerülhetett sor, hiszen éppen Szigetvár vívása emésztette föl a hadjáratra alkalmas időt, s így Bécs ellen már nem tudott az oszmán haderő tovább vonulni. Zrínyi tette így az egész térség történetére komoly hatást gyakorolt, önfeláldozó halála a vitézség évszázadokig ható példáját rajzolta a keresztény világ elé. Önfeláldozó tetteivel eltörölte életének foltjait, személyisége a vitézi, hősi élet tökéletességével tündökölt az utókor előtt. Már halála után nagyjai között tartotta számon Horvátország és Magyarország, a XIX. században pedig a bontakozó Habsburg-birodalmi patriotizmus – Szent István és Hunyadi János mellett – benne találta meg azt a hőst, aki az egész dunai régió számára fölmutatható.

Irodalom

- Barabás Samu: *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*, I-II., Budapest 1898-1899 (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XXIX-XXX.)
- Benda Kálmán: „Zrínyi Miklós, a szigetvári hős” in *Szigetvári emlékkönyv*, Pécs 1966, 15-51. o.
- Németh Béla: *Szigetvár története*, Pécs 1903
- Sugár István: *Szigetvár és viadala*, Budapest 1976
- Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, szerk. Rúzsás Lajos, Pécs 1966
- Timár György: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546-1565*, Pécs 1989

CARMINA IN ARMA ZAPOLYANA

CÍMVERSEK SZAPOLYAI BORBÁLA LENGYEL KIRÁLNYÉ (1512) ÉS SZAPOLYAI JÁNOS ZSIGMOND VÁLASZTOTT KIRÁLY (1567) CÍMERÉRŐL

GYULAI ÉVA

Miskolci Egyetem, Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék

A középkori heraldika fontos forrását képező címerköltészet a humanista költők és epigonok gyakorlatában igencsak átalakult, s a középkori hosszú, leíró jellegű, a címerek azonosítását és népszerűsítését célzó versek helyett rövid alkalmi költemények születtek. A humanista poézisben fontosabb volt a címer viselője és szimbolikája, mint leírása és fölismerhetősége. Az alkalmi költészet alapvető lírai műfajait: a dicsőítő éneket (*panegyricus*), a nászverset (*epithalamion* v. *epitalamium*), a gyászéneket (*epicedium*), sírfeliratot (*epitáfium*), illetve a legnépszerűbb műfajt, az epigrammát, amely főként a humanista kollégákat és közéleti személyiségeket *dicsőítő*, illetve a könyvek elején megjelenő *ajánló epigramma* formájában jelentkezett,¹ remekül kiegészítette az epigramma-formában írt latin címervers.² A humanisták alkalmi költeményei ugyanis a társadalmi elit propagandáját szolgálták, ezért a fejedelmek, főurak dicsőítése, kitüntetett sorsfordulókon, ünnepeken való köszöntése, emlékezete nem nélkülözhetette a személyiségüket és presztízszüket kifejező és képviselő címerükről való megemlékezést, ahogyan a királyok és udvari előkelők is fontos szerepet szántak politikájukban a címerreprezentációnak. A címer a poézisben is viselőjét helyettesíti, ábrái ugyanakkor különleges jelentőséget hordoznak, szinte életre kelnek, szimbolikájuk összekapcsolódik a tulajdonos sorsával, politikájával sőt hatalmi ambícióival. Míg a középkori magyarországi heraldikában ismeretlen volt a címerköltészet, bár idegen címerköltők megénekelték a magyar király és országa címerét, a humanista szövegekben már a XV. században megjelenik a címervers Magyarországon. Egyik első ilyen emlék a kassai polgárból főpapi méltóságra jutott Szatmári György címeres emléktáblája, amely ma is látható az egykori kassai városháza

¹ MTII. 305–360. o.

² Jelen tanulmány a magyarországi címerversokról készülő bővebb munka egy fejezete.

lépcsőfeljárójában. Az 1492-ben faragott kőlap, amelyről nem tudni, milyen alkalomból és céllal készült, a pécsi püspök majd esztergomi érsek szalagon függő címerpajzsát ábrázolja, alatta a címert és az I. Mátyás adományozta címerbővítést történetét leíró disztichonnal:³

Lilia bina, rosis totidem Conjuncta gerebam,
Rex Dedit auratum Corvinus et ipse leonem
MCCCCLXXXII

Bár Szatmári kőbe vésett címerversé csupán leírása a címerbővítésnek, felirata azonban hangsúlyozza, hogy az adomány, a címerbővítő arany oroszlán I. Mátyástól származik.

A humanista címerköltészet három alább közlendő darabja egy olyan család – a Szapolyaiak – heraldikájának emléke, amely a középkorból az újkorba való átmenet korszakában köznemesi státusból Közép-Európa politikai elitjébe, sőt trónra emelkedett. A címerek a Szapolyai család egyedülálló karrierjének reprezentánsai, a címerek ihlette versek pedig a XVI. századi lengyel- és magyarországi heraldikai közgondolkodás és címerszimbolika figyelemre méltó forrásai.

I.

[Andreas Cricius]:

In Insignia Regine Barbare coniuncta Aquila
(1512)⁴

Ponite nunc miseri vestrum diadema LEONES,
Pannono cessit gloria vestra LUPO;
Nec tamen hoc satis est; ad Coelos AQUILA fertur,
Praebeat et terris Regia signa LUPUS.⁵

A költemény Andrej Krzycki (humanista nevén: Andreas Cricius) lengyel költő és politikus szerzeménye, amely Szapolyai Borbála lengyel királynévá

³ Az emlékkő fotóját és a verset közli: Varju 1906; a verset közli: Csoma 1906.

⁴ Biblioteka Narodowa (Varsó), Zbiór rekososów 3042. f38. Opera et epistulae Andreae Critii et poetarum aliorum XVI saeculi (Acta Tomiciana II. 27). A vers megtalálásában Tóth Péternek és Stanisław Tekielinek tartozom köszönettel.

⁵ A verset lengyel fordításban közölte: Przybyszewsky 2000. 25. o.

történt koronázása alkalmával született Krakkóban. Szapolyai István néhai magyarországi nádor és Hedvig tescheni hercegnő leánya későbbi házasságát már 1511 októberében előkészítette a II. Ulászló magyar király által fivéréhez, I. (Öreg vagy Nagy) Zsigmond lengyel királyhoz küldött Kázmér tescheni herceg és Hanel Mihály budai esperes. A 17 éves, igen szemrevaló Borbála, akivel százezer aranyforint hozományt ígértek, 1512. február 6-ára kitűzött menyegzőre ezernégyszáz lovas kíséretében érkezett a trencsényi várból Krakkóba. A menyasszonyt elkísérte anyja és fivére, Szapolyai János, a későbbi király is. Zsigmond király eléjük ment, s nem sokkal később a krakkói székesegyházban oltárhoz vezette menyasszonyát, akit három nap múlva meg is koronáztak. Az esküvő, fényes külsőségek közepette, több napig tartott.⁶

A pazar esküvő fényét növelte, hogy a királyi frigy alkalmával költői versenyt hirdettek, melyen a kor legjobb lengyel költői mellett idegenek is részt vettek. Laurentius Corvinus és Georgius Logus alkotását Thurzó János boroszlói püspök nyújtotta át az uralkodónak. Jan Dantyszek (Joannes Dantiscus), Paweł z Krosna (Paulus Crosnensis Ruthenus), aki a krakkói egyetemen ókori költőkről adott elő, valamint Eobanus Hessus német humanista is részt vett azon a versenyen, amelyen a poéták latin nyelvű epithalamionok szerzésében versengtek egymással. A vetélkedésből végül is Cricius (Krzycki) került ki győztesként. A nászversek külön lapokon még 1512 februárjában nyomtatásban is megjelentek Krakkóban.⁷ A győztes Krzycki azonban a nászvers mellett további alkalmi költeményeket is szerzett: még a trencsényi lánykérés alkalmával írt verset a jövőző királynéről és szűkebb hazájáról, a híres trencsényi várról (*Cantilena in*

⁶ *Sigismundus Rex... penultima Octobris [1511] Cracoviam rediit, quod ad eum a Vladislao Ungariae rege eodemque fratre legati venere, Casimirus Tesinensis Dux, et Michael Hanel, Parochus Budensis, qui post multos hinc inde tractatus super connubio Sigismundi Regis habitos, Barbaram spectatissimae formae virginem, Stephani olim Scepusiensis Comititis filiam, ei in matrimonium desponderunt. Dos centum aureorum millia promissa. Nec multo postea die sexta Februarii anno duodecimo humanae salutis supra quindecies centesimum, Regia sponsa ex Trencinio Cracoviam advecta est per Hedvigim matrem et Johannem fratrem, Scepusiensis[!] Comitem, qui postea in Ungaria regnavit, mille quadringentorum equitum splendido comitatu. Venientibus, Sigismundus Rex extra regiam urbem, per aliquot millia passuum, obviam processit, ornatissimo illustrium virorum ac purpuratorum coetu, qui ad eam nuptiarum celebritatem undique confluxerunt. Die tertia ab ingressu, nova nupta Reginali diademate est coronata. Nuptiae complures dies multa omnium hilaritate traductae... expleta solennitate.* Vapovius 1874, 105–106. o.

⁷ Borsa 1991, Przybyszewsky 2000, 34–38. o.

Trenczinio), de született költemény a koronázásról (*Cantilena in coronatione*), végül Szapolyai Borbála címeréről is.⁸ Míg a versfüzér többi darabja *panegyricus*, a címerről szerzett csattanós epigrammában a dicsért személy direkt apoteózisa helyett szimbólumának dicsőségét zengi a költő, a címer viselője helyett maga a címerállat cselekszik, hiszen Szapolyai Borbála házasságánál nem ő, hanem címerképe, a farkas üti ki a nyeregből a korábbi menyasszony rivális oroszlánjait, s jut így dicsőségre (*cessit gloria*).

Andrej Krzycki kiváló lengyel humanista költő, Jan Tomicki unokaöccse Öreg Zsigmond király egyik bizalmi embere volt. Bolognában tanult, majd papi pályára lépett, poznani kanonok, majd székesegyházi kancellár lett. Része volt a magyar főúri kisasszony és a lengyel király házasságszerzésében, majd a koronázás után a király kinevezte Borbála királyné kancellárjának. Szapolyai Borbála korai, 1515-ben bekövetkezett halála után egy ideig az uralkodó mellett szolgált, majd a második feleség, Sforza Bona kancellárja lett. Magyarországon jár követségben 1524-ben, később püspöki, sőt érseki stallumot kap.⁹

Cricius alkalmi versének már címe is szimbolikus, hiszen a királynénak a (lengyel) sassal egyesült címeréről szól, ami nem csupán a házasságban szokásos címeregyesítésre utal, hanem a házasfelek testi-lelki kötelékére is. A címerállatokat felsorakoztató, két disztichont tartalmazó vers első sorában a vers szerzője szinte kárörömmel szólít fel két oroszlánt arra, hogy tegyék le (fejükről) a koronát, mert korábbi dicsőségük most már a pannóniai farkast illeti. A talányos verssorokat Szapolyai Borbála monográfusa, Bolesław Przybyszewsky úgy magyarázza, hogy az oroszlánok Mecklenburgi Anna címerére utalnak, akit I. Zsigmondnak korábban szándékában volt feleségül venni, később azonban lemondott a 32 éves özvegygel való nászról.¹⁰ Az 1485-ben született Mecklenburg-Schwerini Anna családi címerében ugyan nincs oroszlán, 1509-ben elhalt férje, Hesseni II. Vilmos örgróf azonban (koronás) oroszlánt viselt címerében,¹¹ ezért feltételezhetjük, hogy Cricius a hesseni oroszlán(oka)t látta Mecklenburgi Anna jelvényében.

⁸ Kupść–Muszyńska 1980, 150. sz., 39. o.

⁹http://www.staropolska.gimnazjum.com.pl/renesans/wczesny_humanizm/Andrej_Krzycki_biogram.html

¹⁰ Przybyszewsky 2000, 22, 24. o.

¹¹<http://www.freepages.genealogy.rootsweb.com>; <http://www.ngw.nl/int.dld/hessen.htm>

A következő disztichonban a lengyel sas és a Szapolyaiak családi címere, a farkas¹² jelenik meg, az előbbi az egekig száll, az utóbbi pedig a földnek nyújtja a királyi koronát. Bár ez idáig nem tárt fel a kutatás Borbála királyné címeréről készült ábrázolást, így nem tudjuk, hogyan egyesült a magyar nemesi jelvény a lengyel uralkodóház címerével a királyné címerrepresentációjában, a költő az égi sas és az egyszerű földi állat szembeállításánál arra utalhat, hogy a Szapolyai-címerben a farkas hármashalomból, vagyis a földből nő ki. A farkas azonosítása a Szapolyai családdal, sőt a családi várral, Trencsénnel, korabeli toposz volt Lengyelországban, ezt bizonyítja Klemens Janicki humanista költő önéletrajzi ihletésű verse (*De se ipso ad posteritatem...*),¹³ amelyben 1515. évi születéséről szólva az esztendő legnevezetesebb eseményének a király gyászát, a fiatal, „trencsényi farkas véréből született (*Trencini sanguine nata lupi*)” Borbála királyné halálát nevezi meg, akinek „az életből való kiragadását az egész ország nagy fájdalma kísérte”:

Lux mihi natalis post Idus quarta Novembres,
Lux solis, medium dum tenet ille diem,
Annua, quo posuit lugubria tempore noster
Rex, quorum conjunx mortua causa fuit,
Illa, illa ingenti cunctorum rapta dolore,
Barbara, Trencini sanguine nata lupi.

Janicki egyébként maga is művelte a címervers műfaját, ugyanaz a kéziratgyűjtemény, amely Cricius alkalmi verseit tartalmazza, őrizte meg egy alkalmi költeményét, amely az ekkor már püspöki címet viselő Andrej Krzycki „Kotwicz” (Horgony) nevű címeréhez szól (*In arma Cricii episcopi Cothwicz dicta*).¹⁴ Ismeretes a lengyel nemesi heraldika azon sajátossága, hogy a saját névvel rendelkező címerábrák (mesteralakok vagy címerképek) a családot illetve annak tagjait képviselik, s az említésnél legtöbbször a címer neve is szerepel a családnév mellett. Így azonosíthatta Klemens Janicki a Szapolyai családot a trencsényi farkassal. Janicki műve is fontos bizonyossága, hogy a címerversék (címerék) sajátos kultuszt képviseltek a

¹² A Szapolyai-címerről bővebben: Gyulai 2004.

¹³ <http://www.poezja.interklasa.pl/index>

¹⁴ Kupśc–Muszyńska 1980, 140. sz., 39. o.

lengyelországi reneszánszban, amely feltehetően a címerköltészet magyarországi divatjára is hatással volt.

Érdekes, hogy a Szapolyai Borbála apja, István nádor, és nagybátyja, Szapolyai Imre által is viselt egyszarvút, mellyel I. Mátyás idején bővítették jelvényüket, nem említi a krakkói címerköltemény, ami talán azt bizonyítja, hogy a címerbe emelt egyszarvú a szepesi grófok katonai és politikai sikereinek hozadéka, s mint ilyen, a család nőtagjait nem illeti meg.

Egyébként a Szapolyai család nem Borbála koronázásakor került először közelebbi kapcsolatba a lengyel sassal, hiszen Hedvig tescheni hercegnő Szilázia címerét, a Piast-sast viselte, s Szapolyai István nádor feleségeként, majd özvegyeként is ragaszkodott annak a fejedelmi családnak a jelvényéhez, amelybe született.¹⁵ Szapolyai Borbála anyja, Hedvig hercegnő nem egyesítette a sast a farkassal!

A címerköltészet Magyarországon is a XVI. század közepétől lesz egyre népszerűbb, amint a humanista alkalmi költészet hazai recepciója is az 1520-as évektől követhető nyomon. „A latin nyelvű humanista poézis, mely a 15. században Itáliában igen magas eszmei és művészi színvonalon állt, a keresztény humanizmus szellemében Európa-szerte elsekélyesedett. Merész gondolkodók helyett filológusok, professzorok, lelkészek ügyévé, költészetből megtanulható és megtanulandó tudós mesterséggé vált... A latin humanista szépirodalom divatjának terjedésében a városi humanistáknak volt a legnagyobb szerepük. Jó részük mint városi tisztviselő, lelkész, iskolamester vagy nevelő élte le az életét, igazi költői tehetséget egyet sem találunk köztük. Műveiket nem annyira belső kényszerből, költői ihletből írták, mint inkább külső indítékok, alkalmak hatására. Minden családi, társadalmi, politikai és egyházi esemény, ünnep megannyi ürügy volt költői képességeik bemutatására.” (Varjas Béla¹⁶) A könyvnyomtatás terjedésével ezen alkalmaknak sorát gyarapította egy-egy nyomtatvány, könyv megjelenése is, ahol a költemény elolvasása mellett lehetőség volt a reneszánsz ízléssel megrajzolt, sokszor kerettel díszített címer megtekintésére is. A patrónusok, uralkodók, mecénások, példaképek címerének az alkalmi nyomtatványokon és könyvekben való megjelenése egyidős a könyvnyomtatással, a címert magyarázó, dicsérő költemények azonban csak később, az embléma-kultusz terjedésével jelennek meg a nyomdatermékeken.

¹⁵ Gyulai 2004, 96–97. o.

¹⁶ MIT I. 303. o.

A magyarországi könyvkultúrában is korán megjelenik a címerköltemény műfaja, egyik első emléke éppen krakkói nyomdatermékben, Székely István 1559-ben megjelent *Világkrónikájában*¹⁷ maradt fent. A *Krónikának* már címlapján is szerepel Magyarország leveleskoronás négyelt címerpajzsa; első mezejében oroszlán(?), a másodikban kettőskereszt, a harmadikban a sávozat, a negyedikben a dalmát leopárdfők. A címlap után ovális keretben fametszetes címerpajzs képe következik, Németi Ferenc tokaji kapitány jelvényével, majd a címervers következik M. L. W. aláírással (*1. kép*). Vilmányi Libec Mihály a krakkói nyomda korrektora volt,¹⁸ aki a címervers mellett latin nyelvű verses köszöntőt is közöl Székely István művéről.

Michael Lybecz a Wylman:

In stemma

*[Excellentissimi herois Francisci Nemeti]*¹⁹

carmen

(1559)

Vt Leo magnanimus contraria surgit in arma,
 Imperium cuius bellua quaeque timet.
 Sic Francisce tuam monstrant insignia laudem
 Regia, uirtutem fertque corona tuam.
 Non aliter siquidem conclusi pergis in arma
 Hostis, ut impavidus pergit in arma L[eo].
 Insuper T[u] miseris tranquilla pace colonos
 Erigis, ut fætum torua Leæna suum.
 Nec tamen omnino contraria destruis arma,
 Sed tibi subiectis mitior esse soles.
 Hæc celebrata tibi testantur Stemmata de te,
 Hæc tria dant eadem. Dexteræ, Mucro, Leo.
 Viue diu Princeps, fortis, mitisque potensque,
 Et prudens patrys hostibus ultor eas.

¹⁷ Székely István: *Chronica ez vilagnac dolgairol*, Cracoba MDLIX. RMNY 156. Fakszimile kiadása: Pytheas 2002.

¹⁸ <http://www.arcanum.hu/catalogus/RMK> (RMNY 156).

¹⁹ Az eredeti címben: EIUDEM, mivel a címerkép felett már szerepel Németi Ferenc neve.
 DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MÚZEUM

A vers a Németi-címer címerképeinek – jobbkar, oroszlán, szablya – szimbólumaival a „hős” Németi Ferenc bátorságát dicséri, aki a páncélos félkar által felemelt szablya ellen törő oroszlánhoz hasonlóan félelem nélkül támad az ellenségre. Németi Ferenc (birtokosként és vártisztviselőként) jobbágyaival is oly békés nyugodtsággal bánik, mint kölykével az anyaoroszlán, sőt legyőzött ellenségeivel is meglehetősen szelíden viselkedik. Vilmányi Libec költeménye a lengyelországi címerköltészet hagyományait követve a dicsőítő énekeket gyarapítja, amit semmi sem bizonyít jobban annál, hogy versében megszólítja, dicséri, majd a végén imperativusban élteti hőseit, aki majd bosszút áll a haza ellenségein.

A vers a címeroroszlánt „királyi jelvénynek” (*Insignia Regia*) nevezi, és koronájáról szól. A krakkói metszeten – talán figyelmetlenségből – ugyan nincs koronája az oroszlánnak, hat év múlva azonban egy másik lengyel nyomdász, Raphael Hoffhalter már címeres oroszlánt metsz a Németi-címerbe a Werbőczy-törvénykönyv Debrecenben megjelenő magyar kiadásában.²⁰

Szapolyai János Zsigmond választott magyar király (ilyenként II. János) címeréről 1567-ben fejedelmi székhelyén, Gyulafehérvárt két unitárius könyvben jelent meg címervers, egy hosszabb (*Refutatio scripti Petri Melii* RMNY 231) és egy rövidebb költemény (*Rövid magyarázat... RMNY 232*).

II.

*IN ARMA SERE-
nissimi Principis et Domini, Domini JO-
ANNIS SECUNDI, Dei gra-
tia Electi Regis Ungariæ, Dama-
tiæ, Croatiae etc.*²¹

²⁰ MAGYAR DECRETUM, KYT WERES BALAS A DEAKBOL tudniillik, a WERBEWCZY ISTWAN Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, Magyarra forditot. DEBRECENbe nyomtatattott Raphael hoffhalter által. MDLXV. (RMNY 270). – A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és az Alföldi Nyomda faksimile kiadása, Debrecen 1991.

²¹ (Dávid Ferenc): *Refutatio scripti Melii, quo nomine synodi Debrecinae docet Jehoualitem et trinitarium Devm patriarchis, prophetis et apostolis incognitum. Albae Iuliae MDLXVII Raphael Hoffhalter (RMNY 231).*

Haec quicumque vides Electi insignia Regis
 Pro patria grates, Vngare, lætus agas.
 Imperij quod habes patrij Domumque Patremque,
 Quem virtutum ornat maxima, vera Fides.
 Vnde potes superos melius sperare secundos,
 Vt videas lætos post fera bella dies.
 Cur vagus extremis terrarum finibus erras?
 En prope, quem multo sanguine quæris, habes.
 Quippe, peregrini quam sit damnosa potestas
 Principis, accepta discere clade potes.
 Flecte genu Domino, fœlicibus vtere fatis,
 Sanguine sublato, sicca manebit humus.
 Lingua, genus, pietas eadem, clementia rara,
 Inque tuo natus Regia Buda throno.
 Cernis vti suavi labuntur quatuor amnes
 Murmure, Pannonici nobile stemma soli.
 Primusque Ister adest, rapidusque Tybiscus, at illos
 Drausus cum Sauo fratre sequuntur amnis.
 Flumina bruta suum lætantur adesse Patronum,
 Passa satis tergo flebile Martis opus.
 Clara Polonorum quicquid complectitur Ales,
 Huius ad augustam ferre laborat opem.
 Fallor, an Italici flore bunt rura Ducatus,
 Dum Mediolanas victor habebit opes.
 Conscia signa Fidem faciunt, Crux, Ales, & Anguis,
 Munocerosque ferox, Dalmaticusque Leo.
 Desinite o Proceres, studia in contraria scindi,
 Ne V i n d e x laceret viscera vestra, L v p v s.

A vers Szapolyai János Zsigmond (II. János) választott király fametszetes címerét kíséri Dávid Ferencnek a református vallás hittételeivel vitázó unitárius vitairatában. A vers és a címer összetartozik a könyvben, a címer ábrái itt jelentőséget hordozó képpé, emblémává alakulnak. A humanista poézisben „kedvelté vált az epigrammák egyik fajtája, a kép alá írt vers műfaja, melyet Oláh (Miklós) és Verancsics (Antal) honosított meg,

melyből az oly divatosá vált embléma-költészet fejlődött ki”.²² Az emblémák és emblémás könyvek divatja Andrea Alciato itáliai humanista 1531-ben Augsburgban megjelent *Emblematum liber* c. munkájával kezdődött, melyet nemcsak további kiadások, hanem számos más embléma-könyv is követett a 16. században, köztük egy ugyancsak nagyhatású munka, Zsámboky János 1564-ben Antwerpenben megjelent *Emblemata* c. könyve. „Az embléma oktató, bölcselőszellemű, epigramma-tömörségű vers, amihez képet mellékeltek. A vers és kép együtt adják azokat a rejtett vonatkozásokat, aminek megfejtése révén az olvasó erkölcsi tanulsághoz, bölcs intelemhez jut. Egyszerre gyönyörködve a képes ábrázolás szépségében, a vers ritmikájában, csattanójában és szellemes gondolatfűzésében, valamint a kép és a vers oda-vissza utalásaiból kibomló rejtett tartalomban.” (Kemenes Pál²³)

Bár a kép alá írt versek általában portrékat, ritkábban vedutákat magyaráznak, az emblémák pedig a legkülönbébb természeti és képzeleti jelenséget, emberi tulajdonságot és cselekvést, mitológiai jelenetet, elvont fogalmat ábrázolnak és verselnek meg, mégis úgy véljük, hogy a címer és a róla szóló epigramma is betöltheti az embléma szerepét. Hogy ez nemcsak feltevés, azt éppen Alciato és Sambucus munkája igazolja, hiszen mindkettejük közöl címeremlékát (képet és verset), az előbbi Miksa milánói herceg, az utóbbi saját, valamint a Fuggerek címerét.

János Zsigmond a gyulafehérvári unitárius kiadványokban megjelent bonyolult címerét szüleitől örökölte.²⁴ I. Mátyás után Szapolyai János illetve fia az első (és egyetlen) uralkodó, aki nemesi jelvényét beemelte Magyarország címerébe, így a Hunyadi-holló mellett a Szapolyai-farkas is bekerült az állami jelvénybe, hiszen a többi király európai uralkodóházak címerét egyesítette Magyarország jelvényeivel. Bár Szapolyai Jánosnak csak erdélyi örökségét sikerült fiára hagyományoznia, címere átörökítésének nem volt politikai akadálya. A *Rövid magyarázatban* közölt címerváltozat először 1539-ben jelent meg nyomtatásban Honterus brassói kiadványában (RMNY 30), melyet Izabella királynénak ajánlott a tudós.²⁵ Ugyanez a címerváltozat, ekkor már János Zsigmond jelvényeként díszítette a

²² MIT I. 306. o.

²³ Kemenes Pál: Zsámboky János XVI. századi orvos-humanista; <http://www.geocities.com/tapir32hu/zsambo.html>

²⁴ Mivel a két kiadvány nincs meg magyarországi könyvtárakban, a mikrofilmek rossz minősége miatt a címerekről nem tudunk másolatot közölni.

²⁵ Gyulai 2004, 101. o., 17. kép.

Tripartitum már említett Weres Balázs-féle fordítását, amely 1565-ben Debrecenben látott napvilágot (RMNY 270). A *Magyar decretum* c. Werböczy-fordítás a lengyel származású, de Zürichben és Bécsben is működött Raphael Hoffhalter (eredeti nevén: Skrzetusky) kiváló nyomdász debreceni műhelyéből került ki, s föltehető, hogy János Zsigmondnak, az unitárius vallás és Dávid Ferenc pártfogójának címerét is ő metszette fába. A fejedelem címere mellett Németi Ferenc tokaji kapitány, valamint a kiadó, Hoffhalter lengyel nemesi címere is megjelent a könyvben. Ez a három „lapnagyságú címer beszédesen bizonyítja Hoffhalter művészi képességeit: e metszettek versenyeznek a kor legjobb külföldi alkotásaival” (Jakó Zsigmond)²⁶. Megjegyezzük, hogy Hoffhalter metszetén Németi Ferenc címere fordítva szerepel, a páncélos félkar a pajzs bal oldalára került, így a koronás oroslán jobb felé néz és mászik, ellentétben a krakkói ábrázolással, ahol viszont a korona hiányzik.

Hoffhalter rövid váradi kitérő után Debrecenből 1567-ben Gyulafehérvárra, János Zsigmond székhelyére helyezi át nyomdáját, itt jelenteti meg Dávid Ferenc munkáit, s 1568-ban újra kiadja a magyar *Tripartitumot* is.²⁷ A *Magyar decretum* jól bevált fametszetét nemcsak az újabb gyulafehérvári kiadásban használja fel, hanem az unitárius könyvekben is, itt azonban címerversek kíséretében (2. kép). A Dávid-művekben az eredeti debreceni fametszet reneszánsz ízlésű, épületek szobordíszait idéző, szabályos alakokkal, virágfüzérékkel keretezett címeréből a keret eltűnt, csak a koronás címerpajzs maradt meg, a keret helyére pedig ovális szövegszalagot rajzolt Hoffhalter az alábbi felirattal: IOANNES SECUNDUS D(ei) G(ratia) ELECT(us) REX HUNGAR(iae) DALMAT(iae) CROAT(iae) etc. M. D. Lxvij.

János Zsigmond, választott magyar királyként II. János négyelt koronás címerének 1. és 3. mezőjében (dalmát leopárdfők) apja családi és magyarországi öröksége jelenik meg, míg a 2. és 4. mezőben anyja, Izabella lengyel királylány jelvényeit (lengyel sas és Sforza-kígyó) viseli. Az 1. mező maga is négyelt, a Szapolyai-farkassal és egyszarvúval, valamint Magyarország kettőskeresztjével és vágásaival (itt azonban csak három vágás van!). A reneszánsz ízlésű kartus-alakú címerpajzsot leveles zárt korona fedti.

²⁶ Jakó 1979, 59. o.

²⁷ Uo. 59. o.

A vers a választott király magyarországi alattvalóihoz szól, mégpedig a „Magyar!” (Vngare) második személyű megszólításával. A magyar alattvaló hazájának urát, sőt atyját tudhatja a címer viselőjében, s ugyan kitől mástól várhatná a háborúk után a dolgok jobbra fordulását. „Miért keresed nagy véráldozatokkal, míg messze idegen földeken bolyongva tévelyegsz, azt, aki itt van a közeledben?” – kérdezi a vers a megszólított magyartól, hogy az idegen fejedelem vészterhes hatalma helyett azt az urat válassza, akivel egy a nyelve, nemzetsége, lelkisége, ráadásul a budai királyi udvarban született. A disztichonban íródott vers első 14 sora a nemzeti királyt dicsőítő ének, míg a második 14 sor emblémaköltemény, a címer egyes elemeinek szimbolikája János Zsigmond uralmi igényeinek kifejezője. A „négy folyó” – Duna, Tisza, Dráva, Száva – a pannon föld címere, s a háborúban már eleget szenvedett gyorsfolyású vizek most oltalmazójuknak örvendhetnek. A magyar királyi címer vágásainak azonosítása a négy folyóval először 1502-ben bukkan fel II. Ulászló kassai címeradományában (korábban a szlavóniai címer pályáiban a Drávát és a Szávát látták),²⁸ s hogy ez hamar toposz lett a közgondolkodásban, azt éppen a János Zsigmond-féle címervers igazolja: „látod a magyar föld címerét, ahogy a négy folyó kellemes morajlással hömpölyög”.

A Patrónus azonban nemcsak a magyar földet óvja, hanem a fényes lengyel sas országának fölvirágoztatásán is munkálkodik. A lengyel örökség mellett a címer és a vers utal a Milánói Hercegség vidékeire is, melynek – győzelme esetén – szintén ura lesz majd János, Sforza Bona lengyel királyné unokája. Érdekes, hogy a Sforzák különös címerképével, a csecsemőt szájában tartó kígyóval nem foglalkozik a milánói örökséget említve, pedig ezt a címert az első embléma-album, Alciato is közli Miksa milánói herceg jelvényeként (3. kép).

Super insigni Ducatus Mediolanensis
Ad illustrissimum Maximilianum, Ducem Mediolanensem

Exiliens infans sinuosi e faucibus anguis
Est gentilitiis nobile stemma tuis...²⁹

²⁸ Bertényi 2003, 71. o.

²⁹ <http://www.mun.ca/alciato/001.html>.

A gyulafehérvári címersors utolsó két disztichonjában a költő felsorolja a bonyolult címer minden címerképét (kereszt, sas, kígyó, vad egyszarvú, dalmát oroszlán), melyeket mindenki jól ismer, ezért bizalmat ébreszthetnek az alattvalókban. Az utolsó két sorban a költő hirtelen hazája előkelőihez fordul, azzal a fölszóltással, hogy szüntessék meg a széthúzást, különben „a bosszúálló farkas” széttépi őket. Ez az utolsó megszemélyesítés – János Zsigmond a Szapolyai-farkas képében – egyértelmű üzenet a pártütő főuraknak, hogy maradjanak meg a nemzeti király hűségén, akire a magyarországi mellett lengyel és itáliai örökségnek is esetleges várományosa. Bár a költemény hosszabb, mint egy epigramma, második része mégis annak tekinthető személyes hangvétele, a megszólítások és a vers végén megjelenő csattanó okán.

A vers szerzője ismeretlen, a gyulafehérvári udvarban azonban számosan képesek voltak hasonló ajánló versek szerzésére. A költeménynek a címerre vonatkozó második felét Schoenvisner István is közli magyar pénztörténetében a lelőhely megnevezésével, de a költőt ő sem tudja azonosítani.³⁰

III.

*HEXASTICHON
IN ARMA SE-
RENISSIMI PRINCIPIS ET DO-
minis, Domini JOANNIS Secundi, Dei
gratia Electi Regis Hungariæ, Dal-
matia, Croatia, & cæt.
(1567)³¹*

HIC IANI memoranda patent Insignia Regis
Sospite quo dulcis Patria sospes erit.
Monoceros, Leo, Luna, Lupus, Crux, Ales & Anguis,
Inclyta nu(m) priscę sunt monimenta domus.
Stemmata Pannonię simul nu(n)c et auita Patronu(m)
Cum Saou Tytius, Drauus et Ister habent.

³⁰ Schoenvisner 1801, 490–491. o.

³¹ (Dávid Ferenc): Rövid magyarazat mikeppen az Antichristvs az igaz Istenről való tvdomant meg homalisitotta...; *Albae Iuliae MDLXVII Raphael Hofhalterus (RMNY 232; RMK I. 61).*

Hoffhalter Raphael beilleszti a fejedelem címerét Dávid Ferenc magyar nyelvű könyvébe is, melyben az erdélyi unitáriusok vallásuk tanítását, a szentháromságtanról vallott nézeteiket fogalmazzák meg. A könyv tartalmaz három prédikációt is. János Zsigmond címerét itt rövid 3 disztichonból álló epigramma kíséri, melynek címe is: „Hatsoros vers” (*Hexastichon*). Költője ismeretlen, föltehető azonban, hogy azonos a 28 soros címersors szerzőjével. Mindkét költemény első szava azonos tövű (*haec – hic*), az első sor ugyanúgy végződik (*insignia Regis*), s mindkét versben a sor végére kerül a sas és kígyó (*Ales et Anguis*). Mindkét versben két szóval nevezik meg a címet (*insignia, stemma*), a címer harmadik megfelelője (*arma*) hiányzik a versekből, csak a címbe jelenik meg. A címerképek leltárszerű felsorolása is rokonítja a műveket, tartalmilag pedig az, hogy János Zsigmond mindkettőben mint Magyarország *Patronusa* – védelmezője, pártfogója – jelenik meg. Magyarországot a versekben pannon földként, illetve Pannóniaként említik, hiszen a humanisták gyakran használják az ország ókori nevét, s nemcsak a Dunántúl megnevezésére.

A hatsoros címersorsban a király neve is megjelenik, akinek jóléte, megmaradása az „édes haza” fennmaradásának is záloga. A címerképek „leltárában” a címer minden eleme megjelenik, még a Szapolyai-farkast kísérő hold is. A király jelvényének egy része ősi családjának, a Szapolyai-háznak emléke, másik része Pannónia címere, amely ezúttal is a négy magyarországi folyóval azonosul. Amint az előző versben, itt is a folyók azok, amelyek oltalmazójukat találják meg a királyban (*Flumina bruta suum lætantur adesse Patronum – Patronum / Cum Sauo Tytius, Drauus et Ister habent*).

A gyulafehérvári címerversek, amelyek alig három évvel Zsámboky János emblémáinak megjelenése után láttak napvilágot a születő Erdélyi Fejedelemség székvárosában, a magyarországi embléma-költészet figyelemre méltó alkotásai, melyek fontos helyet foglalnak el a nemzeti király propagandájában, ugyanakkor a magyarországi heraldika címerszimbolikájában is. Az a heraldikai és költői toposz ugyanis, hogy az ország címerének vágásai a négy magyar folyót, s ezzel a haza földjét jelképezik, ugyanazt jelenti a három részre szakadt ország minden részében, így Erdély közepén is, ahol ugyan más folyók morajlanak, s nem a Duna–Tisza–Dráva–Száva, de az országhoz való tartozás, akárcsak a választott király magyarországi trónigénye a közgondolkodás része.

A Szapolyai-farkas mint jelentőséggel bíró embléma és szimbólum Zsámboky emblémái között is felbukkan. A bonyolult kompozíciójú

fametszet címe: „Corvin Mátyás szimbóluma, János király szimbólumával kibővítve” (4. kép). Alatta hosszú vers Mátyásnak, a hunok (!) királyának, dicsőségéről, akinek már a neve is leverte a vad törököket (Zsámbokynál: trákokat). A kép középpontjában egy anyafarkas áll, mellette pajzsra tett Gorgó-fej, lant, ezek felett a Hunyadiak gyűrűs hollója. A jelenet háttérében hegyvonulat, melyen egy kettőskereszt áll, mögötte felhős ég. A kereszt előtt mondatszalag kanyarog: SVA ALIENAQUE NVTRIT (A sajtájtait és a máséit is táplálja) felirattal.

Joannes Sambucus:

*Mathiae Coruini Symbolum,
Symbolo Joan(nis) Regis auctum*³²

U T lupa non proprios alienos sed quoque foetus
Vbere nutriuit, Roma, tibi vnde duces:
Sic rex Mathias Hunnorum maximus author
Dum superat cunctos, ingeniosa fouet...

A vers kezdősorából kiderül, hogy az anyafarkas eredetileg Róma jelképe, aki nemcsak a saját kölykeit, hanem idegeneket – Róma leendő vezéreit – is táplálta, hasonlóan Corvin Mátyáshoz, aki miközben mindenkit legyőz, óvja a gyámoltalanokat. A vers Róma megszólításával kezdődik, így nem hihetjük, hogy az anyafarkas emblémájával Zsámboky eredetileg Szapolyai János címerét akarta felidézni, akinek a vers megjelenése idején, 1564-ben már fia uralkodott Erdélyben választott királyként. Sokkal hihetőbb, hogy a római mitológiából vett jelképben később látta meg a szerző – vagy környezetéből valaki más – a Szapolyaiak címerállatát, s így egészült ki a költemény címe, a versben ugyanis nem esik szó János királyról. A metszeten meglehetősen természetűséggel ábrázolt farkas ugyanis nem hasonlít János király címerállatához, hiszen a Szapolyai-farkas igazi heraldikai élőlény, hármashalomból nő ki és két mellső lábát támadó állásban tartja. Nem lehet véletlen azonban, hogy Mátyást és Szapolyai Jánost együtt említi a cím, hiszen a politikai közvélemény jól tudhatta, hogy mennyit köszönhettek a szepesi grófok a Hunyadiaknak, s talán a vérségi kötelék legendája sem volt ismeretlen a korban.

³² Sambucus 1564 (1982), 161. o. A metszetet közli: Henkel–Schöne (szerk.) 1996, 448. o.
DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MŰZEUM

Zsámboky emblémakölteménye Mátyás hollójáról is megemlékezik, amely Magyarország hatalmának csúcsán a griffnél sem volt alábbvalóbb és Apolló módján kellemesen énekelt fojtott torokhangján. Mátyás fénykorában a velencei oroszlán is térdre kényszerült.

...Pannoniae infestae quis non metuebat habenas?
 Tum Venetum supplex factus et ipse leo est.
 Gryphe nec inferior sacer et tunc coruus Apollo
 Est habitus, presso gutture suaue canens...

Zsámboky, verse végén, a mátyási örökség vesztén kesereg, hiszen utódai nem követték a győzelmekben, az országban széthúzás uralkodott el, s a főurak fegyvert fogtak egymás ellen. Miksával azonban, aki Mátyáshoz nemcsak abban hasonlít, hogy fegyverrel harcol a török (géta) ellenséggel, hanem abban is, hogy értékes könyvtárat hozott létre (*nec impensis bibliotheca minor*), visszatér az ország jóléte, s uralmát dicsőség fogja övezni. Zsámboky, bár a farkas még felidézi benne a nemzeti királyt, emblémakölteményében a császársban látja Magyarország megmaradásának zálogát, míg három év múlva a gyulafehérvári címerversek szerzője Szapolyai János Zsigmondot tartja „édes hazája” oltalmazójának, hiszen a címer, embléma, vers csak ürügy, a cél kinek-kinek uralkodója és pártfogója, sőt kenyéradója dicsőítése.

Bibliográfia

Bertényi 2003:

Bertényi Iván: *Magyar címertan*, Budapest

Borsa 1991:

Borsa Gedeon: „Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4. sz., 417–427. o.

Csoma 1906:

Csoma József: „Mohácsi vész előtti czimerlevelek nyomai”, *Turul* 24, 13–25. o.

Gyulai 2004:

Gyulai Éva: „Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízis megjelenése a Szapolyai-címer változataiban”, in *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (*Studia Miskolcincensia* 5), 91–

124. o.

Jakó 1979:

Jakó Zsigmond: „A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája”, in *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, szerk.: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor, Bukarest: Kriterion, 51–69. o.

Kupśc–Muszyńska 1980:

Kupśc, Bogumił – Krystyna, Muszyńska (eds.): *Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów. Seria II. Tom II. 3006–3300*, Warszawa

MIT I.:

A magyar irodalom története I–X. (főszerk. Sötér István); *I. A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest 1984

Przybyszewsky 2000:

Przybyszewsky, Bolesław: *Barbara Zapolya królowa Polski 1512–1515*, Łancut

Sambucus 1564 (1982):

Sambucus, Joannes: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis*, Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii, Antverpiae 1564 (faksimile kiadása Budapest: Akadémiai Kiadó 1982)

Schoennisner 1801

Schoennisner, Stephanus: *Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*, Budae

Vapovius 1874:

Pars posterior 1480–1535 chronicorum Bernardi Vapovii. *Scriptores Rerum Polonicarum*. Tomus II. *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochniec. Część ostatna (1480–1535)*, ed. J. Szujski, Cracoviae

Varju 1906:

V[arju] E[lemér]: „Tóth-Szabó Pál: Szatmári György primás (1457–1524)”, *Turul* 24, 141–142. o.

Képaláírások

STEMMA EXCELLEN-
TISSIMI HEROIS
FRANCISCI NE-
METE



1. Németi Ferenc címere Székely István Világkrónikájában (Krakkó 1559); Pythaes 2002. faksimile kiadása alapján

*ARMA SERENISSIMI PRIN-
cipis et Domini, Domini JOHANNIS Secundi,
DEI GRATIA Eleſti Regis Hungaria,
Dalmatiæ, Croatia, et cæc.*



2. János Zsigmond címere Veres Balázs Tripartitum-fordításán (Debrecen 1565); a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és az Alföldi Nyomda fakszimile kiadása (Debrecen 1991) alapján



3. A Milánói Hercegség címere Alciato emblémáján (Augsburg 1531);
<http://www.mun.ca/alciato/images/1001.gif> alapján

E M B L E M A T A .

Mathiæ Coruini Symbolum,
Symbolo Ioan. Regis auctum.



4. Corvin Mátyás és János király szimbóluma Zsámboky Emblemata c. művében; Sambucus 1564 (1982) 161. o. alapján

ACSÁDY IGNÁC GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA

HORVÁTH ZITA

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

„Ott, ahol az állam nemcsak nagy és zajos politikai akciók, hanem a csendes mélyreható kulturtevékenység iránt is élénk érzékkel viseltetik, hol egyenlően gondviselésébe fogadja a társadalom minden elemét, a polgárosító munka és emberi szorgalom összes tényezőit, ott a történetírás sem csupán a katonai vagy a diplomáciai eseményeknek, nemcsak a híres embereknek és a vezérlő elemeknek áldozza figyelmét. Ott felöleli a társadalom összes elemeit, a nép minden rétegét; az ismeretlen, a névtelen nagy tömegeket, melyek hivatása kevésbé dicsőséges, de nem kevésbé hasznos, és ép oly nélkülözhetetlen, mint az uralkodóosztályoké.”¹

A magyar történetírás XIX. századi alkotói közül előkelő hely illeti meg Acsády Ignácot.² Munkásságának különösen azon része jelentős, amelyet a gazdaság- és társadalomtörténet terén alkotott. Politikatörténeti művei is értékállóak, de úgy gondolom, politikatörténeti írásai nem emelik őt ki kortársai közül.³ Ennek ellenére vagy éppen ezért, ezen művei – kivéve *A magyar birodalom történetét* ért heves bírálatot Dudek János tollából⁴ – kevésbé váltották ki a különböző korszakok történetíróinak támadásait, mint a ma sem nélkülözhető gazdaság- és társadalomtörténeti munkái.

Megítélése nagyon különböző. Míg pályája elején – amit a *Századokban*, főként Demkó Kálmán tollából született dicsérő recenziók is

¹ Acsády Ignác: *A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után*, Budapest 1883, 3. o.

² Életéről és munkásságáról lásd Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*, Budapest 1961, és Horváth Zita: „Vázlat Acsády Ignác történetírásáról”, *FONS*, X. évf., 2003, 3. szám.

³ Fontosabb politikatörténeti írásai: „Magyarország három részre oszlásának története, 1526-1608”, in *Magyar Nemzet Története*, V. kötet., szerk. Szilágyi Sándor, Budapest 1898; „Magyarország története I. József és I. Lipót korában”, in *uo.* Budapest 1898, *A magyar birodalom története*, Budapest 1903-1904.

⁴ Dudek János: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak a Magyar birodalom története című művéről*, Nyitra 1904.

mutatnak – az elismerés hangján szólnak róla, addig a századfordulótól kezdve 1906. évi haláláig meg kellett tapasztalnia a durva és minősíthetetlen hangú kritikákat. A két világháború között is jórészt negatívan ítélték meg: „Bár nálunk a marxizmus tudományban alig érezte hatását, s a történelmi materializmus szemlélete csupán a radikális és szocialista tábor néhány műkedvelő historikusának – Szende Pálnak, Ágoston Péternek, Szabó Ervinnek – irányműveiben jutott teljes érvényesüléshez, hatása mégis felismerhető több historikus – így különösen Acsády Ignác – társadalomgazdaságtörténeti munkásságán.”⁵ Csak az 1945 utáni korszak hozta el számára az elismerést, főként a valóban marxista jegyeket is hordozó *A magyar jobbágyság története* című munkája miatt, ami – művei közül egyedülként – több kiadást is megért. Pozitív megítélését jelzi az is, hogy Gunst Péter önálló monográfiát szentelt pályájának.⁶ Az elismerés és elutasítás egyidejű vagy korszakonként változó megléte ellenére művei, néhány kivételtől eltekintve, nem igazán részei a köztudatnak.⁷ Szerzteágazó munkásságából jelen tanulmány gazdaság- és társadalomtörténeti műveiről ad vázlatos áttekintést.

Pályájának elején néhány szépirodalmi mű mellett még a politikátörténettel foglalkozott, de már ezen műveiben is viszonylag nagy teret szentelt a társadalom és államszervezet leírásának – talán ez az, ami megkülönbözteti kortársaitól – amely megelőlegezi gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődését. A jobbágyság helyzetének részletes vizsgálata előkészíti jobbágyságtörténeti összefoglalóját.

Az 1880-as–90-es években fordult érdeklődése a gazdaság- és társadalomtörténet felé. Nem sokkal később a gazdaságtörténet nyugat-európai indulásánál, ami véleményünk szerint a mindenkori honi történetírásra is jellemző Nyugat-Európához viszonyított megkésettség és reflektálatlanság szempontjából sem lebecsülendő, különösen a kortársainak kizárólag politikátörténeti orientációjára gondolunk.⁸ Ezen művei, még ha

⁵ Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*, Budapest 1938, 460–461. o.

⁶ Gunst P. 1961.

⁷ Talán ezen némiképp változtat, hogy legalább a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Magyar Nemzet Története* nyomtatásban (Kassák Kiadó) és CD-ROM-on (Arcanum) is megjelent újra, ill. az Attraktor Kiadóval tervezzük közösen három adózástörténeti művének újrakiadását (várható megjelenés 2004. év vége).

⁸ Acsádyt Tóth Zoltán is jeles nyugat-európai kortárs, általa modernnek tekintett történetírók, mint Karl Lamprecht, Frederick Jackson Turner között említi. Tóth Zoltán: „Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról”, in *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, Budapest

szemléletbeli korrekcióra is szorulnak, a mai napig megkerülhetetlenek. Nyugat-Európában is ez időtájt alakult ki a történettudományon belül önálló diszciplínaként a gazdaságtörténet, amely részben a XVIII. században kialakult művelődéstörténetből, a Wilhelm Roscher-féle közgazdaságtanból táplálkozott, de hatással volt rá a marxizmus politikai gazdaságtana is. Emellett hatott rá a pozitívizmus is, különösen Taine és Buckle érdemel említést, akinek művei Acsády előtt sem voltak ismeretlenek, ahogy nyilvánvalóan ismerte Lamprecht négy kötetes gazdaságtörténetét is. Nálunk XVIII. századi előzmények (Bél Mátyás, Berzeviczy Gergely) után, a reformkor idején, valószínűleg a liberalizmus hatásaként néhányan foglalkoztak a gazdaság kérdéseivel, elsősorban Horváth Mihály volt az, aki célul tűzte ki, hogy a történetírás vonja be érdeklődési körébe a néppel való foglalatosságot: „[M]it kell mondanunk az ipar és kereskedés történetéről miután az írók a trónváltások és országszerződések, háborúk és békekötések s más nagyszerű és nem nagyszerű lármás események írásával elfoglalván, figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét...”⁹ E szellem szülötte Horváthnak az 1514-es parasztfölkelésről szóló műve is.

Az 1860-as években a történetírásban ismét előtérbe kerül az egyoldalú politikacentrikusság, az államközpontú szemlélet, még akkor is amikor látszólag gazdasági és társadalmi problémákat feszegetnek. Ez még Horváth Mihályra is jellemző lesz. A németországi gazdaságtörténet kezdetét az 1877-es szimbolikus dátum jelzi, amikor Inama-Sternegg kiadta azon művét, melynek címében megjelent a „Wirtschaftsgeschichte” szó. Nálunk nem sokkal később 1879-ben jelent meg Thallóczy Lajos munkája: *A kamara haszna (lucrum camerae) történeti kapcsolata a magyar adó és pénzügy fejlődésével* címmel, ami a magyar gazdaságtörténet indulásának kezdőpontja. Wenzel Gusztáv műve 1887-ben lát napvilágot, azzal az igénnyel, hogy földolgozza a magyar mezőgazdaság történetét. A művet mind a kortársak, mind az utókor jogos kritikával illeti: maga a szerző is tisztában volt műve gyengeségével, azt főleg folytatásra váró kezdeménynek tartja. (A mű egyik bírálója éppen Acsády volt.) Vélhetőleg e mű hiányos volta is szerepet játszott abban, hogy a kortársak belássák a gazdaságtörténet-kutatás fontosságát.

Tagányi Károly kezdeményezésére és szerkesztésében új folyóirat

2003. 72. o.; és Csiki Tamás is a hazai társadalomtörténet elődjeként tartja számon: „Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)”, in *Néprajz egyetemi hallgatóknak* 29, Debrecen 2003, 29-32. o.

⁹ Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon*, Buda 1840, IV. o.

látott napvilágot *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* címmel 1894-ben. A 12 éves működése során 13 kötetet megért, 1906-ban megszűnt folyóirat sokat tett a gazdaság-, főként a mezőgazdaságtörténet-kutatás előmozdítása érdekében, bár mindezt a pozitívizmus szellemében inkább pusztá adatközléssel, mint érett tanulmányokkal tette. Többnyire a közölt források át nem gondolt logika alapján egymás mellé sorakoztatott, véletlenszerűen kiválasztott iratok voltak. Az érdemesebb tanulmányok írásával Tagányi Károly, Takács Sándor és Acsády Ignác, aki a lap főmunkatársa volt, tűnik ki. Wellmann Imre a következőképpen értékeli Acsádyt: „A mezőgazdaság és a parasztság történetének kutatására irányuló törekvések melyek Berzeviczytól s Horváth Mihálytól kiindulva pozitívista, illetőleg liberális beállítottságú historikusaink között mind messzebb ható s mind mozdítóbb erejű hullámokat keltettek, szinte egytől-egyig valamelyest visszhangra találtak Acsády Ignácnál.”¹⁰

Acsády a *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században* című művében is rámutat a gazdaság- és társadalomtörténet szükséges voltára: „A magyar köznép, a parasztság, földművelésünk, nemzeti vagyonságunk legnyomatékosabb tényezője éppen nem dicsekedhetik azzal, hogy sorsa iránt a történetírás akár a múltban, akár a jelenben valami túlságos érdeklődést tanúsított volna. Keveset foglalkozott vele mindenkor, de a legkevesebbet éppen napjainkban. A régibb időkben még csak van néhány munkánk, mely a jobbagyságnak legalább köz- és némely magánjogi viszonyát igyekezett tisztába hozni. Az utóbbi harmincz-negyven év alatt azonban már ezt sem tették.”¹¹

Acsádyra Kautz Gyula, Roscher tanítványa is hatással lehetett, akinek az óráit éveken át hallgatta az egyetemen. Az 1880-as évektől kezdve a 90-es évek közepéig a gazdaságtörténet iránti fogékonyságát a kora újkori magyarországi adózás történetéről írott művei jelzik. Ebben, az említett Tallóczy művén kívül, teljesen úttörő volt. Ezen művek sorában az első: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526-1564* (Budapest 1888.), amelyet széleskörű magyar és bécsi levéltárakra kiterjedő forrásfeltárás előzött meg. Elsősorban a kamarai adminisztráció kiépülését dolgozta föl, de részletesen szólt a különböző adófajtákról is. Vizsgálódása a királyi Magyarország területére korlátozódott. Ez a maga nemében ma is

¹⁰ Wellmann Imre: „Agrártörténetünk módszerének kérdéséről”, különnyomat az *Agrártörténelmi Szemle* 1962. évi 1-2. számából, 309. o.

¹¹ Acsády Ignác: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században*, Budapest 1889, 82. o.

alaplínia számíthat. Ebben a tanulmányában is foglalkozik a parasztsággal, mint adózó osztállyal. Nyilván az, hogy gazdaságtörténeti munkáit az adózástörténetének vizsgálatával kezdte, abban szerepet játszhatott abban is, hogy így kiemelten tudjon foglalkozni a parasztság történelemben játszott szerepével.¹² További művei e tárgyban: *A pozsonyi és szepesi kamarák (1565-1604)*, Budapest 1894; *A jobbágyadózás 1564-76-ban*; Budapest 1894; és *A jobbágyadózás 1577-97-ben*, Budapest 1896. Az adózás történetének vizsgálata mellett behatóan és ebben is úttörő jelleggel foglalkozott a kora újkori népesség számának megállapításával, a társadalom rétegződésének jellemzőivel.

Elemzési példaként a legismertebb és legtöbb kritikát kiváltó művét említem meg: a *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában* címűt.¹³ A kritikák egy része valóban jogos mind a módszer, mind a népesség számának alábecsült megállapítása tekintetében. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy semmilyen honi minta nem állt rendelkezésére, valamint hogy ő hívta föl először a figyelmet arra, hogy az urbáriumok, a dica- és dézsmajegyzékek, egyebek mellett, a népesség számának megállapításához is kiváló források. A történettudomány föladatát – és éppen ezért fordul a gazdaság- és társadalomtörténet, a saját korában újszerű vizsgálata felé – abban látja, hogy a politikai eseményeken túl a történelem egészével kell foglalkozni, ui. a politikatörténet nem más, mint a feudális elit történelme. A jó történeti mű az, amiben megjelenik a társadalom minden osztályának és rétegének vizsgálata. Erre pedig szerinte azért van szükség, mert csak a múlt teljes körű vizsgálata az, amely segít megérteni a jelenhez vezető utat, és abból okulva talán megvalósítható egy dicsőbb jövő: „A régi világ ismerete jelöli meg a jelenkor reformjainak irányát is s mozdítja elő a további egészséges haladást, a közállapotok újabb javulását. Csak a történelem fáklyafényének világítása mellett láthatja az államférfiú az utat és annak minden fázisát, melyet nemzete eddig tett, az irányt, melyet ezután követnie kell s a végcél, melyet kedvező körülmények közt elérni képes.”¹⁴ Tehát ő az, aki elsőként irányítja a figyelmet a tömegek történetének kutatására, ezzel mintegy hadat üzen a politikatörténet kizárólagosságá ellen. A gazdasággal való foglalkozást azért is nélkülözhetetlennek tartotta, mert a marxizmusoz hasonlóan és valószínűleg

¹² Gunst P. 1961, 93. o.

¹³ In *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, 12. k., Budapest 1896.

¹⁴ Acsády Ignác: „Statisztika és történetírás”, *Nemzetgazdasági Szemle* 1889, 442. o.

annak hatására is, az egyes államok életében a gazdaságnak rendkívüli jelentőséget tulajdonít a történelem alakulása szempontjából. Ezzel összefüggésben kutatja a népesség számának változását, a népesség növekedésében látja a fejlődést.: „A népességben gyökerezik az állam ereje...”¹⁵

Acsádyra és Tagányira is a fentebb említett filozófiai áramlatok mellett, kétségkívül hatott a spenceri organikus társadalomelmélet, amely kicsit leegyszerűsítve, náluk azt eredményezte, hogy a nép történetével azért kell foglalkozni, mert a társadalom osztályai egyenlő szerepet játszanak, az állam fennmaradása nem kizárólag az uralkodó osztály tevékenységének eredménye.¹⁶ „Olyan fogalmakat, mint: uralkodó osztály, elnyomott osztály, kizsákmányolás, organizáció, társadalmi szervezet, a két nemzet fogalma stb., ölelte nem alkalmaztak történetírásunkban.”¹⁷

Vázolt gazdaságtörténeti munkái meghozták Acsády számára a szakmai elismerést, amint azt önéletrajzában is írja,¹⁸ így 1888-ban az Akadémia levelező tagjává választották. Megválasztása szakmai teljesítménye dacára nem volt egyértelmű. Thaly Kálmán és Szilágyi Sándor köre támogatta, de például Thallóczy Lajos ellenezte megválasztását. Háromszor is napirendre került a megválasztása 1886 és 1888 között, míg végre sikerült.¹⁹ Viszont az Akadémia Történelmi Bizottságába is beválasztották 1891-ben.

A századfordulótól kezdve 1906-os haláláig, néhány kisebb lélegzetű munkát leszámítva – pl. *A magyar adózás története* (Budapest 1906) – két utolsó, reprezentatív művén dolgozott. Az egyik *A magyar birodalom története*, a másik *A magyar jobbágyság története*.

A magyar birodalom történetének első kötete 1903-ban, a második 1904-ben jelent meg. Merész vállalkozás volt egy személynek a nemzet egész történetét megírni: nem véletlen, hogy csak hosszas érlelődés után, élete végén, súlyos szív- és vesebetegséggel küszködve szánta rá magát e nagy összegző megírására. Említettem, hogy ez a munka készítette Dudek János katolikus teológust, hogy külön könyvet szenteljen bírálatának. Acsády könyve és a róla szóló kritika szemlélteti sarkalatos formában a

¹⁵ Acsády Ignác: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században*, Budapest 1889, 5. o.

¹⁶ Gunst P. 1961, 127. o.

¹⁷ Uo. 130. o.

¹⁸ Acsády Ignác önéletrajza, közli Horváth Zita 2003, 446-450. o.

¹⁹ Gunst P. 1961, 144. o.

felekezeti szembenállást a magyarországi történetírásban.²⁰ Az első kötet bevezetőjében célul tűzi ki a dolgozó nép történetének bemutatását, de ennek megvalósulása elmarad. E művet már másutt részletesen elemeztem,²¹ most egy karakteres, előtte mások által még nem használt, a két nemzet kialakulásáról szóló gondolatát, idézem: „1514-ben tényleg kettészakították azt a nemzeti egységet, mely a középkor rendi tagoltsága közepette is fennállott. 1514 óta tulajdonképpen két nemzet élt Magyarországon, a magyar urak, [...] az uralkodó osztály és a milliányi rabszolga, a munkástömeg... A régi állam alapján úr és jobbágy közt közösség nem keletkezhetett többé...”²²

Utolsó műve *A magyar jobbágyság története*, amely a legismertebb munkája, és amelyet ő maga is főművének tartott. Már nagybeteg, a halál árnyékában írta. Orvosai a pihenést javasolták neki, de ő gőzerővel dolgozott, hogy műve ne maradjon befejezetlen. A maga nemében mind a mai napig egyedülálló, megkerülhetetlen munka, ezen kívül csak Szabó Istvánnak a magyar parasztságról írott műve lépett föl azzal az igénnyel, hogy a jobbágyság történetének egészét földolgozza.²³ (Korábban megjelent ugyan egy mű K. Nagy Sándor tollából, de visszhangtalan maradt.²⁴) E műve egyben Acsády pályájának megkoronázását is jelenti. Korábbi műveiben is mély empátiával szemlélte a parasztság sorsát, amely azonban e reprezentatív összefoglalójában teljeseedik ki igazán. Az elnyomottak iránti érzékenysége is közrejátszott abban, hogy a jobbágyság történetét kutatta. A korabeli nyugat-európai társadalomtörténet „kedvenc népe lett a földműves munkás nép, a parasztok, a farmerek”²⁵ ami nyilván hatással volt Acsádyra is. De nem elhanyagolható zsidó származása – ami miatt több ízben is támadták, lásd Dudek János – sem a témaválasztásban: már korábban kifejtette, hogy sorsközösséget lát jobbágyok és zsidók között, ezért szükségesnek látta az elnyomókkal, a konzervatív nemességgel szembeni közös föllépést.²⁶

Erős antifeudális szemlélet hatja át a mű egészét, amivel az 1945 utáni történetírás elismerését is kivívta. Itt is megjelenik azonban a

²⁰ Erről lásd részletesebben Horváth Z. 2003.

²¹ Uo.

²² Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*, II. kötet, 89. o.

²³ Szabó István: *A magyar parasztság története*, Budapest 1940.

²⁴ K. Nagy Sándor: *A jobbágyság története Magyarországon*,. Nagybecskerek 1891.

²⁵ Tóth Z. 2003, 72. o.

²⁶ Acsády Ignác: *Zsidó és nem zsidó magyarok az emancipáció után*, Budapest 1883.

forradalmak, felkelések elítélése. Mária Terézia úrbérrendezését is abból a szempontból tartja fontosnak, hogy általa az 1514-es jobbágyfölkeléshez hasonló nem törhetett ki. Acsády széles körű levéltári kutatásokat végzett, de ezeket nem aknázza ki, elsősorban jogi szövegeket, törvényeket vizsgált. Nem valósította meg azt az éppen általa kitűzött célt, hogy a jobbágyság életét mély vizsgálat alá vegye. Uralkodók kronologikus sorrendjében veszi végig a parasztság történetét, vagyis végül nem szakít teljesen a hagyományos politikatörténeti szemlélettel. Elemzi a parasztság viszonyát az uralkodó osztályhoz, de a parasztság belső életét, rétegződését, életmódját nem kutatja. Hibáival együtt is, különösen saját korában, mégis egyedülálló műről van szó. *A jobbágyság története* is, hasonlóan *A magyar birodalom történetéhez* és ahhoz hasonló okokból, kiváltotta mind a kortársak, mind a két világháború közötti történetírás bírálatát. Az éles kritikák is leginkább azt bizonyítják, hogy Acsády munkássága életében és halála után sem hagyhatók figyelmen kívül. Elgondolkodtató, hogy művei közül azok állták ki leginkább az idő próbáját, amelyek a legtöbb kritikát váltották ki, ami azt is bizonyítja, hogy Acsády kérdésközlvetései – ha nem is járta következetesen végig az általa kijelölt utat – helyesek voltak.

A MISKOLCI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁRÁNAK EGY KÖNYVRITKASÁGÁRÓL

KABDEBÓ LÓRÁNT

Miskolci Egyetem, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

A találkozások véletlenek. De ha létrejöttek, máris bizonyítható a szükségyszerűségük.

Verlaine 1890-ben már túl van fénykorán, és élete látványos eseményein is. Ekkor már nem annyira költészete, mint sorsa válik szimbolikussá. Elkülönülésében és kitzasztottságában hol a tisztaság vágyát dalolja, hol szókimondó, erotikus jeleneteket, helyzeteket mutat be. Ez utóbbiak közül való a *Nők* című kötet, amelynek darabjait 1890-ben a Broussais-kórházban készítette, s amelyet még abban az évben *D'Aucunes* címmel Brüsszelben ki is nyomtatott. De ezek a versek túllépték kora befogadói szintjét: erkölcstelenség okán elkobozták és bezúzták a példányokat. Az újabb kiadással már óvatosabban járt el a költő: négy verssel bővítette a gyűjteményt, és immár változott – konkrétabb, bár azonos értelmű – címmel, *Femmes* néven „suba alatt” jelentette meg a kötetet. „A züllött és csodálatos Verlaine, szent versei mellett és azokkal párhuzamosan, *Parallèlement*, egész más verseket is írt. Valami naiv és cinikus tekintetnélküliséggel tárta ki ő legaljasabb testi vágyait éppúgy, mint leggyermekesebb lelki fogadkozásait, mint valaki, akinek már semmi veszítenivalója e földön. Anyja meghalt, s ezzel utolsó támaszát is elvesztette. Mondják, abszint és koldulás voltak fenntartói. Egy új Villont láttunk benne, valakit, aki túljutott az agyoncivilizált kor bénító korlátain” – írja *Az európai irodalom történetében* Babits, aki elsőként fordított nálunk a *Femmes*-ból; de még ő is hallgat erről a szegényen és kórházban készített kötetéről, követve az irodalomtörténeteket és a gyűjteményes kiadásokat. „Alighanem legigazibb költője a maga idejének” – idézi Babits Anatole France-ot, de bemutatását csak a *Parallèlement* (Szabó Lőrinc fordításában is: *Párhuzamosan*) kötetig követi, igaz, úgy, hogy ezt a kötetcímet irányjelölőként is felfoghatjuk, gyűjtőfogalomként az összes meg nem nevezett, szélsőségesen erotikus versének jelzésére. A kitagadott kötet második fordítója, Szabó Lőrinc hat évvel saját, „suba alatt” megjelentetett fordítása után, Verlaine-antológiájában (*Paul Verlaine válogatott versei*,

fordította Szabó Lőrinc, Pandora kiadás, Budapest 1926) szintén mellőzi még az említését is ennek a kötetnek.

Miért e hallgatás? A kor ízlése gátolta őket ebben? De a pusztá említést még a legszigorúbb prűdéria sem zárhatná ki. Vagy ez lenne az a véletlen találkozás 1920 elején, amely mégsem volt szükségszerű? Avagy éppen a szükségszerűség egy olyan mélypontra emlékeztette a két költőt, amelyet jobb volt utóbb elfeledni? Mi is történhetett a magyar történelem egyik *année terrible*-jében, rettenetes évében, amikor ez a találkozás létrejött?

A mára ismét régi formájában megújult Centrál Kávéház 1919 végén, 1920 elején az írók legfontosabb találkozóhelye: a bizonytalanság, a félelem, valamilyen kibontakozás fel-felcsillanó csalárd reménye vonzza egy helyre őket, napjában többször is össze-összeverődnek híreket cserélni, tervekét kigondolni, rémhíreket ellenőrizni. A román megszállás ekkorra – legalábbis Budapesten – megszűnt, de helyettük, Horthy bevonulását követően, megérkeznek a különítményesek, akik rettegésben tartják a pesti éjszakát. Az írók valamilyen (akármilyen) demokratikus rendezésben reménykednek, hiszen a győztes nyugati demokráciák – ha felszámoltatták a vörösök diktatúráját – csak nem hunynak szemet a fehérterror rémtettei felett. Rettegve, de úgy élnek, mintha még semmi sem változott volna. A túlélésre rendezkednek be ebben az átmenetiségben. A *Nyugat* újra megindul, folyóiratokat szerkesztenek készülő országhatárok felett, meglévő demarkációs vonalak két oldalán, az idősebbek Temesvár és Budapest, a fiatalok Debrecen és a Centrál-asztal között. De akkor a románok által megszállt Debrecen messzibbnek tűnt föl, mint ma akármelyik távoli kontinens. A lapok számai mégis összeálltak, a szerzők a honoráriumokat felvehették – legfeljebb a megszerkesztett példányok már nem jelenhettek meg. Az izgatottság, a bizonytalanság új művek születésének nem kedvezett, a műfordítás viszont lekötötte, kikapcsolta az írókat a napi szorongásból. Álomvilágba menekítette őket. És pénzt is hozott – mert valamiből azért akkor is meg kellett élni.

Ezekben a zavart-bizonytalan napokban valami sajátos irodalom virágzott ki. Az írók moziba járnak, a némafilm hőskora vonzza őket: most már nem helyzetek és karakterek kockáiból áll össze a film, hanem történetek peregnek szemük előtt – ez az „álomgyár” első fénykora. Olvasmányaikban is ennek meghosszabbítását találjuk: a romantikus prózairodalom kísértettörténetei vonzzák őket, amelyek az expresszionista pszichológiai regényekben épp ekkoriban élik másodvirágzásukat. E. T. A.

Hoffmanntól kezdve Bierbaum *Kukuk hercegéig*, Babits divatba jött *Gólyakalifájától* az Orchideengarten-füzetek kísértetnovelláig, a személyiség válságba kerülésének történeteit követhetik. A korábbi, romantikus teljességigény fonákja ez: az álarcöltés, a részletté válás, a tudathasadás, a kiszolgáltatottság helyzeteinek, szerepeinek átgondolása. És természetesen mindezt Erosz és Marquis de Sade szelleme járja át. Zichy és Bayros illusztrációit, erotikus rajzait csodálják, s ekkor jelenik meg zugárúként Musset és Georges Sand erotikus regénye, a *Gamiani*. A Centrál-beli társaság kedvelt helye a közeli Magyar utcai „Maison Frida” (innen két leányzó nevét is ismerjük: az egyik Mária, Komjáthy Aladár barátnője: a másik Renée-nek hívatta magát, ő Szabó Lőrinc kedvese volt), esetleg a Rákóczi úti „Tabarin”. Az erotikus játék pedig sajátos rögtönzéseket szül. Horvát Henrik kecskerímeit a *Tücsökzene* is említi; de költői versenyre is kelnek: szonettben zengik a fiatal Szabó Lőrinc penisének dicsőségét, nem kisebb költők, mint Babits és Tóth Árpád meg a hozzájuk társuló fiatal Komjáthy Aladár – Tóth Árpád pedig még illusztrálja is a verseket. Maga Szabó Lőrinc örzi meg ezeket a lapokat, és egy újabb világégés pillanatában, 1944 őszén füzetté alakítja, bevezetőként megírva létrejöttük történetét. (Sajnos az eredeti lapokat gumiarabikummal felragasztotta egy keményebb lapra, s a ragasztó az évtizedek során sokat rongált a kéziratot. A kézirat együttes az MTA Könyvtár Kézirattárának újabban megszerzett Szabó Lőrinc hagyatékrészletével került közgyűjteménybe.)

Ez az erőteljes erotikus túlfűtöttség nemcsak az első szeretkezési gyakorlatait végző, húszéves Szabó Lőrinc kamaszképzését tölti be, de a társadalmi tehetetlenségre kényszerülő, minden oldalról megfélemlített mester, Babits egész környezetét is jellemzi. Mert ennek a Centrál-asztalnak meghatározó költője Babits, és ezekről a napokról fiatal tanítványa s felfedezettje, az akkor még albérletekben didergő egyetemista Szabó Lőrinc *Kisnaplójában* találhatjuk meg a leghitelesebb leírást. (Kodolányi később, 1926-ban, a Grill Károly Könyvkiadóvállalatnál megjelent *Tavaszi fagy* című könyve már csak indulatos visszaemlékezés erről a korszakról, balzaci indíttatású beszámoló arról, hogyan élt *Egy foglalkozás nélküli ifjú Pesten*, ahogy a regény alcíme jelzi.) A mester és tanítvány rövid életű intenzív barátságának mézeshetei ezek a napok. A mester napról napra, bizonytalanságban él, a politikai kiszolgáltatottság dermedtségében, s a fiatalember rajongása kiegyensúlyozó erővel hat rá. Így lesz műhelyének szinte részese a feltűnő készségekkel kezdő költő: munkáikat megvitatják,

sőt Babits, munkatürelme fogytán, megosztja egy-egy feladatát a fiatal költővel, aki ritka ügyességgel tudja utánozni mestere stílusát. Az egyik tanít, a másik tanul, s együtt rettegik a következő napot vagy órát. Az idő igen lassan telik, de valamivel mégis ki kell tölteni. Így születnek játékaik – ekkor még véres-komolyan. Míg azután meg nem zavarja ezt a költői szimbiózist egy költőnek készülő keményakarátú leány, Tanner Ilonka megjelenése, aki előbb Szabó Lőrinc menyasszonya lesz, utóbb pedig Babits Mihály felesége, akkor már a hangzatos Török Sophie nevet viselve. A politikai lidércnyomást most felváltja a személyes kapcsolatok rémálma. Mindezt Szabó Lőrinc, halála előtt, baráti (barátnői) fülnek lediktálta a *Vers és valóság* versmagyarázatait kiegészítő *Bizalmas adatok és megjegyzések* című emlékezésében (amelyet 2001-ben jelentettünk meg a Szabó Lőrinc Kutatóhely munkájaként az Osiris Kiadó gondozásában); s minderről Németh László *Szerdai fogadónap* című regénye is emlékezik majd vitriolos jellemzéseivel.

De a lidércnyomásos hangulat nemcsak a Centrál-asztal sajátja, a kiadók jó szimattal észreveszik, hogy a csalódott és megfélemlített értelmiség jó része fogékonnyá vált minderre. Így egy rövid időre sajátos *circulus vitiosus* alakul: az írók visszavonulásukban olyan témákat tüntetnek ki átmeneti figyelmükkel, amelyeket épp ekkor az olvasók is, a maguk bizonytalanságának ellensúlyozására, magukévá fogadnak. A kiadók pedig – főleg az évente néhány kötettel jelentkező kiskiadók, egyéni vállalkozók – ezt az igényt kielégítendő, fordítást várnak, főleg pszichológiai hangoltságú kísértethistóriákat és erotikus alkotásokat. Így születik meg Babits antológiája, a Bécsben megjelentetett *Erato*, s a fordító nevének feltüntetése nélkül publikált Verlaine-kötet, a *Nők*. Mindkettő bizonyos fokig a fiatal költő és mestere közös vállalkozása. Az *Erato* darabjainak fordítóját máig csak feltételezésekkel tudjuk szétválasztani, a *Nők* verseit ugyan mind Szabó Lőrinc fordította, de Babits volt a kötet – ma úgy mondanánk – lektora, s ő írta az előszót: *Erről a könyvről*. És akit az 1920. március 12-ről keltezett szerződés – amely az MTA Könyvtára Kézirattárának Szabó Lőrinc-hagyatékában megtalálható (Ms 4677/207. szám alatt) – nem győz meg, annak számára a szemfüles filosz, a könyvészet ma már klasszikus mestere, Kozocsa Sándor hiteles tanúbizonytságot szerzett: a tulajdonában lévő első kiadás előszava alá íratta ceruzával Szabó Lőrincel a szerző, *Babits* nevét. Az utolsó oldalon pedig magáévá fogadtatta a költővel a fordításokat: *ford. Szabó Lőrinc*. Ez a féltve őrzött kötet – Kozocsa Sándor hagyatékából – került a neves kiadó és antikvárius, Kiss Ferenc

közvetítésével 2004. május 14-én a Miskolci Egyetem Központi Könyvtárának tulajdonába.

Első kiadásról beszéltem, mert ismeretes egy második, kisebb (negyedret) alakú változata is ennek a könyvnek, amely azonban szembeötlő szövegromlásokkal terhes. (Érdekes: magának Szabó Lőrincnek a könyvtárában csak ezt a változatot találtuk, igaz, nem saját művei, fordításai között, hanem a francia anyagban, Verlaine-nél.)

A Helikon Kiadó azután 1983-ban Szántó Tibor tervei alapján megjelentette a szerzők nevének feltüntetésével az eredeti változatot; Vas István – könyvhyagatékaival azóta a Pécsi Egyetem könyvtárába került – példányának xeroxozott másolata alapján szedve ki a kötet szövegét: *Fordította Szabó Lőrinc. A bevezetőt írta Babits Mihály*. Az utószóban én foglaltam össze a fordítás és kiadás történetét, *Még egyszer erről a könyvről* címmel.

Még egy sajátos könyvészeti „utánlövésről” is be kell számolnom. Hadd idézzem a *Magyar Nemzet* 1990. április 7, szombati számából saját felháborodott méltatásomat, amely *A kulturálatlanság virágai* címmel jelent meg:

Paul Verlaine: Nők. Olvasom a könyvesbolt kirakatában. „Pannon Könyvkiadó, Budapest. Felelős kiadó: Urbán Tamás igazgató. Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda. A nyomdai megrendelés száma: 2410.66-14-2 – Készült Debrecenben, az 1990. évben. Felelős vezető Benkő István vezérigazgató. Megjelent 3,1 A5 ív terjedelemben”. Ennyi az impresszumban. *Fordító sehol*.

Megjelent abban az évben, sőt azon a napon, amikor nemzeti klasszikus költőnk éppen 90 éves lenne; abban a városban, Debrecenben, ahol – saját szavaival – „érlelő diákéveit” élte, ahol franciául tanult Vág Sándor tanár úrtól, és ahol már Verlaine-t is fordított.

Szabó Lőrinc életében, 1920-ban valóban név nélkül jelent meg ez a kötet, ámde az irodalomtörténet éppen két évtizede tudatosította fordítói szerzőségét. Megírtam jómagam az 1970-ben megjelent *Szabó Lőrinc lázadó évtizede* című monográfiámban. Aztán 1979-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványaként megjelent *Érlelő diákévek* című dokumentumkötetben közöltük Babits előszavát (amelyet a mostani kiadás meg is csonkított, a Goethe-idézetet a végéről elhagyta!), a kötet szerződését és a *Kisnaplót*, amelyben Szabó Lőrinc a fordítás állomásait írja le. A dokumentumkötet kiadója, a mai Múzsák Kiadó elődje magukat a fordításokat akkor nem merte közölni, félve a hivatalos prudériától. Ámde 1983-ban *a teljes kötetet*, a fordítót azonosító dokumentumokkal együtt közreadta a Helikon Kiadó (ISBN

963 207 747 4. sz. alatt), számozott példányban, reprezentatív külsővel, 250 forintért bárki megvehetette; ugyanez a szedés megjelent minikönyvként bibliofil jelleggel is. Mindkettő Szántó Tibor könyvművészetét dicséri.

A könyvkiadás *szakma*, amelyhez jártasság, tájékozottság szükségeltetik. Nem elég a kezünkbe kerülő könyvfurcsaságok felelőtlen megjelentetése, szex ürügyén, busás jövedelem reményében. Mert gondolom, a Pannon Könyvkiadó nem ezzel a „meglepetéssel” akarta köszönteni költönket születésnapján. [...] Nevezett kiadó nemcsak a jogutódot sértette meg, hanem – Babits, Szabó Lőrincen keresztül – az egész klasszikus magyar irodalmat.

* * *

De kövessük a fordítás történetét! Amikor először említi Szabó Lőrinc *Kisnaplójában*, nem is az erotikus szövegnek kijáró borzongással ír róla, mint teszi egyéb, hasonló témájú ritkaság esetében (például a Déry Tibor által Babitsnak kölcsönzött szexuálpeszichológiai műről, Fuchs *Geschichte der erotischen Kunst* című könyvéről, vagy éppen a *Gamianiról* írva). *Kisnaplójába* 1920. január 17-én csak ennyit jegyez be: „Mihály ma nekem adta Verlaine *Femmes* című verskötete első verse fordításának kéziratát.” Ez lesz majd az *Eratóban* megjelenő *Ouverture* című vers. Szabó Lőrinc bejegyzéséből a továbbiakban az is kitűnik, hogy Babitsnak ekkor már kezd elmenni a kedve a készülő antológiájától, már „az erotikus-kötetet se akarja megcsinálni”. Szabó Lőrincnek pedig még nem jött meg a kedve hozzá, mivel ekkor még a Fitzgerald-féle Omár Khájjám kötet *rubáijait* fordítja. (Szabó Lőrinc akkor így írta a nevet, ezért mi is ennél a formánál maradunk) Babits (és Szabó Dezső) még egy egészen más Verlaine-kötetet ajánlhat ekkori kiadójának, a Táltosnak, a már említett *Válogatott verseit* (de ezt majd csak saját pénzén, 1926 végére tudja tető alá hozni, amikor már inkább csak tiszteleg „egy régi irodalmi szerelem emléke előtt”). Ekkor inkább, a következő év Baudelaire-centenáriumára gondolva, egy ünnepi kötetre szeretné megnyerni a maga számára valamelyik kiadót: erre már hamarabb lehetőség nyílik, igaz, társakkal – de milyen kitüntető társaságban! –, Babits és Tóth Árpád munkatársaként.

A *Kisnapló* pár nap múlva, február 8-án, amikor „egy kis kellemes izgatottsággal” fogadja az első Omár-korrektúrát, így kiált fel: „Ma fordítottam egy verset a Verlaine *Femmes* c. kötetéből. Iszonyú disznó-vers: Ezért adnak pénzt!” Ezt még talán éppen a Babits-antológiába szánta ekkor, de közben már felfedezi az önálló vállalkozás üzleti értékét is. Ez a kettős

meggondolás vezet a közben megnyugodni és pihenni hazautazó Babitsnak, a Szekszárdra február 22-én küldött beszámolójában is: „Azt a Verlaine-verset, amelyiket legutóbb fordítottam, és amit láttál is, átszűrtem, és most igen jól használható a maga helyén. Lőrincz úr ajánlatot tett a *Femmes* lefordítására, amelybe először belementem, de később lemondtam, mert nem akart eleget fizetni. Tiltott gyümölcsnek pedig nagyobb az ára. Azóta biztosan fogott egy olcsóbb pasast. 3000 K-t ígért, és én legalább a duplájára számítottam. De nem sajnálom, mert, ugye, itt elég sok meggondolnivaló van.”

Lőrincz Ernő ekkoriban állandó vendég volt a Centrál-asztalnál: a Révai Kiadónál dolgozott, de a Verlaine-kötettel magánüzletet szándékozott csinálni. A nagy haszon reményében nem is hagyta ennyiben a dolgot, újabb ajánlatot tett a fiatal költőnek, aki február 28-án Babitsnak már erről számolhatott be: „Lőrincz is visszajött a Verlaine-jével; most már 4000 K-t ígér. Félig-meddig meg is egyeztünk, de én még valamit szeretnék belőle kipróbálni.” Közben a költő már fordítja a verseket – ha nem lesz belőlük kötet, megjelenhetnek az *Eratóban*. Március 2-án naplójában már „2 vagy 3 ilyen versfordításom”-ról beszél. Következő nap ellenben már szinte elsiratja a külön könyv lehetőségét: „Hanem a Verlaine-fordításról le kell tennem. A *Femmes*-ra vagy talált a Lőrincz egy olcsóbb pasast, vagy már lemondott erről az üzletről. Én sajnálom, mert utóvégre 4000 K most hirtelenjében nagyon jól esnék.” Azután mégis, március 10-én, váratlanul ezt írja: „D.u. megkötöttem Lőrincz Ernővel a szerződést a Verlaine-kötetre: 5000 K és 4 tiszteletpéldány, összesen kb. 5800 K. Elég komisz munka lesz.” A szerződés és előlegadás dátuma: március 12.

Nagyságos

G. Szabó Lőrinc úrnak

Budapest, 1920. március 12.

Vettem a következő tartalmú b. levelét, amelyet tudomásul veszek és magamra nézve is kötelezőnek ismerek el:

„Tekintetes Lőrincz Ernő úrnak Budapest. Szíves tudomására hozom, hogy hajlandó vagyok az alábbi feltételek mellett az Ön részére

VERLAINE: FEMMES

című könyvét eredetiből magyar nyelvre lefordítani. –

Vállalkozom arra, hogy a kötetnek gondos, hű és művészi fordítását legkésőbb 1920 évi április 15-ig Önnek átadom, melynek ellenében

viszont Ön fizet a teljes fordításért 4000,— azaz négyezer koronát. –

Gondoskodni fogok arról, hogy a kötetet Babits Mihály átnézze és kieszközölöm, hogy arról ö akár Önhöz, akár hozzám címzett levélben, rövid néhány sorban 'Előljáró beszéd, vagy bevezetés' címen szöveget adjon. –

A honorárium csak a teljes kézirat beszolgáltatása után esedékes, Ön azonban hajlandónak nyilatkozik arra, hogy nekem a megállapodás aláírása alkalmával 2000, – azaz kettőezer koronát előlegképpen kifizet. –

Ezt a kéziratot én csakis kézi használatra engedem át Önnek, és amennyiben Önnek szándékában volna azt esetleg kinyomtatni, a magam részéről minden felelősséget elhárítok magamtól.

Végül kötelezettséget vállalok arra nézve, hogy amennyiben a megállapodásunkhoz kikötött időre a kéziratot nem szolgáltatom be Önnek, tartozom a kézhez vett előleget 24 órán belül visszafizetni. –

Budapest, 1920 évi március hó. Tisztelettel G. Szabó Lőrinc s. k.”

Kiváló tisztelettel

Lőrinc Ernő

* * *

Ngs. G. Szabó Lőrinc úrnak
Budapest, 1920. március 12.

Kapcsolatosan ma kötött szerződésünkkel kötelező ígéretet teszek arra nézve, hogy a példányok eladása után még 1000 azaz: egyezer koronát fizetek Önnek.

Lőrinc Ernő

Ami megjegyzés esik ezután a kötetről a *Kisnapló*ban, az éppen a „komisz munkára” utal: „Már 7 Verlaine-vers van készen. 5 nap óta nem tudtam semmit se írni. Bizony ilyen furcsán megy ez: egyszer kettőt is lefordítok naponta, máskor egyhez is kell egy hét” (március 20). Húsvétra hazakészül a közben a románok által kiürített Debrecenbe, „addig sietek elkészülni a Verlaine-ekkel. Már 9 megvan” (március 26). Ekkorra tehát a fele már elkészült. Ez az utolsó bejegyzés a naplóban a kötetről. Közben mégse utazik haza, édesanyja és húga látogatják meg. Április 12-én kézhez kapja a

kész Omár Khájjám kötetet, nemsokára pedig újabb, nagy jelentőségű megbízások homályosítják el a kis füzetet, amely végül már csak egy adattá zsugorodik a diadalmas felsorolásban, amelyet május 29-én összefoglalóan küld a hazai atrocitások elől Bécsbe menekült barátnőjének az elmúlt nehéz félévről.

„A dolog úgy áll, hogy felvitte Isten a dolgomat, és egy rettenetesen átnyomorgott tél után, februártól kezdve annyi megbízatásom akadt, hogy azt sohase reméltem volna. [...] Prózai fordításokat én nem tekintem munkának, úgyhogy erről nem beszélek; verseket fordítottam: Verlaine egy nem nyilvánosan megjelent erotikus kötetét (*Femmes*), Omár Khájjám *Rubáiját* (ezt E. Fitzgerald angol költő írta, nem tudom, ismeri-e; a hedonista világnézet igazán elsőrangú képei ezek, kis négysoros versek, rubái-ok). Tóth Árpáddal, Babitscsal együtt harmadrészben én is fordítom a *Les fleurs du mal*-t, mert 1921 tavaszán lesz Baudelaire százéves születési évfordulója, [...] ez nagyon szép lesz, higgye meg! Aztán szerződést ajánlott fel a Genius r. t. (egy új vállalat) az Omár-kötet megjelenése után a Shakespeare-sonettekre, ez nagyon nehéz és nagy munka, de a jövő nyárra remélem, hogy elkészül. És vannak apróságok, függőben levő ügyek, de elég ennyi is. – Én magam is írok, ha a *Nyugat* júniusi számát megkaphatná, vegye meg; 5 szabad versem van benne, majd mindet májusban írtam. – Pénz tekintetében: a Baudelaire-kötetért egyenként kb. 12000 K-t kapunk, ami havi 1000 K-ás részletekben utaltatik ki; a Shakespeare-sonettekért havonta előlegképpen ugyanennyit kapok, és a végén még a bruttó bevétel 10%-ának különbözetét; aztán ha még hozzászámítom a prózai fordításokat, esetleg lapokat, akkor 2500-3000 K-ra számíthatok egy hónapban. Az Omár kötetéért 8000 K-t kaptam. Meg van elégedve? Én nem.”

Tehát a műfordító befutott, a költő megszületett. A *Nők* címet viselő kötet ennek a félévnek egyik bravúros állomását jelentette. Igaz, hogy „suba alatt” jelent meg, a kötetet csak Verlaine neve fémjelezte. Babits és Szabó Lőrinc csak játszottak vele, nevükkel nem is vállalhatták volna. Eltemették emlékezetükben is. Mint azokat a napokat, amelyeknek terméke volt. Vagy mégsem tudták annyira elfeledni? És ezért hallgattak róla.

ALAPÍTÓK

(A TRÓJAI MENEKÜLÉS MOTÍVUMAINAK HAZAI ISMERETÉHEZ)

KECSKEMÉTI GÁBOR

Miskolci Egyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

A Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktoriskolája szövegtudományi programjának későbbi alapítója és vezetője, Kulcsár Péter 1970-ben előadást tartott Velencében a város alapításának a magyarországi humanista historiográfiában való szerepléséről. Bemutatta, hogy az Aquileia ostromáról és a menekülőknél a félreeső mocsarakban való városalapításáról szóló történet hogyan építkezik egyidejűleg a Trója- és az Attila-mondakörök elemeiből. Elemezte a történet Kézai Simonnál, a Képes Krónika családjában, Thuróczy Jánosnál, majd Antonio Bonfininél és Oláh Miklósnál olvasható változatait. Kiemelte, hogy a XVI-XVII. század történeti tudatának az eseménnyel kapcsolatban rögzült ismeretei Bonfini nyomán állandósultak, amiben jelentőséggel bírt Heltai Gáspár magyar fordítása is.¹

A negyedfél évtizede előadottakat most mindenekelőtt egy szerény, XVII. század eleji adalékkal egészítem ki, amelynek csupán az Attila-mondakör vonatkozásában van relevanciája, az eredetileg Aquileiát alapító, majd onnét Attila sikeres ostroma után továbbköltöző velenceiek trójai származását nem hozza szóba. Különlegessége viszont, hogy a velencei

¹ Péter Kulcsár: „La fondation de Venise dans l’historiographie humaniste en Hongrie”, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento: Atti del Congresso (Venezia, 11-14 giugno 1970)*, a cura di Vittore Branca, Firenze – Venezia, Leo S. Olschki – Fondazione Giorgio Cini 1973 (Civiltà Veneziana: Studi, 28), 353-367. A szövegek: Kézai Simon: „A magyarok viselt dolgai” (1283 k.), ford. Bollók János, in *A magyar középkor irodalma*, V. Kovács Sándor, Szépirodalmi 1984 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: szerk. V. Kovács 1984), 115-163, 128-129; „Képes Krónika” (1358), ford. Bollók János, in V. Kovács 1984, i. m., 164-318, 179-181; Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, ford. Horváth János, Magyar Helikon 1978 (Bibliotheca Historica), 64-67; Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei (1488-1497)*, ford. Kulcsár Péter, Balassi 1995, 130-136; Oláh Miklós: *Athila*, ford. Kulcsár Péter in *Humanista történetírók*, szerk. Kulcsár Péter, Szépirodalmi 1977 (Magyar Remekírók), 329-390, 373-377; Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól (1575)*, kiad. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter, Magyar Helikon 1981 (Bibliotheca Historica), 66.

alapítást nem a kézenfekvő és mérvadó forrás, Bonfini alapján említi, hanem velencei történetírót idéz.

Ceglédi János (†1639) ecsedi prédikátor 1628-ban mondott beszédet Báthori Gábor temetésén. A *senectus mundi* hatásos kifejtését középpontba állítva beszélt a változás törvénye alá vetett magyar királyságról: „volt oly idő, magyar Országis volt valami, és ennek erejet Német országis érzette Galliais érzette, Olasz ország erzette Velencseis érzette mert magok-is megh vallyák azt, hogy Velencset az magyaraktul valo féltekben fundaltak volt. Sőt akkoron az időben Athilla Kiraly azt méri vala mondani, hogy ő az egész vilaghnak kalapacsa, és hogy ő előtte az Csillagok-is le hullanak, de ha az Vr Isten raitunk nem könyörül felő, hogy rövid üdö mulva, egyeb nemzetsegh mi rajtunk-is ne kalapallyon.”² Noha a nyomtatványban közölt másik halotti prédikáció, Alvinczi Péteré bőséggel kiaknázza Bonfinit is,³ Ceglédi az itt idézett mondatai melletti margójegyzetében egy másik szerzőre hivatkozik, bizonyos *Justinianusra*. Pietro Giustiniani (1490-1576)⁴ történeti művéről van szó, ahol a velencei patrícius csakugyan így ír városa alapításáról: „Athila Hunnorum Rex Italiam ferro, igneque popularetur, ac vrbes nobilissimas expugnando armis euerteret. Cuius terribilis in Italiam aduentus condendae Venetae vrbis praecipua causa fuit.”⁵ Noha a lehulló

² RMK I, 569 – RMNy 1406.

³ Modern kiadásban: Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. Heltai János, Európa 1989, 118.

⁴ A XIII. század óta minden jelentősebb velencei patríciusi nemzetség megíratta a maga családi krónikáját; erről: Marino Zorzi: „L’Ungheria e Venezia nelle raccolte della Biblioteca Nazionale Marciana – Magyarország és Velence a Biblioteca Nazionale Marciana gyűjteményeiben”, in *Primo incontro italo-ungherese di bibliotecari, Budapest, 9-10 novembre 2000: Problematice e prospettive della ricerca sul materiale librario italiano presente in Ungheria – Első olasz-magyar könyvtáros találkozó, Budapest, 2000. november 9-10.: Az olaszországi hungarika- és a magyarországi itálrika-kutatás lehetőségei és nehézségei*, szerk. Mariarosaria Sciglitano, Olasz Kultúrintézet 2001, 118-141, 127-129. A nagy múltú és előkelő Giustiniani család tagjainak történeti művei jó információik és a szenátusi dokumentumokhoz való hozzáférésük révén kiemelkednek ezek közül. Már a dalairól ismert, a *giustiniana* műfajának nevet adó Leonardo (1388-1446) fiának, a tízes tanács tagjává vált Guarino-tanítványnak, Bernardónak (1408-1489) a műve is megjelent nyomtatásban (*De origine urbis Venetiarum rebusque ab ipsa gestis historia*, 1492; Lodovico Domenichi olasz fordításában: 1545). Rokona és utóda, Pietro, maga is szenátor, lényegében ehhez a műhöz kapcsolódott. Krónikájának latin nyelvű első kiadása 1560-ból való, 1575-ben bővített változatát jelentette meg, 1576-ban pedig ez is napvilágot látott olasz fordításban. A latin szöveget az 1610-es évek elején Strassburgban is kiadták.

⁵ Petri Iustiniani patritii Veneti *Rerum Venetarum ab urbe condita historia*, Venezia 1560, 3.

csillagokkal kapcsolatban már Oláh Miklósról utal Ceglédi (*Athila*, cap. 9), a „flagellum Dei” hagyományát a velencei krónikás szintén rögzítette. Ceglédi hivatkozásának nyilván az volt a tétje e helyütt, hogy a „magok-is megh vallyák” amplifikációs toposzát erősítse, amire Bonfini – noha maga is itáliai szerző – kevésbé volt alkalmas. Ceglédi 1597-ben a Velencével szomszédos Padovában tanult, megvolt tehát az alkalma, hogy az itáliai könyvpiacra megismerkedjék a velencei szerző könyvével. A nálunk túl gyakorinak éppen nem mondható forrás fölhasználása jól jellemzi a sztoikus-humanista gondolkodású prédikátort, Újfalvi Imre egykori, talán legjelentékenyebb elvbarátját.⁶

A Bonfini és Giustiniani – és természetesen számos más krónikás – által elbeszélte történetben Attila hunjai nagyjából olyasféle szerepet játszanak, mint a Trója-történetben az őslakók városát elpusztító és őket elűző görögök. Érdekesség, hogy a Jan Długosz (1415-1480) latin nyelvű lengyel krónikájából terjedő litván eredetmondában ugyanez a szerep Nero császárnak jutott: a Róma égése után a zsarnokság elől menekülő előkelő római családok vetették meg a litván nemzet alapját.⁷

2. A magyarországi történelemszemléletben azonban jóval gyakrabban fordul elő az a szereposztás, amely a trójaiakat a magyar nemzet számára jelöli ki előképül, történelmi párhuzamul. A XVI. században kialakult zsidó-magyar történelmi sorspárhuzam mellett a trójai-magyar párhuzam sem elhanyagolható fontosságú.⁸

A Trója-történet korai magyarországi hatását és gyakoribb, elterjedtebb középkori forrásait Kulcsár Péter már számba vette idézett

⁶ Keserű Bálint: „Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz”, *AHISTLITHungAUnivSzeg*, 8(1968), 3-16, 13-14; Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó 1998 (*Historia Litteraria*, 5) (a továbbiakban: Kecskeméti 1998), 125-127.

⁷ Zoltán András: *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása*, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke 2004 (*Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae*, 6).

⁸ Hogy valóban csak a legtömörebb megfogalmazást idézzem: „Fuimus Troes.” Ioannes Bocatius: „Historica parasceve” (1621) (a továbbiakban: Bocatius 1621/1992) in Ioannes Bocatius, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus Csonka, I-II, *Poetica*, Akadémiai 1990; III, *Prosaica*, Akadémiai 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1-3) (a továbbiakban: Bocatius 1990-1992), III, 53-72, 60.

tanulmányában,⁹ bár szövegeinkben további, néha egyedi forráshivatkozások is megesnek. Épp Ceglédi idézett prédikációjának egy későbbi pontján, Báthori Gábor és az egész Báthori-nemzetség sorsa kapcsán, Euripidész nyomán hangzik el Hecuba, Ulyssesnek szóló, panasza: „mi valék, s mire juték immáron.”¹⁰ A trójai események, majd a római honalapítás XVI-XVII. századi megismertetésében és népszerűsítésében mégis nyilvánvalóan Vergilius eposzának volt alapvető szerepe.

Az *Aeneis* régi magyarországi hatásának és adaptációinak, sőt iskolai oktatásának története is elég ismertnek mondható, viszonylag kevésbé épült azonban még be az irodalomtörténeti köztudatba az eposz mai ismereteink szerinti első teljes magyar fordítása, Gyárfás István 1717. évre keltezett munkája. Igaz, ez több mint két és fél évszázadon át kéziratban maradt, betűhű kiadásban való közzététele csak 1995-ben történt meg.¹¹

Amikor Gyárfás kéziratát kiadásra készítettük elő, sikerült fölismerni, hogy a fordító a históriák szükséges és hasznos voltáról elmélkedő előljáró beszédének csaknem egésze Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órája* című fordítása Rákóczi Györgyhez címzett ajánlásából van összeállítva, erős rövidítésekkel és a részek sorrendjének fölcserélésével.¹² Ezek a sorrendi cserék nem tettek jót a Prágai-szöveg gondolati ívének, ebben a szerkezetben a gondolatmenet nem olyan világos, mint az imitált eredetié, ugyanakkor szándékos módosítások és hangsúlyáthelyezések is fölismerhetők.¹³ Van azonban a szövegben egy rövid, az időről szóló, betoldott fejtegetés, amely megtöri a históriáról szóló

⁹ Lásd még Király György: „A trójai háború régi irodalmunkban”, *ItK* 1917, 1-23, 129-150. Kulcsár összegzése óta: Kapitánffy István: „Anonymus és az Excidium Troiae”, *ItK* 75 (1971), 726-729.

¹⁰ A *Hekabé* 284. sora.

¹¹ Gyárfás István: *Virgilius poetának Aeneise* (1717), szerk. Thimár Attila, Universitas Könyvkiadó 1995 (Historia Litteraria, 1) (a továbbiakban: Gyárfás 1717/1995).

¹² Thimár Attila: „Gyárfás István Aeneis-fordítása 1717-ből”, *ItK* 1994, 725-742 (a továbbiakban: Thimár 1994), 737. – Az más kérdés, hogy persze Prágainak is megvoltak a maga forrásai. Azt gyanítom, hogy ő meg Bocatius latin értekezésére támaszkodhatott, amely a Nagy Sándor-, az Alfonz-, a Szelim- és az V. Károly-exemplumra is utal, igaz, Prágai előadása sokkal részletesebb. Vö. Bocatius 1621/1992, III, 58; Prágai András: „Ajánlólevél és Előszó a Fejedelmeknek serkentő órájához” (a továbbiakban: Prágai 1628/1976), in *Régi magyar költők tára: XVII. század* 8, Bethlen Gábor korának költészete, kiad. Komlövöszki Tibor, Stoll Béla, Akadémiai 1976 (a továbbiakban: Komlövöszki–Stoll 1976), 469-498, 475-477. Prágainak azonban számos megnevezett forrása is van, tárgyalásuk a legkevésbé sem tartozik ide.

¹³ Thimár 1994, 738-739; Gyárfás 1717/1995, 6-7.

okfejtést,¹⁴ s amelynek forrását akkor nem leltük fel, így a sajtó alá rendező azzal a feltevessel élt, hogy ezt Gyárfás „valamely más munkából, esetleg iskolai természettudományi tankönyvből” fordíthatta.¹⁵

Az újdonság, amivel a föntiek most kiegészíthetők, csupán annyi, hogy a néhány soros betoldásnak is sikerült föllelni az eredetijét, mégpedig ugyanabban a kötetben, ahonét az előljáró beszéd többi átvétele származik. A betoldás tehát szintén Prágai András szövegezése, ez azonban nem az ő saját ajánlásának vagy előszavának a részlete, hanem fordítás Antonio Guevarától. Guevara két előszót is illesztett könyvéhez (*Prooemium generale*, *Prooemium speciale*), amelyeket az *Argumentum libri* (Prágai fordításában: *Summa*) követ. Az utóbbi élén, Arkhimédésznek tulajdonított igazságként szerepel a Gyárfás betoldásába átvett szöveg első része, de kevéssel később, még ugyanazon a lapon ott áll az a mondat is, amellyel Gyárfás betoldása folytatódik. A betoldás végének eredetije pedig a Guevara művét spanyolból latinra fordító Johann Wanckel margójejegyzetként ugyanott elhelyezett két kiegészítése,¹⁶ az egyik Arnobius-, a másik Macrobius-idézet.¹⁷

Az áttekinthetőség kedvéért, azt hiszem, érdemes lesz – Gyárfás szövege mellé forrásait odaállítva – ismét közölni az előljáró beszédet.¹⁸

¹⁴ Thimár 1994, 739.

¹⁵ Thimár 1994, 737.

¹⁶ Antonio de Guevara: *Fejedelmeknek serkentő oraiá, az az Marcus Avrelivs csaszarnac eleteröl ... irattatot három könyvec*, ford. Draskovich János – Prágai András, Bártfa 1628 (RMK I, 566 – RMNy 1400), H4r. Gyárfás előljáró beszédének vége még egy guevarai mondattöredéket rejt, a *Prooemium speciale* végéről (H3r).

¹⁷ „Quis est enim tam demens, qui tempus esse dicat deum, quod mensura cujusdam est spatii in continua serie perpetuitatis inclusi?” Arnobius Afer: *Disputationes adversus gentes*, 3,29; MPL, V, 977A. „Ex quo intellegi volunt, cum chaos esset, tempora non fuisset, siquidem tempus est certa dimensio quae ex caeli conversione colligitur.” *Saturnalia*, 1,8,7; Ambrosii Theodosii Macrobiani *Saturnalia*, apparatu critico instruxit Iacobus Willis, Leipzig, Teubner 1963 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

¹⁸ Gyárfás előljáró beszéde betűhű utánközlés az eddigi egyetlen kiadásból: Gyárfás 1717/1995, 15-21; az előljáró beszédet záró verszetet és Vergilius-életrajzot (21-23) itt elhagyom. Gyárfásnak a táblázatban közölt szövegét egyetlen helyen rövidítem: kihagyom – az idézett kiadás 19-20. lapjáról – az Augustusnak tulajdonított, *Ergone supremis potuit vox improba verbis...* kezdetű, számos latin Vergilius-kiadásban megtalálható vers Gyárfás általi fordítását. A Prágai ajánlásából átvett részeket a kritikai kiadás alapján közlöm: Prágai 1628/1976 = Komlovszki–Stoll 1976, az idézetek a 475-478. és a 485. lapról. A táblázat harmadik oszlopában sorszámokkal (1-18.) feltüntettem, hogy a Gyárfás által átvett szövegrészek milyen sorrendben fordulnak elő az eredeti Prágai-féle kontextusban; zárójelekkel fogom közre a Prágaitól egy blokkban átemelt részeket, s e zárójelek teszik

Gyárfás

Az Historiaknak olvasása, igen hasznos az emberek Életének tanítására, és igazgatására: Az Historia

az igaz mondásnak Világossága, az emlekezetnek élete, és az Életnek Mestere, mely sok dolgoknak példájával, sok alsó renden lévő embereknek, nagy méltóságra való emeltetést szerzet: mert miképpen az Kép író, az előtte való példára nevéen, az le irandó képet ábrázolja, így mi is az régi ditséretes embereknek írást tükörül visellyük magunk előtt:

mert a' különkülönféle dolgoknak olvasása, megh vidámttya embernek

Prágai

„Az Historiaknac írása és azoknac olvasása megh mondhatatlan hasznot hordoz magával, az embernek életének mind tanítására s-mind igazgatására. Mert Cicero ebben bizonságunc, az ki azt írta *de Oratore*:¹⁹ Az historia [...]

az igaz mondásnac világossága, az emlekezetnek élete, és az életnek mestere. Mert az historiáknc olvasása az soc dolgoknak meg lött példájával, soc also renden lévő embereket, nagy méltóságokra, Vraságokra fel emeli, és méltocá teszi: [...] Es az mint Cicero *pro Archia Poéta* mondgya:²⁰ Miképpen az kép-iro, az előtte lévő példára néz, melyből az le irandó képet ábrázolja: Így mi is az régi dicsiretes embereket, tükörül visellyük előttünc, kiknek jó magoc viseleséhez szabjuc magunkat.”

„Így az historiáknc olvasásában, az külömb külömbféle dolgoknak tudása (14.)

láthatóvá, hogy nagyobb, koherens gondolategységeknek a Prágaival megegyező sorrendű közlésére kevés példát lehet találni Gyárfásnál. Ebben a harmadik oszlopban betűjelekkel és szintén az eredeti előfordulásuk sorrendjével jelölöm Gyárfás azon szövegrészeit, amelyekben nem Prágai szerzői szövegét, hanem fordítását követi. G. jelzi Guevara szövegeit: a *Prooemium specialét* (G. 1.) és az *Argumentum librit* (G. 2-3.), W. pedig Wanckel margójegyzeteit (W. 1-2.). Ezek Prágai-féle fordítását az 1628. évi eredeti kiadásból közlöm. Wanckel kiegészítéseinek, valamint ízelítőül egy Guevara-helynek (G. 2.) a latin eredetijét is hozom Prágai oszlopában, közel egykorú kiadás alapján: Antonio de Guevara: *Horologium principum, seu De vita M. Aurelii imp. libri III*, ford. Johann Wanckel, Kraków, 1615.

¹⁹ 2,9,36. Cicero e helyét már Háportoni Forró Pál fölhasználta Curtius-fordításának előszavában, a következő parafrázist adva: „az historia felől mit mondgyak? Azt bizonyara az mit az bölcs Cicero maga irasaban, mind ekesen s-mind penig igazan felölle tanubizonsagul hagyot, tudni illik, hogy az historia az üdöknek bizonsaga, az igassagnak vilagossaga, az elmenek elete, az regisegnek hirdetője, az emberi életnek tanítója, tüköre es kepe legyen.” Háportoni Forró Pál: *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairól irattatot historiaia*, Debrecen 1619 (RMK I, 485 – RMNY 1174); hasonmás kiadása: kiad. Kőszeghy Péter, tan., jegyz. Monok István, Akadémiai 1988 (BHA, 18). Balog György Háportoni Forró előszavának ezt a részét is beiktatta saját Nepos-fordításának előszavába; Balog György: *A' Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak Hires nevezetes hadi fejedelmeknek életkekrül és cselekedetekekrül irt könyve* (Lőcse 1701; RMK I, 1633), kiad. Kecskeméti Gábor = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Kecskeméti Gábor, Balassi Kiadó 1993 (RMPE, 10) (a továbbiakban: Kecskeméti 1993), 299-419, 303.

²⁰ 12,30.

Gyárfás

elméjét,

és ha az Historiák nem volnának, az réghi megh let dolgok felől nem tudhatnánk, és azoknak is, kik mi utánunk leendők, emlekezetre semmit nem hagyhatnánk; mivel az Historia minden üdőknek bizonsága:

Az üdö penigh Új dolgoknak találója, és az régi el múltaknak emlekezetre írot könyve: Az Üdö oly dologh, möly minden állapotoknak, kezdetit, közepit, nevelkedesét, és végét láttya; Az Üdö möly mindeneket megh határoz, mert ha az Üdö szolhatna, sok dolgokat minékünk, möllyekről kételkedünk, mint látot szemes Bizonság; megh jelenthetne,

mivel semmi nem lehet oly erős, hogy az Üdönek ereje miat megh ne változzék, nintsen oly szorgalmatossággal őriztetet dologh, hogy megh ne vesztegetődygék;

Továbbá az Üdö, az véghetetlenségben rekesztetet neminémü hoszsúságnac mértéke,

és oly mérték, möly az Eghnek fordulásából értetik megh:

Mivel az hajdani régiség, és az Üdönek hoszsúsága, töb sok megh let dolgokat, és példakat foglal bé hogy nem mint egy ember, az menny ideigh élne, és az ember

Prágai

ugyan megh vidamittyá az embernek elméjét.”

„Minec-okáért hogy ha az historiác nem volnának, [...]” (9.)

„Az historia minden időknek bizonsága [...]” (7.)

„[...] az üdö uy dolgoknak találója, és régi el múlt dolgoknak emlekezetre írot könyve: [...] az üdö oly dologh, mely minden dolgoknak kezdetit közepit nevelkedesit, és végét láttya: végezetre az idő az mely mindeneket megh határoz. [...] Mert hogy ha az idő szolhatna, sok dolgokat minékünk, mellyekről kételkedünc, mint szemes látot tanúbizonság; megh jelenthetne.”

„Tempus [...] est inventor omnium rerum novarum, et commentarius antiquarum; [...] Tempus est, quod initia, progressus et finem videt rerum omnium: Denique tempus est, quod omnia terminat. [...] Nam tempus si loqui posset, multa nobis, de quibus ambigimus, tanquam testis oculatus, declararet.”

„Mert semmi nem lehet oly erős, hogy az időnek ereje miat, megh nem változic: nincs oly nagy szorgalmatossággal őriztetet dolog, hogy megh nem vesztegettetic: nincs oly tiszta, hogy megh nem másoltatic. Végezetre az idő mindeneken uralkodic, az egy igazságtúl ki válva, mely nálánál nagyobbat nem akar esmérni.”

„Az idő az véghetetlenségben rekesztetet neminémü hoszsúságnac mértéke.” (G. 3.)

„Tempus mensura cuiusdam est spatii, in continua serie perpetuitatis inclusi. Arnob. lib. 4.” (W. 1.)

„Az idő bizonyos mérték, mely az eghnek fordulásából értettetic megh.” (W. 2.)

„Tempus est certa dimensio, quae ex coeli conversione intelligitur. Macrobr. 1. Saturn. 8.”

„Mivelhogy azért az haydani régiség, és az időnek hoszsúsága töb megh lött dolgokat és példákat foglal bé, hogy nem mint egy ember az mennyi ideig élne, és

Gyárfás

tsak az maga idejében eset dolgokról sem emlékezhetik úgy meg, hogy sokakról, és többekről el ne felelkeznek: Azért az Historiaknak írása, és olvasása megmondhatatlan hasznot hordoz magával:

Plato az Historiaknak tudományát hasonlította az Üdövel koros, és vénséggel rögzött Ősz emberhez; Az Historiakban való tudatlanságot tanulatlan gyermeknek tartotta: igaz is az, hogy az bölts, eszes ember örömet olvassa az Historiakat:

Szelimus Török Császár az nagy Alexander Macedonak, és Iulius Császárnak viselt dolgait, nagy költséggel Török nyelvre fordította, és Affricara, s' Európára az szerént hadakozot:

Xenophonnak jeles Historiáját, az Affricanak holdoltatoja, es Carthagonak rontoja, Scipio, annira szerette olvasni, hogy még az Dob, és Trombita szóknak zöngedezése közöttis kezében forgatta, gyönyörködve olvasván Cyrusnak viselt dolgait, az Görög Országhi hadakozásokat:

Alphonsus Arragonianak királlya, nagy

Prágai

az ember, csak az maga idejében eset dolgokról sem emlékezhetik úgy meg, hogy sokakról és többekről el ne felelkeznek. Az Historiaknak írása és azoknak olvasása megmondhatatlan hasznot hordoz magával [...]"

„Plato az historiáknc tudományát hasonlította az idővel koros és vénséggel rögzött ősz emberhez ellenben, az historiákban való tudatlanságot tanulatlan gyermekégnec tartotta,²¹ mind ezeket Richteruscnc²² ilyen regulájával fejezem bé: *Quo quisque est sapientior: eo libentius legit historias.* Az bölcs eszes ember, örömet olvassa az historiákat.”

„Selimus²³ Töröc Császár az nagy Alexander Macedonoc, és Iulius Császárnac viselt dolgait nagy költséggel Töröc nyelvre fordította, és Africára, Európára az szerént hadakozot.”

„Oly jeles historiai vadnac Xenophonnac, mellyeket Cyrus tanításánac nevez, hogy amaz Africánac hodoltatója, és Carthagonac rontója, az Scipio,²⁴ annyira igen szerette olvasni, hogy még az dob trombita szóknac zengedezése közöt-is kezében forgatta, gyönyörűségesen olvasván Cyrusnac viselt dolgait, az Görög Országhi hadakozásokat, az lovaglásnac és vadászatnac mesterségét, az házi cselédeknc rend tartását, és az vendégeskedésnc módgyát.”

„Alfonsus²⁵ Arragoniánac Királlya

²¹ *Timaios* 22b. Vö. Cicero: *Orator*, 34,120: „Nescire autem quid ante quam natus sis acciderit, id est semper esse puerum.” Ez utóbbit Háportoni Forró is beleszötte Curtiusfordításának előszavába: „Nem tudnod (ugymond) mi törtint legyen, minek előtte ez vilagra születnel, semmi nem egyeb, hanem mindenkor gyermekkorban lenned.”

²² Valószínűleg Gregorius Richter (1560-1624) sziléziai író *Axiomata historica* című műve.

²³ A Szelim-exemplumról – amelynek ősforrása Paulus Jovius – részletesen írtam: Kecskeméti Gábor: „Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században”, *StudLitt*, 32 (1994), 73-89 (a továbbiakban: Kecskeméti 1994c), 81.

²⁴ A Scipio-exemplumról, amelynek ősforrása Cicero: Kecskeméti 1994c, 86, 45. j.

²⁵ Számos forrás említi, hogy V. (Bölcs) Alfonznac, Aragónia, Nápoly és Szicília királyának (1416-1458) egyik legkedvesebb olvasmánya volt Curtius Rufus (Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadéakai*, Szépirodalmi 1985, 47). A Prágaitól elbeszél (és

Gyárfás

betegségben esvén, és midőn az Orvosok semmit néki nem használhattak, sok fájdalomi között, Curtiusnak, Alexándernek viselt dolgairól írot Historiáit, kezdé Olvasni, mőllyekkel betegségét könnyebiti vala; sőt aszt mondotta. „Valeant omnes alij Medici, Vivat solus Curtius, sanitatis meae restitutor.”

Amaz sok Nemzeteknek irigységgel Pannonia Földén lakó, és szabadsága mellet, Hazájáért, minden ellensegh ellen, serényen hadakozó, Zápor essők hasonlatosságára Szomszédi és maga földét kedves vérével viragoztató Magyar Nemzetről mit Szollyak? Kinek hadakozása eleitől fogva mőly rettenetes volt: vitézsége az réghi hadakozó Férfiaknál nem aláb való: Kinek Fejedelmi, és Királyi, sok győzödelmekkel ditsekedtenek, kinek az előt az szomszéd Országok adóval holdoltanak: kinek Országá, az Nemzetek között Hires, Nemes Magyar Országnak neveztetet, bizonyára sem Acchilles, sem Hector, sem Ulysses, sem akar mőly réghi hadakozó Vitézek, az

Prágai

egykor nagy betegségben eset vala, és midőn az orvosoc semmit nem használhatnának néki, soc faydalmi között, Curtiusnac Alexandernec viselt dolgairól írot historiáit kezdé olvasni, mellyekkel betegségét könnyebiti vala; sőt azt mondotta: *Valeant omnes alij medici, vivat solus Curtius sanitatis meae restitutor.*”

„Amaz soc nemzeteknek irigységgel Pannonia földén lakozó, és szabadsága mellet hazájáért minden ellenség ellen serényen hadakozó, zápor essők hasonlatosságára, szomszédi és maga földét kedves vérével viragoztató Magyar nemzetről mit szőllyac? kinec hadakozása eleitől fogva, mely rettenetes volt: vitézsége az régi hadakozó férfiaknál nem aláb-való volt: kinec Fejedelmi és királyi soc győzödelmekkel dicsekedtenec: kinec az elött minden szomszéd országoc adóval hodoltanac: kinec országá az idegen nemzetec között *inclytum Regnum Hungariae* mondatot, hires Nemes Magyar Országnac neveztetet: merem mondani sem

Gyárfástól elismételt) történet Antonio Beccadelli (Panormita, 1394-1471) művére megy vissza (*De dictis et factis Alphonsi regis*, 1455). Ebben azonban a magyar írók latin idézete nincs meg, csak annyi, hogy Curtius megismerésének napjától „frequenter in medicos rex iocatus, Auicennam velut parabolam paruifacere, Curtium laudibus cumulare” (1,43). Az általam látott kiadások: Rostock 1591; Hannover 1611; Amszterdam 1646. (Az idézet helyesírása a legkorábbi szerint.) Beccadelli művéhez Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-1464) kommentárokat készített, amelyekben a király valamennyi följegyzett szavát és tettét épületes tanulságokként világította meg, ám Curtius ismeretének tekintetében kommentárja semmilyen további adatot vagy parafrázist sem tartalmaz. A Lycosthenes-Zwinger-féle exemplumtár 1. könyvének *Lectionis assiduitas* c. fejezete a Panormita eredeti előadásához közelálló szöveget közöl, hivatkozik is a szerzőre. Másutt azonban, a 18. könyv csodás gyógyulásokról szóló fejezetének lázbetegkekről írott részében, noha hivatkozása szerint ugyanonnét merít („Antonius Panormita de Reb. gestis Alphonsi, et Aeneas Syl. de eius dictis”), jelentősen eltér az olasz humanista életrajzától: „Alphonsus Aragonum rex Capuae laborans aduersa valetudine, medicis multa medicamenta adhibentibus, in grauissimo morbo, Quinti Curtij historias de Alexandri Magni rebus gestis descriptas legere coepit: cuius lectione delectatus, cum omnem morbi improbitatem superasset, sanitati restitutus: Valeat, inquit, Auicenna, ualeat Hippocrates, et alij medici: et uiuat Curtius, restitutor sanitatis meae.” (Conrad Lycosthenes, Theodor Zwinger, *Theatrum vitae humanae*, Basileae 1565, 16, 1164)

Gyárfás

régi Magyaroknak jeles magok viselését megh nem halladták: Mind ezeknek viselt dolgainak emlekezetek hol vagyon? és azokrúl az maradékok mit tudnának? Ha Bonfinius az Magyarok viselt dolgait Historiakban nem írta volna; minden jó Hírek Vitézségek az régi Magyaroknak az több Nemzetektül, tsak az irigységre nézveis el törülttetet volna, avagy gyalázatos emlekezettel egyelítettetet volna:

Az Vitézséggel, és az hadakozásnak dicséretes emlekezetivel méltán dicsekedhető, de az böltséségnec szűken való gyakorlása miat nyavalyás Magyarok, az Historiak Magyar nyelven való szűk volta miat, az magok eleinek jeles viselt dolgait, feledékenséggel temetik:

Az régi Hadakozások között, nézésre rettenetes, hallásra iszonyú, és mostis emberi természetet irtoztató emlekezetü az Trojai Had, möllyet az híres Poéták Fejedelme az Virgilius Deak versekkel megh írot, möly írást Augustus Császár annyra kedvellet olvasni, hogy éjjel is az fő vánkos alat tartotta; és midön több dolgaitul üresedet gyönyörűségessen olvasta:

Hogy Trojának megh vétéle, és ki metsése után az Nevezetes Aeneas, Iunonak haragjábúl az Tengereknek hajjaitul és iszonyú zúrzavaraitul minémü szerentsétlenségeken forgot; Troja Városa miképpen rontatot el az Görögök által, Achylles miképpen ket kerekü szekéren hurtsoltatta Hectornak testet, Trojának kö falai körül,

Paris miképpen állot boszszút Achyllesen

Prágai

Achylles, sem Hector, sem Vlysses, sem akár mely régi hadakozó vitézec, az régi Magyaroknak jeles magoc viselését megh nem haladták, mind ezeknek viselt dolgainac emlekezetec hól vagyon? [...] az maradékok mely tudatlanoc? Ha Bonfinius az Magyaroc viselt dolgait historiákban nem írta volna; minden jó hírec, vitézségeg az régi Magyaroknak, az több nemzetektül, avagy az boszuállásra, avagy az irigységre nézve el törülttetet volna, avagy gyalázatos emlekezettel egyelitetet volna. [...]

Az vitézséggel, söt az hadakozásnac dicséretes emlekezetivel méltán dicsekedhető, de az bölcseségnec szűken való gyakorlása miat nyavalyás Magyaroc, az historiáknac Magyar nyelven való szűc volta miat, az magoc eleinek jeles viselt dolgait feledékenséggel temetic [...]"

„Az régi hadakozások között nézésre rettenetes, hallásra iszonyu, és mostis emberi természetet irtoztato emlekezetü az Trojai had, mellyet *Homerus* Görög Poéta verseckel írt, mely írást *Alexander Macedo*²⁶ oly igen kedvellet olvasni, hogy éjelis az fő vánkos alat tartotta, és mikor több gondgyaitól üressége völt gyönyörűségesen olvasta [...]

Achyllesnac Patroclus halálajért Hectoron való mordaljságát, és hóltestén való kegyetlenségét, kit mikor lábainál fogva szekere után köttetet volna, Troja várossa körül hurczoltatta: [...]

miképpen Paris boszút állot Achyllesen

²⁶ A Nagy Sándor-exemplumról, amely már Plutarkhosznál megvan: Kecskeméti 1994c, 80-81. Ezen az egyetlen helyen Gyárfás nem másolja, hanem adaptálja a történetet: fordítása előszavához neki nem Homéroszra, hanem Vergiliusra, és nem Nagy Sándorra, hanem Augustusra van szüksége.

Gyárfás

Hectornak haláláért,

AEolus az szeleknek királya, szélveszeket
botsátván az Tengerre, miképpen vesztet
el az Trojai Hajok közzül edgyet Iunonak
keresere, AEneas az szélveszeketül
miképpen hajtatik az isméretlen földeknek
határra Carthagonak Városához, holot
Didó királynétól kedvessen fogadtatik:
Cupido mi modon fúj szeretetet Didóban,
ki első hazasságáru el feletkeztvén, és az
szerelemnek tüzétül égettettvén, miképpen
adgya magát AEneással való Házasságra,
AEneas miképpen intetik Mercuriustul az
magos Eghbül küldetet követtül hogy
onnan el mennyen, és más Országot
keressen, AEneas titkon való el
menetellel, Didot el akarván hadni,
minémü siralmakra fakadot, az minthogy
AEneasnak el menetelivel Didó magát
megh égeti, Annak utánna Stropades
szigetében hajtatik, holot az Hárpiakkal
hartsol, onnand miképpen ment Cyprus
szigetiben, holot Andromachera
Hectornak Feleségére talál, ki mind magát
AEneast, mind Fiat Ascaniust megh
ajándekozza, Onnand el hajoztván
AEneasnak Attya az Anchyses megh hal,²⁷
annak utánna esztendővel Attyának
temetésehez térvén sok áldozatokat és
Ceremoniakat tészén, és annak ekességere
különlönlöféle játékokat indit: Népeinek
Véneit, és kiknek az hadakozáshoz kedvek
nem vala, Acestes Országában hadgya, Ő
maga Vitézeinek erősseivel miképpen
ment Olasz Országban, az Istenektül ígért
földre, ottan menny számtalan probák,
hadakozások és iszonyú vér ontások után,
az egész Trojaiak fejében, az országért, és
Latinus királynak Leanyaért Laviniáért,
Turnussal miképpen hartsolt megh, és
győzödelmes lévén miképpen ölte megh
Turnust;

Olvassa vala: Miis Magyarok ily
emlekezetre való nagy dolgokrúl,
miképpen tudánk beszélleni, ha az
nyelveknek Tolmátslása nem volna, és

Prágai

Hector haláláért, [...]

3.

és ez féle töb dolgokat olvasot
Homerusban [...]. Azt kérdem azért 4.)
mivelhogy Homerus Görög nyelven írta
az Trojai veszedelmet; mi Magyaroc

²⁷ Az utóbbi három esemény még a Didóval való találkozás előtt történt; vö. Thimár 1994, 740.

Gyárfás

eleitül fogva ha az Deák könyveket,
Magyar és egyéb nyelvre nem fordították
volna:

Noha Virgilius kit minden Böltsek Poeták
Fejedelmének érdemesnek lenni vallottak,
az ő halálának idején, mind enny munkás
írásit, tűznek lángjával megh égetni, és el
törlni parantsolta vala: De Augustus
Császár nem engedte; illyenképpen
szolván: [...].

Meltó volt annak okáért ezen könyvet
Magyar nyelvre fordítani; mert mikeppen
hogy az Nap, minek utánna el enyeszik, és
minékünk az Föld árnyéka sötétséget
szerez, de azért az Nap, mégh ejjelis az
égen lévő tsillagokban tündöklük:
Hasonlatos képpen noha megh holt
Virgilius az ő Nevezetes írási, mostannis
nagy emlékezettel tündöklenek az egész
Világon;

Es noha ennek az könyvnek Deákbúl
Magyar nyelvre valo fordítása nagyob
elmét kívánt volna, és ha tehetségemnek,
és elmémnek együgyűsége miat, sok
fogyatkozásokkal sok Fő tudos emberek
eleiben mégyen, ne ítéltessem:

mert tsak annyit tselekedtem, az mennyt
tselekedhettem, nemis elme mutatásért,
sem az íránt valo ditséret kívánásért,
hanem néha üdö mulatásért, és gyakorta az
henyelésnek el távoztatásért, kívántam az
olvasonak kedves dolgot tselekednem, ha
tselekedhettem: Azomban ha möly hibák,
vagy fogyatkozások volnának, megh
jobbitani ne légyen röszttségére, annyval
helyesseb léssen: Hogy peniglen az
fordittonak Neve, és enny munkáinak
erdeméért való emlékezete, az
feledékenségnékhomályával tellyességgel
el ne fődöztessek: Az következőzendő
Versek fejében magát ki jelenti:

Prágai

hogy tudnác ily emlékezetre méltó nagy
dolgokról beszélleni, ha az nyelveknek
tolmácsolása nem vólna, és eleitül fogva
az Görög könyveket Deákra és egyéb
nyelvekre, nem fordították vólna.”

„Szükséges vólt tehát ennek az könyvnek
Magyar nyelvre-is fordítani; mert (17.)
mikeppen hogy az nap, minéc-utánna el
mégyen, és minékünk az föld árnyéka
setétséget szerez; de azért az nap még
éjjel is, az égen lévő csillagokban
tündöklük: Hasonlatosképpen noha meg
hólt MARCUS AURELIUS Császár,
mind azon által az kegyes maga-viselése,
és jó hire neve, most-is nagy
emlékezettel tündöklük ez írásban, és
jeles példai minden élő nemzetes
Fejedelmeket és Vrakat hasonló jóknac
követésére serkentec.”

„En-is peniglen, nem tudom mivel
mencsem magamot mindenec előtt, hogy (18.)
Nagyságod ez könyvnek Magyarúl való
tolmácsolására méltoztatot, kinec
fordítása nagyob elmét kívánt vólna, és
az én tehetségemnek és elmémnek
gyengésége miat, soc számlálhatatlan
fogyatkozásokkal soc fő tudos
embereknek szemec eleiben mégyen.”
„Mert én az mit cselekedhettem, azt
cselekedtem [...].” G. 1.

Szerintem elég nyomatékkaal lehet hangsúlyozni annak az – újabb mondatok forrásának fölismérésével tovább erősített – ténynek a jelentőségét, hogy a vergiliusi eposz első magyar fordítója számára a Rákóczi-szabadságharc leverését követően is egy csaknem egy évszázaddal korábbi, mégpedig épp Rákóczi Györgynek ajánlott fordításkötet jelentett mintát és viszonyítási pontot. Arra utal ez a tény, hogy a rendi mozgalmak korában kidolgozott politikai helyzetértelmezés és argumentációs készlet hatása jócskán belenyúlik még a XVIII. századba is. És ha így van ez egy XVII. század eleji fordításkötettel, nyilván hatványozottan érvényesítik hatásukat a századközép populárisabb, tömegesebb műfajaiban kidolgozott és népszerűsített történelemszemléleti elemek. Márpedig ezek sem függetlenek a trójai történet homéroszi, vergiliusi és más feldolgozásaitól, azok motívumainak játékba hozatalától.

3. A Gyárfás szövegét gondozó Thimár Attila a kiadást megelőzően publikált, a kéziratot ismertető tanulmányában jelezte az eposznak a régi magyar történelemszemléletre tett jelentős hatását: „Vergilius eposza cselekményénél fogva mindig is alkalmas volt arra, hogy népek, országok történetének szimbólumává váljék. Így volt ez Magyarország esetében is. A történeti párhuzamot a kor emberei először Trója és Magyarország pusztulásában látták. A trójai had vereségét, Trója pusztulását hasonlították a mohácsi vereséghez, illetve Magyarország török megszállásához. [...] A pusztulás hasonlóságán alapuló történeti párhuzam mellett a XVI. századtól egy ezzel a gondolattal szögesen ellentétben álló eszmének, az újjászületésnek, a sors jobbra fordulásának, a békés révbeérésnek is szimbóluma lett az *Aeneis*.”²⁸ Thimár idézett irodalmi példái mellett arra is hivatkozott, hogy a „történeti párhuzamot kimondó gondolatok prédikációkba, halotti beszédekbe is bekerültek”, ezt az állítást azonban mindössze egyetlen jegyzettel támasztotta alá: „Kecskeméti Gábor szóbeli közlése”.²⁹ Réges-rég itt az ideje, hogy az akkor valóban élőszóban jelzett szövegekből, a prédikációs exemplum-használat példáiból a szélesebb közönség számára is bemutassak egyet-mást. Példáim nemcsak a vergiliusi eposz, hanem a Trója-történet más feldolgozásainak korabeli hatását is elárulják. Nyomban hangsúlyozni kell természetesen azt is, hogy a példáknek csupán egy része állít politikai konnotációkkal bíró történeti

²⁸ Thimár 1994, 727-728.

²⁹ Thimár 1994, 728, 22. j.

párhuzamot Trója és Magyarország között, egy másik részük esetében az összevetés erkölcsi természetű axiómákat világít meg vagy a személyes életsors interpretációs keretének kialakítására szolgál. Ez egyébként már Thimár irodalmi szövegpéldái esetében is nyilvánvaló; különösen az újjászületés motívuma csak a török harcok sikeres lezárásának idejére, a XVII. század végére vált politikai helyzetértelmezést lehetővé tevő keretté, ezt megelőzően döntően a személyes egzisztenciális kérdések teológiai megközelítésének paradigmájául szolgált.

A Kulcsár Péter és Kovács Sándor Iván által gondozott Szepsi Csombor-kritikai kiadásból³⁰ ismerjük Bedegi Nyáry Ferkót, aki fölött 1622. október 9-én négy magyar halotti prédikációt is mondtak. Ezek egyikét Miskolci S. János bodzásújlaki lelkipásztor tartotta.³¹ Tanítása elején arra kereste a választ, miért történik gyakorta, hogy a szülők előtt vétetnek el a fiak. Miskolci szerint ennek egyik oka a fiak üdve: így akadályozza meg Isten a bűnbe merülésüket. Ugyanis „igen nehéz az gonoszok között iónak lenni”, aminek szemléltetésére az istenfélő, mégis szépítkező asszonyok példája szolgál, akik a csak a világi hibavalóságoknak szolgálókkal együtt szintén tetszeni kívánnak. A bűnökben való elmélyedés megelőzésére cselekszik úgy az Isten, mint Ulysses társai, akik a saját java érdekében kötötték le őt.³² Hasonlóképpen nagy jótétemény az is, ha valakit a dőlni készülő házból kihívnak.

Iktári Bethlen Krisztina temetésén, 1631. november 25-én Kecskeméti Udvar (W.) Mihály (†1637) tasnádi lelkész szintén a csapások pozitív hatásának kiemelésével kezdte prédikációját. A tengeri háborúk járásakor szebben termő drágagyöngyök mellé Hector is odakerült, mégpedig a meg nem nevezett „poéta” szavait idézve: „Hectora quis nosset, felix si Troja fuisset?”³³ Az idézet Ovidius *Tristiájából* való (4,3,75).³⁴ Ugyanebben a halotti nyomtatványban olvasható Pécsváradi B. Péter (†1645) váradi lelkész egy nappal később elhangzott prédikációja, amelyben a „kinek kinek az ő szerencsejével es sorsával kel meg elegendni” közhelyét

³⁰ Szepsi Csombor Márton *Összes művei*, kiad. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter, Akadémiai 1968 (RMPE, 1).

³¹ RMK I, 534 – RMNy 1296, 3. préd.

³² A szirének jelenete az *Odüsszeia* 12. énekéből.

³³ RMK I, 612 – RMNy 1498, 1. préd.

³⁴ Az eredetiben más a szórend a föltételes alárendelt mondat élén: „si felix”.

egy *Aeneis*-idézet – sajátos módon: Turnus mondata! – támasztja alá: „Quo Deus et quo dura vocat fortuna sequamur” (12,677).³⁵

A sárospataki Veréczi S. Ferenc (1607-1660) *Lelki harc* című prédikációja, amely eredetileg Debreceni Tamásné Tarjáni Margit fölötti halotti beszéd volt, de a század során még egy kiadást megért mint immár alkalomtól független kegyes olvasmány, az ember lelke ellen küzdő harmadik ellenség, a test bemutatásához használta föl a kisázsiai történetet. Eszerint hiába védik szívünk várát külső és belső kerítések (az előbbiek az érzékek, az utóbbiak az okos értelem, az akarat, az indulatok), ha a test mint kém kijelenti az ördögnek, hogy hol – vagyis melyik érzékünkön át – támadjon. A görögök tíz éven át vívták Tróját, de csak Sinon árulásával vehették meg, amikor a trójaiak, „vino somnoque sepulti”, ingyen sem vártak támadást.³⁶ A latin kifejezés ismét parafrázeált *Aeneis*-idézet: 2,265. Az Iktári Bethlen Péter, Hunyad és Máramaros vármegyei főispán fölött elmondott beszédek 1646. évi váradi gyűjteményében olvasható a Comenius-fordító sárospataki tanár, Szilágyi Benjámin István (1616-1652) *Fatalis periodus* című latin orációja. Nevezetes beszéd ez, több okból is. A század közepi protestáns történelemszemlélet és helyzetértelmezés alapszövege,³⁷ emellett a végzetes történelmi időszakok ciklikus váltakozásáról szóló, Medgyesi Pál által is ismert felfogásnak³⁸ éppúgy recipiense, mint a Janus Pannoniusnak tulajdonított *Romulidae Cannas...* epigrammának³⁹ és az *ubi sunt* toposznak.⁴⁰ Ez az oráció már egyértelműen történeti párhuzamot lát Mohács és a trójai bukás között. Nem is annyira a bukás ténye, inkább az azt megelőző körülmények alapozzák meg a

³⁵ RMK I, 612 – RMNy 1498, 3. préd.

³⁶ RMK I, 916; RMK I, 1409.

³⁷ A kötetben található másik, névtelenül megjelent latin orációról (RMK I, 787 – RMNy 2160, 139-149) már készült finom elemzés, amely a királyi Magyarország és Erdély politikai kapcsolatainak történetéhez tárt föl megvilágító adatokat: Heltai János: „Bethlen Péter és Pázmány”, *OSZK Évk. 1982/83* [1987], 411-422 (Heltai a szöveg szerzőségét Hodászi S. Miklós [1606-1650] nagybányai lelkésznek tulajdonítja). Annál sürgetőbb volna Szilágyi Benjámin szövegének beható vizsgálata is; vö. Kecskeméti 1998, 228-229.

³⁸ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Gondolat 1978, 204-206.

³⁹ Ez az epigramma 1659-ben szintén fölbukkant Medgyesi Pálnál. Bán Imre: „Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány”, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. Kardos Tibor – V. Kovács Sándor, Akadémiai 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2), 491-508, 500-501; Medgyesi Zsófia: „A Janus Pannoniusnak tulajdonított 'Romulidae Cannas...'”, *It* 1986, 944-952.

⁴⁰ Lukácsy Sándor: „Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza”, *ItK* 1989, 217-241, 228.

párhuzamot, leginkább egy „prudens aulicus” vélekedése II. Lajos udvaráról: „Se nunquam vidisse, vel audivisse, Regnum ullum, quod majore atque Hungaria gaudio ac tripudio periret.” Ehhez fűzi hozzá az orátor azt a véleményét, hogy a falónak örvendező, „somno vinoque sepulta” Trója lehetett ilyen.⁴¹

E történelmi párhuzamba állítás szerint tehát a magyarság a hazájából elűzött trójaiakhoz hasonlatos, a kisázsiaiakra mért görög végzet hazai megtestesítői pedig a török hódítók. Medgyesi Pálnak Bethlen Péter édesapja, id. Bethlen István fölött két évvel később elmondott prédikációjából is hasonló értelmezés bontható ki. Noha a trójai történet szereplői nincsenek nyíltan megemlítve, a múlt dicsőségét a kiábrándító jelennel szembeállító sorokban Hecuba már ismerős panasza visszhangzik: „seprejére szállot Magyarság, [...] ki valál hajdan, s’ ma ki vagy? Hajdan ditsösséges, és minden felé ki-terjedt, nagy hirü nevü nép, kitől félt s’ retteget Napkelet és Napnyugat: a’ kinek barátságát, segítségét, oltalmát, a’ volt a’ szomszéd Nemzetek közzül jobb, a’ ki kaphatta.” A jelen és a jövő ezzel szemben koromsötét: „el-fogycz te-is majd, oda lészesz, tsak a’ hired marad.” Ceglédi János művének Medgyesi általi felhasználását nemcsak lehetségessé, hanem valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a két gondolatmenet aktualizáló kifutása is szoroson rokonítható; ismét a végromláshoz közelítő Báthori családhoz érkezünk, amelynek már csak egyetlen élő tagja van: Báthori Zsófia. Rá áldást kér a prédikátor.⁴² Néhány évvel később épp Báthori Zsófia lesz azok egyike, akiknek erőteljes föllépése a trójai motívumok aktualizáló fölhasználását is ennél összetettebbé formálja.

Bocskai Újlaki Ferenc 1673 őszén megtartott temetési pompájának a következő évben Debrecenben megjelent kötetében Dányádi György magyar orációja a halál kegyetlensége által kiváltott megrendülés párhuzamaként a síró Aeneas említi: „Aeneas Király kedves hazájának romlását beszélni akarván, szemeit a’ könyhullatástul meg nem tartoztathatá.”⁴³ A síró Aeneas e szónoklatbeli jelenete tehát inkább érzelmi azonosulásra való alkalmat kínál fel, és nincs olyan direkt épületes mondanivalóval felruházva, mint a síró Xerxésznek Borzsák István által

⁴¹ RMK I, 787 – RMNy 2160, 20-33.

⁴² RMK I, 880 – RMNy 2504, 3. préd.

⁴³ RMK I, 1158, 69-79.

egyéb prédikációkban megfigyelt exemplumai.⁴⁴ E síró Aeneas inkább az emóciók irodalmi megjelenési formáinak történeti elemzésébe kínálkozna.⁴⁵ A szánalomra méltó sors azonban már nem egyöntetű jellemzője a magyarság egészének: az ún. „gyászévtized” elején a trójai sors egyértelműen felekezeti tartalommal töltődik fel, a hazájából elűzött, istentiszteleti helyeitől megfosztott protestáns magyarság metaforájává válik.

Egy kolozsvári polgár 1690. évi temetésén – ahol az egyházi szónok az 1671-ben Tornáról elűzött Szőnyi Nagy István (1633/1634-1709) volt – Szatmárnémeti Mihály (1667 k.-1709), akkor a városi református kollégium alumnusa és retorikatanára tagadólag hozta szóba a meg nem nevezett „bölc”⁴⁶ mondását: „Quae fuit durum pati, meminisse dulce est: A’ mellyeket nehezen szenvedtünk, azoknak emlekezeti gyönyörűséges.” Szerinte nem érvényes most ez az igazság, amikor seregestül árad a szenvedés és elepeszti a szíveket. A nemzet annyira fogytára jutott, mint az a nép, amelynek Isten „el-törlésére éppen fel-készült”.⁴⁷

Tinódi Sebestyén még a társaiba erőt öntő Aeneas szavaival erősítette a magyar nemzetet: „Vagy nyereség, vagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség. Tanubizonság erről az tengör vizébe Éneás társait mint biztattya volt, hogy az ott való nyomorúságok végre emléközetre öröm lézön.”⁴⁸ Rendkívüli tömörséggel megfogalmazott

⁴⁴ Borzsák István: „A síró Xerxés (Két Hérodotos-anekdota változásai)”, *AntTan* 1965, 231-241.

⁴⁵ Ilyen tárgyú monográfia a korabeli angol irodalomról Marjory E. Lange: *Telling Tears in the English Renaissance*, Leiden – New York – Köln, E. J. Brill 1996.

⁴⁶ Seneca: *Hercules furens*, 656-657. sor, Amphitryon szavai. „Quae olim fuerunt gravia pati, iam sunt dulcia meminisse” formában, Senecára hivatkozva Bocatius is idézi: Bocatius 1621/1992, III, 66.

⁴⁷ RMK I, 1387a.

⁴⁸ Tinódi Sebestyén: *Krónika* (1554), kiad. Sugár István, Európa 1984 (Bibliotheca Historica), 91; *Aeneis*, 1,203: „forsan et haec olim meminisse iuvabit” (Aeneas e szavai nem „az tengör vizébe” hangzanak el, hanem már a libyai partra vetődés után). A vergiliusi sort egyébként Seneca is idézi: *Epistolae*, 78,15. Vö. még Cicero: *Epistolae ad familiares*, 5,12; Balog György soproni konrektor 1694. évi fordításában: „Mert semmi nem lehet kedvesebb és vigasságosabb az olvasónak, mint az időknek változása, s’ szerencsének forgása. Mellyek noha minékünk nem kedvessek voltak a’ meg próbálásban s’ elszenvedésben, mindazon által kedvessek lesznek az olvasásban. Mert az elmúlt nyomorúságokru való emlékezet kedves.” Balog György: *A’ Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei, mellyek Sturmus Jakab által öszve szedegettettenek* (Lócse 1694; RMK I, 1458), kiad. Bartók István – Kecskeméti Gábor, in *Kecskeméti* 1993, 193-298, 263.

szertői program ez: a török háborúk sikeres megvívása után édes lesz majd a krónikás versekből a kiállott szenvedésekre való visszaemlékezés. A XVII. század végi felekezeti üldözés friss keserőségei okozták, hogy a felsőmagyarországi és erdélyi protestáns „trójaiak” számára a török elleni eredményes fellépés sem hozta el az emlékezés édes örömét.

KRITIKAI KIADÁS ÉS XML

KIRÁLY PÉTER
Arcanum Kiadó

*Kulcsár Péternek
és Zsófiának*

*„Hát mikor lesz megint alkalmam azt mondhatni:
Nagybecsű ünnep: gyülekezet, magnificenciák,
excellenciás hölgyek és urak!*

Bevezető

Az elektronikus kiadás vagy kiadás-előkészítés gyakorlatában számtalanszor beleütközünk abba a problémába, hogy az általunk választott keretrendszer (általában szövegszerkesztő) korlátaihoz kell igazítanunk szövegünket. Vannak gyakorlati akadályok, – ilyenek a karakterproblémák, a különféle jegyzetek és a konverzió(k) kérdése –, és elméletiek: létezhet-e eszközfüggetlen, „tökéletes” szöveg, aminek alapján az összes – legalábbis a mindennapi gyakorlat során felmerülő – kívánságot ki lehet elégíteni. E kiadvány olvasóinak nem kell bizonygatni, hogy tökéletes szöveg nincs,¹ legfeljebb tökéletesebb.

Az ezzel összefüggő (számítógépes) megoldási javaslatok két, radikálisan eltérő irányba tettek lépéseket. Az első azt vallotta, hogy olyan eszközt kell alkotni, ami képes a legextrémebb tipográfiai megoldásokat megvalósítani. Ennek egyik első – és napjainkig élő – terméke a TeX, melyet Thomas Knuth matematikus, a számítástechnika egyik legnagyobb alakja² készített. Ez az irányzat elsősorban a szövegben fellelhető formai elemek leírására helyezi a hangsúlyt. A másik módszer a szöveg tartalmi szerkezetét igyekszik megragadni – függetlenül attól, hogy az adott tartalmi

¹ A másodlagos szóbeliséget kutató filozófiai iskola még ennél is tovább megy, amikor határozott meggyőződése, hogy a választott szövegrögzítési (sőt, kifejezési) mód nem csak technológiailag torzítja az alapanyagot, hanem magára a rögzítendő gondolatra is visszahat, azt erősen befolyásolja.

² Magyarul is olvasható befejezetelen alapműve *A számítógép-programozás művészete* I-III., Műszaki, Budapest 1994.

(Esterházy Péter: „Fejezet”, *Élet és Irodalom*, 2004. okt. 15.)

elemnek milyen formát adunk, vagy hogy egyáltalán tipografizálni lehet-e az adott rendszeren belül. Itt konkrét termék helyett egy logikai-formális szabályrendszer született, az SGML (Structured Generalized Markup Language – kb. szerkesztett általános kódnyelv), majd ennek az egyszerűsítése révén az 1990-es évek közepe táján az XML (eXtensible Markup Language – bővíthető kódnyelv). Az SGML/XML egy 'metanyelv'. Nem azt szabályozza, hogy a *szerző* mezőt hogyan rögzítsük, milyen kiemeléseket használjunk, hanem azt, hogy hogyan hozhatunk létre egy formális nyelvet, s mik azok az alapszabályok, melyeket minden e szerint rögzített szövegnek be kell tartania. Az XML szabályrendszerét betartva viszont könnyen lehet írni olyan DTD-t, vagyis dokumentum-típus-meghatározást, amiben felsoroljuk azon szabályok összességét, amelyeket be kell tartaniuk az általunk előállított szövegeknek. A DTD-vel a szemantikai elemek tetszőleges bonyolultságú hierarchiáját határozzuk meg, pl. a *könyv címlapból* és *oldalalából* áll, a címlapon adjuk meg a mű *szerzőjét* és *címét*, az oldalak *bekezdésekből*, a bekezdések *sorokból* állnak. Vagy, hogy egy kevésbé a kinézetet tükröző példát adjak: a szövegben lehetnek *évszámok*, *földrajzi nevek*, *személynevek*, *igék*, *főnevek*, *képaláírások*. Az XML szabvány³, egyszerűsége folytán, épp az utóbbi években lett egyre népszerűbb, és számos nagy szoftvergyártó kezdte valamilyen formában használatba venni. Az XML egyik nagy erőssége, hogy nem kötődik konkrét céghez és teljes mértékben nyílt, átlátható – szemben azokkal a fájlformátumokkal, amelyeket csak azokkal az eszközökkel lehet kezelni (írni, olvasni, feldolgozni) amelyekkel létrehozták. Fontos, hogy az XML 'szöveges' (nem bináris) tárolási módot választott, ami szintén a nyíltságot és az állomány hosszú távú megőrzését erősíti – továbbá a fájl értelmező program nélkül is bármely közönséges szövegszerkesztővel vagy -nézővel el lehet olvasni. Szempontunkból azonban fontosabb, hogy különféle tudományos társaságok is meglátták az XML-ben rejlő lehetőségeket, és egyre-másra alakítottak ki XML alapú kódnyelveket. A történész-irodalmár szempontjából különösen figyelemre méltó az EAD (Encoded Archival Description – kódolt levéltári leírás) és a

³ Bár az XML-t szabványnak szokták mondani, valójában nem az ISO által elimert tényleges szabványról van szó, hanem az internetnek önszabályozó módon irányt adó, 1994-ben alapított, több mint 120 szervezetet tömörítő World Wide Web Konzorcium (W3C) dokumentumáról, amit azonban a világ valamennyi programozója igyekszik betartani. A később ismertetett DOM, SAX, XSL, CSS, HTML ugyancsak a W3C szabványai (valamennyi megtalálható a <http://www.w3c.org> címen).

még *béta* állapotú EAC (Encoded Archival Context – kódolt levéltári összefüggésrendszer), melyet levéltárak és kéziratárak használnak (pl. a jelentős európai kéziratárak közös katalógusát létrehozni tervező Malvine projekt), valamint a TEI (Text Encoding Initiative – szövegekódolási kezdeményezés) kódnyelvi, melyet elsősorban irodalmi és történeti források rögzítésére használnak.⁴

A TEI

A TEI-t létrehozó konzorciumban számos tudományos társaság és tanszék vállal szerepet. Évente konferenciákat tartanak, az egyes részterületeket (így például a kéziratok kritikai kiadását vagy a karakterkódolást) munkabizottságok vizsgálják. A munka komolyságát jelzi, hogy a fejlesztés immár az 5. számú verziónál tart (a fejlesztést 1988 júniusában kezdték, s kétévi munkába került az 1.0-ás változat elkészítése).

A „termék” DTD, vagyis a TEI egy dokumentumtípus-deklaráció, amely a nyelv jelölőelemeit, valamint egymáshoz való viszonyukat határozza meg. Ám mivel a TEI XML alapú, az alapkészletet felül lehet írni, illetve további elemekkel lehet kiegészíteni – amit a TEI-t használó több mint száz projektumnak a többsége kisebb-nagyobb mértékben ténylegesen is kiaknáz.

A TEI moduláris felépítésű, ami azzal az előnnyel jár, hogy a kódolás és a további feldolgozás során nem kell minden szabályra ügyelni, csak azokra, melyek az adott dokumentumtípusra (pl. vers, próza, dráma, szótár), vagy a szöveg kiegészítő elemeire (kritikai apparátus, ugrópontok) vonatkoznak.

Fontos tudni, hogy az XML állomány önmagában nem alkalmas arra, hogy „emberi fogyasztásra” kerüljön, hiszen nem tartalmaz semmiféle direkt formázást. A dokumentum formázását programmal lehet megoldani. Ehhez rendelkezésre állnak az általánosan használt programnyelvek (C és változatai, Java, Perl, Php stb.) speciális moduljai, melyek az XML feldolgozására használatos függvényeket és metódusokat tárolják. Szerencsére a feldolgozás módszerének algoritmusait is szabványok rögzítik: a DOM (Document Object

⁴ EAD: <http://lcweb.loc.gov/ead/>, EAC: <http://www.library.yale.edu/eac/>, TEI: <http://www.tei-c.org>. Érdekeség, hogy létezik egy 'öszvér' DTD is, a kodikológiai leírásban alkalmazott *Master*, mely a 'nagy szerkezetet' az EAD, a finomabb részleteket a TEI segítségével rögzíti, aminek az eredményességét jelzi, hogy ennek továbbfejlesztett változata a TEI tervezett, újabb kiadása részét képezi.

Model – dokumentum-objektum model) amely a dokumentumot mint egy fa-szerkezetű objektumot ábrázol és jár be, valamint a SAX (Simple API for XML – egyszerű programozói felület az XML-hez), amely a dokumentumon sorosan végighaladva eseményvezérelt módon kezeli a benne szereplő elemeket. A komoly programozási tudást igénylő módszereken kívül van egy további mód arra, hogy az XML-t megjelenítsük: az XSL (eXtensible Stylesheet Language – kiterjeszhető stíluslap nyelv), amivel e tanulmány vége felé fogunk újra találkozni.

A dokumentum alapszerkezete

Az XML a következő elemekből épül fel:

- feldolgozási utasítások (pl. a dokumentum karakterkódolási módja)
- dokumentumtípus deklaráció (a használni kívánt szabályrendszer)
- nyitó-, záró- és üres elem (nyitó és záró: `<author>Cicero</author>` [jelentése: a szerző neve Cicero]; üres: `<lb n="123"/>` [oldaltörés, kezdődik a 123. oldal])
- elemtulajdonság avagy attribútum (`<author lang="lat">` [a szerző nevét latin alakban adtuk meg])
- egyedek (pl. `ex&kesztülhúzottszárú_p_betű`; iment [a latin *per* rövidítésének jele, amit a dokumentum elején definiálni kell])

Az XML elemekről részletetekbe menő tájékoztatást találunk számos magyar nyelvű könyvben,⁵ úgyhogy térjünk át a TEI elemekre. Íme egy egyszerű példa:

```
<?xml version="1.0" encoding="ISO-8859-2" ?>
<?xml-stylesheet type="text/xsl" href="textology.xsl"?>
<!DOCTYPE TEI.2 PUBLIC „-//TEI P4//DTD Main Document Type//EN”
„tei2.dtd” [
  <!ENTITY % TEI.XML 'INCLUDE' >
  <!ENTITY % TEI.prose 'INCLUDE' >
```

⁵ Bevezetéképpen érdemes Michael J. Young: *XML lépésről lépésre* című könyvével kezdeni (Budapest, Szak 2002), majd – ha még maradt kedv – átvenni Neil Bradley könyvét (*Az XML kézikönyv*, Budapest, Szak 2000). Az XML programozása iránt érdeklődők Brett McLaughlin *Java és XML-éhez fordulhatnák* (Kossuth, Budapest 2001).

```

<!ENTITY % TEI.textcrit 'INCLUDE' >
]>
<TEI.2>
<teiHeader>
<fileDesc>
<titleStmnt>
<title>Historia Rerum Hungaricarum ...</title>
</titleStmnt>
<publicationStmnt>...</publicationStmnt>
<sourceDesc>OSzKK Fol. Lat. 159. IV. Tom. ff. 2–92.</sourceDesc>
</fileDesc>
</teiHeader>

<text>
<body>
<div0 type="fejezet">
<lg>
<l>Postquam sacra maiestas tanquam pater pientissimus...</l>
</lg>
</div0>
</body>
</text>
</TEI.2>6

```

A dokumentum annak a meghatározásával kezdődik, hogy ez egy XML dokumentum, a használt karakterkódolás az ISO 8859-2 (amiben benne vannak a közép-európai karakterek, néhány kivételtől eltekintve megegyezik a Windows 1250-es kódlappal, de egyéb operációs rendszerek is megértik, mivel ISO szabvány), illetve a megjelenítésnél egy saját készítésű stíluslapot fogunk alkalmazni. Ez után jön a dokumentum típusának meghatározása, amiből kitűnik, hogy ez egy TEI dokumentum és használja az XML, a próza és szövegkritikai apparátus jelölőkészletét.

A TEI.2 elem fogja közre magát a dokumentumot, aminek van egy fejrésze (*teiHeader*), ami a szövegről szóló alapinformációkat tárolja (szerepe ugyanaz, mint a könyvborítóké és a különféle címlapoké vagy a könyvtári katalóguscéduláké) és egy törzse (*text*), ami a dokumentum tulajdonképpeni szövegét tartalmazza. A szöveget számtalan módon tagolhatjuk, attól függően, hogy a szöveg mit kíván meg, vagy hogy mit

⁶ Ez és a további jelöletlen példák a *Historia rerum Hungaricarum, 1662–1683* című névtelen história kézírataiból származnak (lelőhelyük OSzK Kézirattár. Fol. Lat. 159. IV. tom. ff. 2–92., Fol. Lat. 460. ff. 2–92., Fol. Lat. 4335).

szeretnénk később a szövegből kinyerni. A Perl programnyelv mottója („There are more than one way”) itt is érvényes.⁷

Átírás

A TEI a textológia hagyományának megfelelően elkülöníti egymástól egy adott szöveg átírását és a szövegkritikai apparátust. Ez abban nyilvánul meg, hogy a két kódkészlet más-más modulban (DTD-ben) kapott helyet. Az elsöben (*TEI.transcr*) a források egyedi jellegzetességei (rövidítések, törlések, javítások stb.), a másodikban (*TEI.textcrit*) elsösorban a kútforrások összehasonlítása.

Rövidítés – feloldás: *abbr* és *expan*

A TEI lehetőséget hagy a betűhü átírásra csakúgy, mint a rövidítések feloldására. A TEI-projektumok mind a kettöre szolgálnak példával. Ha a rövidítést eredeti formában akarjuk megtartani, akkor az *abbr*, ha az értelmezését, akkor az *expan* elemet kell használni. A következő két példa egyenértékü:

```
eventa<expan abbr="&rum;">rum</expan>
```

```
eventa<abbr expan="rum">&rum;</abbr>
```

A *&rum;* egyedet a dokumentum definíciós részében kell meghatároznunk. Ez lehet a rövidítés beszkenelt képe,⁸ vagy egy Unicode⁹ karakter (ha van ilyen), vagy egy olyan helyettesítö karaktersorozat (pl. HTML kód), ami tipográfialag imitálja a rövidítés külalakját. A két elemben, csakúgy mint az átírás többi elemében további tulajdonságokat határozhatunk meg:

type: egy általunk meghatározott tipológia szerinti típus. A tipológia lehet (könyvtári kifejezéssel élve) poszt- vagy prekoordinált: vagyis akár előre is meg lehet határozni egy kötött választéklístát, de dönthetünk úgy is, hogy a kódolás során adunk a típusoknak értéket.

⁷ A Perl másik mottójának állítása („A programozó legföb erénye a lustaság”) itt sajnos nem igazolódik.

⁸ Lásd. <http://www.ucalgary.ca/~scriptor/cotton/transcription/abbreviations.htm>

⁹ A karakterek hagyományos tárolási módja (1 byte) 256 féle jel alkalmazását teszi lehetővé, ami sokszor kevésnek bizonyul, ráadásul nincs olyan karakterkészlet, melyen valamennyi kelet- és nyugat-európai jel helyet kaphatna. A Unicode 2 byte-on ábrázolja a karaktereket, amibe elvileg 256² vagyis több mint 65 ezer jel megjelenítésére ad lehetőséget, ám ezek egy része még kihasználatlan. Bővebben: <http://www.unicode.org/>

resp: az adott olvasatért tudományos felelősséget vállaló személy. Ha ugyanazt a forrást többen is kiadták, és egy-egy helyet különféleképpen értelmeztek (ld. a nevezetes „P. dictus” vs. „predictus” vitát), itt adhatjuk meg az egyik vagy másik változat mellett döntő személy(ek) neveit.

cert: a megállapítás bizonyosságának mértéke az adott elektronikus kiadás szerkesztője szerint (aki nem feltétlenül azonos a *resp*-ben megadott személlyel – például felhasználjuk Kemény József némely kétes hitelű forrásközlését). Ezt a TEI a példákban százalékosan adja meg, ami meglehetősen abszurd, hiszen mit jelent az, hogy 70%-ban vagyunk biztosak egy rövidítés értelmében, vagy egy kivakart szó olvasatában? – ám a jelek szerint ez még megváltozhat, ugyanis a TEI egyik tervezett kiegészítésében, a középkori kódexek alapos kéziratári leírását szolgáló MASTER DTD-ben hasonló szerepben felbukkan a *certainty* attribútum, aminek a lehetséges értékei: 'high', 'medium', 'low', amitől ugyan nem leszünk okosabbak, de egy felesleges tudományoskodó mázat legalább elhagy a leírásból.

Téves alak – helyes alak: *sic és corr*

A hibás, pontatlan, eltévesztett szöveg és ennek helyes értelmezése. A *sic* a hibás eredeti, a *corr* a (kiadó által) javított szöveget tartalmazza. A két példa egyenértékű:

Cruciferi, quorum dux <*sic corr*="Georgius">Gregorius</*sic*> Siculus erat...

Cruciferi, quorum dux <*corr sic*="Georgius">Georgius/corr> Siculus erat...¹⁰

Beszúrási: *add, addSpan*

A szerző, az írnok, a későbbi olvasó, jegyzetelő stb. által beszúrt szövegek. Az előbbiekhöz képest két további attribútuma van úgymint a *place*: a beszúrási helye (margin, alul, felül stb. – tetszőleges érték megadható); és a *hand*: az a kéz, amelytől a szöveg származik. (Itt jegyzem meg, hogy a TEI-ben számos esetben nem kell, sőt nem tanácsos minden esetben kiírni a közreműködő személy, a kéz, vagy a forrás teljes nevét, hanem a szöveg egy

¹⁰ Király Péter: „Értelme sincs a sok vén pergamennek...”, in Bessenyei – Fügedi – Ö. Kövács – Ringer – Schimert (szerk.): *Studia Miskolciensia* 3, Miskolc 1999, 100. o.

meghatározott helyén ezekről (az egyes elemeket egyedi azonosítóval ellátva) listát kell készíteni, és a megfelelő *hand*, *resp*, *wit* stb. attribútumoknál csak az egyedi azonosítókat kell megadni). Az *addSpan* lényegében megegyezik az előbbi elemmel, de ez hosszabb szöveg betoldására vonatkozik és 'üres elem' vagyis nincs lezáró eleme, hanem a *to* jellemzőben megadott „végpont azonosító” határozza meg a beszúrt szöveg végét (végpont azonosítón az *anchor* („horgony”) elemet és ennek egyedi *id* tulajdonságát értem).

Eodem anno civitas <add hand="hand2" place="a két sor között">Leopoldopolis</add> uno lapide ab oppido Galgocz ...

Quo factum itum est versus arcem Lekaviensem, in qua <addSpan to="p.21r.1" hand="hand2"/>comes Emericu Tököly filius praefati comitis, ante obsidionem <anchor id="p.21r.1"/>arcis Arvensis in studiis morabatur...

Törlés: *del*, *delSpan*

A forrásban szereplő törölt vagy törlendőként jelölt betű, szó vagy bekezdés. Az általános tulajdonságok mellett megjelölhetjük a törlés *statusát*: téves, túl sok vagy éppen túl kevés törlés. A *delSpan*-nál ugyanaz a megjegyzés érvényes, mint az *addSpan* esetében.

... ex altera crepidine se in aquam praecipitant ...

... per ablegatos tractatus <delSpan to="p.69.1"/>(aliquos ablegati essent)<anchor id="p.69.1"/> admissi ...

Kiemelés: *hi*

Ide tartozik minden olyan grafikai-tipográfiai jelölés, ami az adott szövegrészt kiemeli a környezetéből: a ritkított, vastag aláhúzott, kipontozott, nagybetűs, de speciális jelentéssel (pl. fejezet címe) fel nem ruházható írásmódok. Az eddigiektől eltérően ez a TEI általános elemkészletének a része.

Javítás

A TEI-ben nincs a javításnak saját jelölése, az eddigi elemek kombinációjával kell tehát megoldani (a vonatkozó munkacsoport azonban tervbe vette ennek alaposabb kidolgozását).

a *corr-sic* párossal:

```
... eorum <corr sic="nomine" resp="H">specie</corr> nobilitatem ...
```

ahol 'H' a vonatkozó példány írnoka, tehát H valamilyen módon kijavította az eredetileg leírt szöveget;

a *del-add* párossal:

```
... eorum <del hand="H">nomine</del><add place="a két sor közé" hand="H">specie</add> nobilitatem ...
```

'H' kitörölte a helytelen szót és a javítást a szó fölé, a két sor közti üres helyre írta be.

Ugyanezt precízebben fogalmazhatjuk a *kritikai apparátussal* (részletesen ld. később).

```
... eorum
<app>
<rdg varSeq="1" hand="H"><del>nomine</del></rdg>
<rdg varSeq="2" hand="H"><add place="a két sor
közé">specie</add></rdg>
</app>
nobilitatem ...
```

Az *app* elem a kritikai apparátust befoglaló eleme, az *rdg* egy szöveghely olvasatát, a *varSeq* tulajdonság pedig az olvasat sorrendjét jelenti (tehát kihúzta, majd beszúrta.).

Megjegyzendő, hogy az XML fájlban a sortörésnek, a szóközöknek, a tabulátornak és más láthatatlan elemeknek semmiféle formázási szerepük nincs, a fenti példa teljes szövege ezért megjelenítéskor egy sorba fog kerülni. Ha ezeket a formázásokat használni szeretnénk a megfelelő elemhez (<lb/>) és egyedhez () kell fordulnunk.

A szöveg egymás utáni többszörös átírásait az elemek egymásba ágyazásával is ki lehet fejezni (kitalált példa):

```

<app>
<rdg varSeq="1" hand="H"><del>nomine</del></rdg>
<rdg varSeq="2" hand="H"><del><add>specie</add></del></rdg>
<rdg varSeq="3" hand="H"><add>nomine</add></rdg>
</app>

```

Helyreállítás: *restore*

Abban az esetben használjuk, ha egy törlést vagy más jelölést érvénytelenítünk:

```
<restore hand="H"><del>nomine</del></restore>
```

Hiány: *gap*

Olvashatatlan, kivehetetlen, kivakart vagy az átírásból valamilyen (az előszóban részletezendő) okból kimaradt szöveg jelzése. Tulajdonságai (az általános tulajdonságok mellett): *desc*: a hiányzó szöveg leírása; *reason*: a hiány oka (olvashatatlan, sérült, lényegtelen szövegrészlet stb.), *extent*: a hiány mértéke; *agent*: a fizikai sérülés okozója – már amennyiben meg tudjuk állapítani.

```

perlectis evangelicis re<gap desc="olvashatatlan" extent="2-3
karakter"/>isit
... ibidem manserunt.</p>
<p><gap desc="átsatírozott bekezdés" extent="kb. 20 sor, az oldal 2/3-a"/></p>
...

```

A hiány pótlása más forrásból: *supplied*

Az átírónak/kiadónak a sérült vagy olvashatatlan, de egykor ott lévő szöveg helyére írt, más forrásból vett pótlása. Tulajdonságai az előzővel megegyeznek, de hozzájuk jön a *source*: a beillesztett szöveg forrása. Egy oxfordi antifonálé egyik oldalán túl sokat vágtak le a margóból, de párhuzamos szövegek alapján nagy biztonsággal helyre tudták állítani a forrást (Oxford, Bodleian Library Ms Jesus College 10):¹¹

```

ad matu<supplied reason="margin trimmed">tinus</supplied> et ad
Ve<supplied reason="margin trimmed">speras</supplied> In
eva<supplied reason="margin trimmed">ngelio</supplied>

```

¹¹ Forrás: CURSUS. An Online Resource of Medieval Liturgical Texts. <http://www.cursus.uea.ac.uk/>

A „kéz” változása: *handShift* (*handList*, *hand*)

A kéziratnak gyakorta több íroka, javítója, folytatója van, sőt bizonyos esetben jelezni lehet a tinta színének vagy az írásképeknek a változását. Ha több, jól elkülöníthető, esetleg nevesíthető kezet azonosíthatunk, akkor ezeket a fájl fejrészében, a *handList* összefoglaló elemen belül egy-egy (üres) *hand* elem segítségével lehet felsorolni. A *hand* és a *handShift* legtöbb tulajdonsága megegyezik; így *style*: az írás stílusa (humanista, folyóírás stb.); *ink*: a tinta és az írószer jellemzői; *character*: az írásképek ('iskolás', 'kiírt', 'erőteljesen jobbra döntött'). A *hand*-ben megadhatjuk még az írók nevét, vagy egyéb jellemzőit (*srcibe*) és azt, hogy az adott kéz a kéziratban az első-e vagy túlnyomórészt hozzá lehet-e rendelni (*first*), míg a *handShift*-ben a váltás előtti (*old*) és utáni (*new*) kéz azonosítóját. Egyszerű esetben pedig így is el lehet járni:

```
<p><handShift ink="barna"/>Civitem Rodus occupatus est per cesarem
Thurcarum</p>
<p><handShift ink="fekete"/>...</p>
```

Bizonytalan olvasatok: *damage* és *unclear*

A *gap* és a *supplied* elemek olyan esetekre vonatkoznak, amikor a szöveg teljességgel olvashatatlan. Vannak azonban olyan határesetek, amikor halványan, bizonytalanul, de mégis ki lehet venni valamit az eredeti szövegből. A *damage* és az *unclear* elemek ezeknek a rögzítésére valók, és elsősorban a rongálódott/rongált terület nagyságában különböznek. Mindkettő közös jellemzője a *hand* (ha szándékos törlés történt) és az *agent* (a rongálódás okozója, ha megállapítható – pl. tűz), az előbbiben pedig még a sérülés fokát (*degree*) és kiterjedését (*extent*), utóbbiban pedig a bizonytalanság okát (*reason*) is meg lehet adni.

```
<damage extent="az egész levél" agent="a levelet kötéstábla
belsejében találták, szélein nagy kiterjedésű foltok találhatók">
<l>... öltöznek be az erdők</l>
<l>zöldbe...</l>
<l>he, hea, hó!</l>
...
</damage>12
```

¹² „... öltöznek be az erdő... (1510–1542)”, in Hargittay Emil (szerk.): *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, Universitas, Budapest 1996, 262–265. o.
DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MÚZEUM

Üresen hagyott hely: *space*

Kódexekben gyakori, hogy az iniciálénak helyet hagyott a másoló, de az illuminátorhoz már nem jutott el a kézirat (vagy közben gazdát cserélt, és az új tulajdonos jelvényeit festette bele – bár ez egyáltalán nem tartozik ide), így az eredmény egy üresen hagyott hely lett. Másolásoknál is előfordul, hogy egy-egy olvashatatlan részt üresen hagytak, de azt senki sem pótolta. A *space* pont az ilyen hiányok jelzésére szolgál. Tulajdonságai: *dim*: széltében, vagy hosszában hagyták üresen az adott helyet, *extent*: a kiterjedés betűben vagy valamilyen pontos mérték szerint (mm, cm).

Metales inter possessiones Nagy Padan et Pethen pro parte Petri filii Ioannis, Andreae filii <space extent="egy szó" /> Ioannis de <space extent="egy szó" /> Padan, Mathaei filii Ioannis de Nagy Padan et nobilium de Pethen.¹³

Szövegkritikai apparátus

A kritikai apparátus a TEI-ben egy külön alkészletet képez. Elsősorban akkor használjuk, amikor több kútfő szövegvariánsait akarjuk összevetni vagy párhuzamosan közölni, de olyan esetekben is (a javításnál láttunk rá példát) amikor a szöveg átírására szolgáló elemkészlet elégtelennek bizonyul egy bonyolult szöveghely elvárt pontosságú rögzítésére. Az apparátus legfontosabb eleme az *app*. Ennek a befoglaló elemnek a fő feladata összegyűjteni az egy adott szöveghelyhez tartozó különféle olvasatokat.

```
<app>
<lem wit="K1 sz">Ifjú olasz király azonban juta</lem>
<rdg wit="delta">Ifjú görög király azonban juta</rdg>
</app>14
```

Apparátus: – *app*

Látható, hogy az *app* elem fogja egybe a különféle olvasatokat (*lem*, *rdg*). Az apparátust elláthatunk tulajdonságokkal: a szokásos *type* itt is egy saját magunk által meghatározott típust jelöl (hangsúlyozhatjuk például az adott

¹³ Köblös József: *A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei*, h. é. n., 100. o.

¹⁴ Enyedi György: *Historia elegantissima* (szerk. Káldos János), Balassi, Budapest 1994, 41. o.

apparátus fontosságát /v.ö. *lectio difficilior*/ vagy másodlagos mivoltát /helyesírási eltérések/ amennyiben szövegtörténeti bizonyításunkban döntő vagy csekélyebb szerepet játszik); a *from* a lemma, vagyis az alapszöveg kezdetének, a *to* a végének helyét jelzi (ezeket az adott helyen egy-egy *id* attribútummal kell jelezni), míg a *loc* a szövegvariáns helyét jelzi abban az esetben, ha az apparátust nem a szövegben, hanem a dokumentum egy másik részén vagy külső fájlban helyezzük el. Az *app* attribútumait az úgynevezett „gyermekelemek” (amiket magába foglal) öröklik, tehát csak akkor célszerű megismételni, ha adott esetben eltérő értéket veszünk fel.

Olvasatok: *lem* és *rdg*

Az olvasat egy adott szöveghelynek egy adott forrásban előforduló szövegvariánsa. A *lem* a szöveghely eredeti, a szerzői szándéknak leginkább megfelelőnek tűnő, annak elfogadott alapszövege (lemmája), míg az *rdg* ugyanennek egy másik olvasata. A szövegrögzítés során nem kell mindig és föltétlenül döntenünk abban a kérdésben, hogy melyik az alapszöveg. Az *app* elemnek azonban legalább egy *lem*-et vagy *rdg*-t mindenképpen tartalmaznia kell, és nyilvánvaló hogy nem lehet több lemmánk egyszerre. A két elemnek megegyeznek a tulajdonságai; *wit*: a forrás siglája (több forrás esetén szóközzel elválasztva). A forrásokat a dokumentum egy pontján mindenképpen fel kell sorolnunk a *witness* elem segítségével (ld. később). Korábbi példánkban a „K1” és az „sz” Enyedi György *Historia elegantissimája* kolozsvári nyomtatványának és prágai kéziratának a stemmában alkalmazott jelei. Ha az alapszöveg forrását a bevezetőben egyértelműen tisztáztuk és jeleztük, akkor a lemmában már szükségtelen megismételni. A *cause*: egyénileg alkalmazható tipológia a variáns keletkezési okának meghatározására (pl. ‘hasonló végződésű’, ‘paleográfiai tévesztés’, ‘haplográfia’ azaz ismétlődő betű/szótag egyszeri írása, ‘betű-/szóismétlés’, ‘téves javítás’), *varSeq*: a variáns sorrendiségét jelző szám (ha erre valamilyen okból – pl. a szöveg többszöri átjavítása – szükség van). A *hand*, a *resp* és a *type* tulajdonságokat az átírásnál látottakhoz hasonlóan használjuk.

Lényeges és lényegtelen eltérések:

```
<l id="3">
```

```
<app>
```

```
<lem>De ez egyre, tudom, nem találatok</lem>
```

```
<rdg wit="delta" type="lényeges">Ez dologról, tudom, nem
```

```

hallottatok</rdg>
</app>
</l>15
interea rerum
<app>
<rdg wit="Ko" type="helyesírási">Tökölianarum</rdg>
<rdg wit="H" type="helyesírási">Tokolianarum</rdg>
</app>

```

A kialakulás okának meghatározása:

```

<app>
<rdg wit="La" varSeq="1">Experiment</rdg>
<rdg wit="Ra2" cause="fel nem ismert rövidítés"
varSeq="2">Eryment</rdg>
</app>16

```

Alapszöveg és az egyik forrásban tévesről helyesre javított szöveg más kéztől:

```

<app>
<lem wit="Ko">intuitu</rdg>
<rdg wit="H" varSeq="1" hand="m1" cause="téves
olvasás">interitu</rdg>
<rdg wit="H" cause="nachgetragen" varSeq="2"
hand="m2">intuitu</rdg>
</app>

```

Nehezen olvasható szöveg, különféle megoldások (Borsa Gedeontól, Mezey Lászlótól, Horváth Ivántól és Szabó Gézáttól):

```

<div>
<app>
<rdg resp="BG">&ocadata;lt&ocadata;&z;nek be az
erd&ocadata; &z; [&ocadata;]l.[?]</rdg>

```

¹⁵ Enyedi: i. m., 39. o.

¹⁶ Oxford, Bodleian Library, Rawlinson Poetic 149. A TEI példája „A bath-i asszonyság meséjé”-ből (Chaucer).


```

<rdg resp="ML">...öltöznek be az erdők<lb/>zöldbe...</rdg>
<rdg resp="HI">[...] öltöznek be az erdő zöld [...-i ...-]ben</rdg>
<rdg resp="SzG">. . . . . öltöznék be,<lb/>az erdő zöl<hi
rend="dőlt">d</hi>. . . . . <lb/> . . . . . ben,</rdg>
</app>
</div>17

```

Itt az *&ocadata*; az alul farkincás o betű, a &z; pedig nyomtatott gót z betű helyettesítésére szolgál. Az *lb* sortörést jelent, a *resp* attribútumban megadottak pedig az irodalomtörténészek azonosítói.

Alvariánsok (szövegcsoportok): *rdgGrp*

A *rdgGrp* olyan olvasatokat csoportosít, amelyek meglátásunk szerint genetikus kapcsolatban vagy egyéb rokonsági viszonyban állnak egymással. Attribútumai megegyeznek a *lem* és *rdg* attribútumaival és azok mint szülőelemtől, öröklik őket.

```

<|>
<app>
<lem>Példát szokott venni</lem>
<rdgGrp type="szórendi">
<rdg wit="delta">Szokott venni példát</rdg>
<rdg wit="p">Szokot példátt venni</rdg>
</rdgGrp>
</app>
nem maga <app><lem>házán</lem><rdg wit="delta
p">karán</rdg></app>,</|>18

```

Láthatjuk, hogy az utolsó olvasatban szóközzel elválasztva egyszerre két forrást is feltüntettünk, továbbá hogy egy sorban akár több eltérést is regisztrálhatunk. A *bath-i asszonyág meséjének* (Chaucer) kézírataiban ugyanarra a szóra több alváltozat is előfordul:

¹⁷ „... öltöznek be az erdő...”, ld. 12. jegyzet

¹⁸ Enyedi: i. m., 39. o.

```

<app type="lényegi">
<rdgGrp type="alváltozatok">
<lem wit='El Hg'>Experience</lem>
<rdg wit='Ha4'>Experiens</rdg>
</rdgGrp>
<rdgGrp type="alváltozatok">
<lem wit='Cp Ld1'>Experiment</lem>
<rdg wit='La'>Ex&p-underbar;iment</rdg>
</rdgGrp>
<rdgGrp type="alváltozatok">
<lem wit='[nem bizonyított]'>Eriment</lem>
<rdg wit='Ra2'>Eryment</rdg>
</rdgGrp>
</app>19

```

Megjegyzések a forráshelyhez: *witDetail*

Esetenként szükség lehet arra, hogy egy adott olvasatot bővebben kifejtsünk, ahhoz külön megjegyzést illesszünk. A *witDetail* az általános *note* (megjegyzés) elem különleges formája. Két speciális attribútuma van: a *target* utaló az adott olvasat azonosítójára, a *wit* pedig a vonatkozó forrás szíglája. Használatához természetesen a vonatkozó olvasatnak egyedi azonosítót (*id*) kell kapnia, hogy a hivatkozási integritás fennállhasson.

```

<app type="fontos írásmódbeli eltérés">
<rdg id="f.76.2" wit="H">Kunfstein</lem>
<rdg wit="Ko">Kupstein</rdg>
</app>
<!-- máshol a szövegben -->
<witDetail target="f.76.2" wit="H">a kézirat többi részétől eltérően gót betűs írással</witDetail>
A <!-- és --> jelek között szereplő szövegek az XML-ben
megjegyzést jelentenek, nem tartoznak bele a szövegbe.

```

Forráshely bővebb formában: *wit*

Kritikai kiadások átírásánál szükség lehet rá, hogy az utalásrendszer fenntartása céljából a forrást abban az alakban is rögzítsük, ahogy azt a

¹⁹ Ld. TEI dokumentáció.

kiadó közölte (szemben a *lem* és az *rdg* elemek *wit* attribútumában szereplő formalizált alakjával). A *wit* az *rdg*, *rdgGrp* és *lem* elemek után áll.

```
<l id="7.3">
  <app>
    <rdg wit="Lő">Ördög, ellenség, suk bu, szégyenség nem árthat...</rdg>
    <rdg wit="Bá">Ördög, ellenség, suk bu, szegénység nem árthat...</rdg>
  </app>
  <app type="másodlagos" loc="7.3">
    <rdg wit="EB">szégyenség</rdg> <wit>Eckhardt, 1942</wit>
  </app>
</l>20
```

Vagyis közlünk két eredeti forrást és egy korábbi szövegkiadás megoldását, oly módon, hogy a bibliográfiai utalást az irodalomban bevett rövidítés formájában is megadjuk ('EB'='Eckhardt 1942'). Erre akkor van szükség, ha a megjelenítésnél ezt a rövidített alakot szeretnék kiírni a teljes címeírás helyett ('Eckhardt Sándor: Balassa Bálint, Budapest 1942') amit a dokumentum egy másik helyén adunk meg.

```
<app><lem wit="K1 sz">Ifjú olasz király azonban juta</lem>
  <wit>K<hi rend="alsóindex">1</hi> ...</app>
```

Forráslista: *witList* és *witness*

A forráslista, miként több más hasonló felsorolás (pl. a már idézett *handList*) a dokumentum egy elkülönült részében található. Ebben írjuk le azokat a tudnivalókat, melyek az egyes forrásokra vonatkoznak. A leírás terjedelme nem meghatározott, de mindenképpen célszerű megadni a forrás könyvtári jelzetét, valamint a *sigil* jellemzőben a *sziglját*.

```
<witList>
  <witness sigil="K">OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 460. ff. 2–92.</witness>
  <witness sigil="B">OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 4335.</witness>
  <witness sigil="Ko">OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 159. IV. Tom. ff. 2–92.
  (alapszöveg)</witness>
</witList>
```

²⁰ Stoll Béla: „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”, in Hargittay: i. m., 114–170, 162. o.

Az irodalomban bevett név feltüntetésére használhatjuk az általában kiemelésre használt *soCalled*, bibliográfiai jellegű megjegyzésekre pedig a *bibl* elemet

```
<witList>
<witness sigil="CP"><soCalled>Codex Prayanus</soCalled> <bibl>OSzK,
Kézirattár, MNy. 1. Membr., saec. XII. ex. (cca ann. 1192–1193.), ff. XXVIII +
144, 23.5×15 cm.</bibl></witness>
</witList>
```

Több, egymással rokonságban álló forrásból forráscsoportot (pszeudo-forrást) lehet képezni az *included* jellemző segítségével, amiben szóközzel elválasztva adjuk meg az érintett forrásokat:

```
<witList>
<witness sigil="D">Debrecen, 1577 (RMNy 380)</witness>
<witness sigil="p">Petrovay Miklós énekeskönyve</witness>
<witness sigil="zeta" included="p">A &zeta; variáns</witness>
<witness sigil="epszilon" included="D zeta">Az &epsilon; variáns</witness>
</witList>
```

Töredékes források: *witStart*, *witEnd*, *lacunaStart*, *lacunaEnd*

Ha a forrás töredék, töredékek csoportja, vagy olyan teljes szöveg, amiben kihagyások (*lacuna*) találhatóak, akkor szükség van arra, hogy (a *lem* vagy *rdg* elemeken belül) üres elemekkel jelöljük a töredék illetve a kihagyás kezdetét és végét. Erre négy elem kínálkozik: *witStart*: a forrástöredék kezdete vagy folytatása; *witEnd*: a forrástöredék vége vagy felfüggesztése; *lacunaStart*: a *majdnem teljes* forrásszövegben található kihagyás kezdete; *lacunaEnd*: a *majdnem teljes* forrásszövegben található kihagyás vége. Nincs pontosan definiálva, hogy egy forrásszöveget mikor tekintünk töredékesnek és mikor kihagyásoktól szabdaltnak, így az alábbi két példa jelentése ugyanaz.

```
<app>
<lem wit="El Hg">Auctoritee</lem>
<rdg wit="La Ra2">auctorite</rdg>
<rdg wit="X"><lacunaEnd/>auctorite</rdg>
</app>
<app>
<lem wit="El Hg">Auctoritee</lem>
<rdg wit="La Ra2">auctorite</rdg>
```

```
<rdg wit="X"><witStart>auctorite</rdg>
</app>21
```

Az apparátus hozzákapcsolása a szöveghez

Három módszer kínálkozik arra, hogy összekössük a szöveget a kritikai apparátussal:

- *szöveghelyre utalás* (location-referenced)
- két végpont rögzítése (double-end-point)
- *párhuzamos felosztás* (parallel-segmentation)

Az első kettőt egyaránt lehet használni az alapszövegen belül és kívül elhelyezett (vagy más szóval belső és külső) apparátus esetén. A párhuzamos felosztás nem minden esetben állapítja meg az alapszöveget, és a variánsokat egymás mellett szerepelteti. Ebben az esetben nem lehet az apparátust a szövegen kívülre helyezni, hanem a szövegen belül kell szerepeltetni. Ha egyáltalán alkalmazunk szövegkritikai apparátust (*app* elemet), akkor a választott módszert a szöveg fejrészében az *editorialDecl* elemen belül a *variantEncoding* elembe kell megadnunk: a *method* tulajdonságban a módszer nevét (a lehetséges értékek: *location-referenced*, *double-end-point* és *parallel-segmentation*), a *location*-ben pedig azt, hogy az apparátus a folyószövegen belül vagy kívül helyezkedik el (*internal*, *external*). Vegyük most sorra a három módszert.

A szöveghelyre való utalás módszere

Ez a legtöbb nyomtatott forráskiadvány hagyományos eljárása. Az utalót, a referenciát valamilyen szabály, legtöbbször az oldalszám és sorszám alapján állapítják meg. Külső apparátus mellett történő választás esetén a *variantEncoding* elem tartalmát így kell megadni:

```
<variantEncoding method="location-referenced" location="external"/>
```

A főszöveget a következőképpen kódoljuk:

```
<lg n="146" type="versszak">
<l n="581">A szerelmet bennem nem titkolhatom,</l>
<l n="582">Nem is illik azellen rugódoznom,</l>
<l n="583">Noha tőled, uram atyám, vádlatom,</l>
<l n="584">Érts meg, mely méltatlan azokat hallom.</l>
</lg>22
```

²¹ Ld. TEI dokumentáció.

Itt az *lg* és az *l* elemek *n* attribútuma tartalmazza azt a referenciát, amire a jegyzetekben hivatkozni fogunk. A megjelenítés során ezt a referenciát – ha szükséges – a sor mellé illeszthetjük a vizuális tájékoztatás végett. A jegyzetben (amit valahol a dokumentum egy másik pontján helyeztünk el, például a ‘Jegyzetek’ vagy ‘Magyarázatok’ szakaszban) a *loc* attribútum segédelmével utalunk vissza a verssor azonosítójára:

```
<app loc="583">
<rdg wit="l">attiam uram</rdg>
</app>
<app loc="584">
<rdg wit="sz">Őriz megh meli</rdg>
</app>
```

Belső apparátus esetén a *variantEncoding* elem *location*-je a következő:

```
<variantEncoding method='location-referenced' location='internal' />
```

A jegyzetet az adott kifejezés helyén, de úgy is meg lehet adni, hogy a sorhoz (bekezdéshez stb.) illesztjük a jegyzetet. Az első módszerrel a sort többfelé törjük:

```
<lg n="18" type="versszak">
...
<l>Sem kazdagságában világi sok jokhoz</l>
<l>bátor ne
<app>
<lem>ragazkodgyék</lem>
<rdg wit="NHP"><sic>rakagazkodgyék</sic></lem>
.</l>
...
</div>23
```

A szöveghely folytatását a sorhoz illesztett jegyzet alkalmazásával kódoltam. Itt tehát közvetlenül nincs megjelölve az a szó, amelyre a jegyzet vonatkozik:

²² Enyedi: i. m., 77. o.

²³ Szepsi Csombor Márton: „Magyar versek”, in *Összes művei*, (szerk. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter) /Régi magyar prózai emlékek 1./, Akadémiai, Budapest 1968, 401. o.

```

<lg n="18" type="versszak">
...
<|>Tekinczetek engem szemlelyetek testem
<app>
<rdg wit="NHP"><sic>szemlyetek</sic></lem>
</app>
</l>
<|>nisze miképpen járék.</l>
...
</div>

```

A két végpont rögzítése

Ennél a módszernél a főszöveg lemmájának elejét és végét pontosan rögzítjük (szemben a szöveghelyre utalással, ahol általában egy szövegblokkra – sorra, bekezdésre – és nem a pontos szöveghelyre utalunk). Ez lehetővé teszi a források (vagy legalábbis lényeges elemeinek) rekonstrukcióját. A jegyzetben (*app*) a lemma elejét a *from* tulajdonsággal, a végét a *to*-val jelezzük. Ezeket a szövegben a már ismertetett *n* és *id* tulajdonságokkal illetve az *anchor* elemmel határozzuk meg. Külső apparátus esetén a fejrész vonatkozó része így fest:

```
<variantEncoding method='double-end-point' location='external' />
```

A főszöveg:

```
<l n="2">Virginis innuptae <anchor id="29a"/>sollicitusq[ue]<anchor
id="29b"/> thorum?</l>24
```

a jegyzet:

```
<app from="29a" to="29b">
<rdg wit="EV">sollicitasq<abbr>&que;</abbr></rdg>
</app>
```

Ha a megjegyzést illető kifejezés a sor elején áll, nem kell külön *anchor* elemet alkalmaznunk, megteszi a sor saját *id*-je, és igaz ez abban az esetben is, ha a *to* elem a sor végéhez mutat.

²⁴ Szepsi Csombor Márton: „Europica varietas”, uo., 146. o.

A belső apparátus esetén a fejrész:

```
<variantEncoding method='double-end-point' location='internal'/>
```

A főszöveg:

```
<p>... comes Adamus <anchor id="f.4.n.10">Forgách
<app from="f.4.n.10">
<rdg wit="H">Forgác</rdg>
<rdg wit="Ko">Forgach</rdg>
</app>
partium Cis-Danubianarum generalis...</p>
```

Ha világosabban szeretnénk látni az eltéréseket, akkor az apparátusban a lem segítségével megismételhetjük az alapszöveget.

Átfedő lemmák

Megesik, hogy az egyes szövegvariánsok átfedő szövegrészeket tartalmaznak: az első szó közös minden szövegben, a második az A és B forrásban, a harmadik pedig a B és C forrásban egyforma. Ekkor lehet ahhoz a macerás, ám de pontos megoldáshoz fordulni, hogy a szöveget a (variánsok szempontjából) lehető legkisebb egységeként megjelöljük.

```
<l n="196">Meggyúlt
<anchor id="196.1"/> szösnek,
<anchor id="196.2"/> higgyed,
<anchor id="196.3"/> füstét
<anchor id="196.4"/> nézhetni.
<anchor id="196.5"/>

<app from="196.1" to="196.5">
<lem wit="sz">szösnek, higgyed, füstét nézhetni.</lem>
<rdg wit="sz">tűznek higiet nehiz föstet nizhetni</rdg>
<rdg wit="l">tőznek langiat nehéz oltani</rdg>
<rdg wit="D">tűznek nylvan föstit nézheti</rdg>
</app>
<app from="196.2" to="196.4">
<lem wit="Hg">higgyed, füstét</lem>
<rdg wit="p">nyilván füstit</rdg>
</app>
</l>25
```

²⁵ Enyedi: i.m., 51. o.

Láthatjuk, hogy a második apparátusban közölt lemma az elsőben közöltnek részlete. Megjegyzendő, hogy a következőkben tárgyalt harmadik módszerrel, a ‘párhuzamos felosztással’ nem lehet átfedő lemmákat meghatározni, ott magukat a szövegrészeket kell apróbb részekre széttördelni.

Párhuzamos felosztás

A harmadik módszer abban különbözik a két végpontostól, hogy ebben a szöveg minden egyes pontján a többi olvasat variánsaként adjuk meg az olvasatot. Ennek a legfontosabb következménye, hogy a kódolás alapján az összes szövegvariánst teljes mértékben és viszonylag könnyen reprodukálni lehet, mivel a variánsok pontosan megfeleltethetők egymásnak (pontosan megadjuk, hogy az egyik szereplő szövegrész helyett mi áll a másik forrásban). Ennek megfelelően nincsen az apparátuson kívül eső variánssal rendelkező főszöveg, hiszen minden variánst, így a lemmát is az apparátuson belül adunk meg, amit így csakis a szövegen belül kell elhelyeznünk és semmi esetre sem kívül.

fejrészben:

```
<variantEncoding method="parallel-segmentation" location="internal" />
```

a szövegben:

```
<p>
3.
<app><lem>Szokot</lem><rdg wit="KvárII">Lakott</rdg></app>
vala a szegeny Deáki Püspök így is kérkedni trefából vagy serio<note
type="fordítás">komolyan</note>: En <app><lem>fütyölni</lem><rdg
wit="Gyfv">fügyölni</rdg></app> nem tudok; En kurva hajat<note
type="magyarázat">Kurva haj: paróka, v.ö. <hi>Nagyenyedí Demokritus</hi>
356a.</note> nem viseltem soha; En idegen Aszszonynak
<app><lem>a</lem><rdg wit="OL" cause="">a' hiányzik"></rdg></app>
melljét nem
<app>
<lem>illettem</lem>
<rdg wit="KvárI Mvh">illettem soha</rdg>
</app>
etc. ...
</p>26
```

²⁶ Hermányi Dienes József: „[Püspökök élete]. Deaki Josef Püskökről”, in *Szép-prózaí munkái*, szerk. S. Sárdi Margit, Budapest, Akadémiai–Balassi 1992 /Régi magyar prózaí emlékek 9./ 79. o.

Látni, hogy a szöveg tördelése lényegtelen, az apparátust el lehet helyezni folyószöveggként, és teljesen részekre darabolva is – épp ezért jobb választásnak tűnik ez utóbbi, hiszen ez egyszerűbben átlátható. Megfigyelhetjük, hogy a szöveg hiányára nincs önálló elem: itt egyszerűen egy üres elemet illesztettünk be, de választhattuk volna a következő megoldást is:

```
kurva hajat nem viseltem soha; En idegen Aszszonynak
<app>
<lem>a melljét</lem>
<rdg wit="OL" cause="" a' hiányzik">melljét</rdg>
</app>
nem
```

Valószínűnek tűnik, hogy a TEI következő változatában erre már egy pontosabb megoldást fognak kidolgozni. A szövegben két jegyzet is található: az egyik egy latin kifejezés fordítása, a másik egy magyar kifejezés jelentésének megvilágítása. Ezt két külön típusba soroltuk és majd a megjelenítésnél fogjuk szabályozni, hogy az adott jegyzet hol jelenjen meg.

Megjelenítés és egyéb használat

Ahhoz, hogy az XML fájlunkat akár nyomtatásban, akár a weben meg tudjuk jeleníteni, a szöveget valamilyen módon konvertálni kell.

Nyomtatott szöveg esetében olyan formátumot kell találnunk, amelyiket valamely szöveg- vagy kiadványszerkesztő meg tud nyitni. A bevezetőben esett szó arról, hogy egyre több XML fájl feldolgozni képes termék van, ám ez nem jelenti azt, hogy ezek bármely DTD-vel elboldogulnak. Nem is csoda, hiszen az XML-ben sehol sem rögzítjük a megjelenítés szabályszerűségeit. Ezek a saját (ti. a programokhoz kötődő) XML formátumok tehát az XML eszközeivel általában a formázás elemeit rögzítik, például azt, hogy miként lehet leírni a 3 ponttal megemelt és bekeretezett felső indexbe tett 10 pontos betűnagyságú számot, vagy hogyan lehet mind vízszintesen, mind függőlegesen középre igazítani egy függőlegesen két összevont rovatba írt szöveget. A gyakorlatban a következő lehetőségeink adódnak:

- *Microsoft Word*. A leggyakrabban használt szövegszerkesztő legújabb verziójának DTD-jét (valamint a dokumentációját) – még mielőtt használata

igazán elterjedt volna – épp a napokban [2004. március végén] vonták ki a nyilvános és ingyenes hozzáférhető programok köréből. Azt egyelőre nem látni világosan, hogy ez mennyire fogja érinteni a magánfelhasználókat, ám az biztos, hogy más alkalmazások kevésbé fogják export és import formátumként használni, így elterjedtsége is korlátosabb lesz. A TEI honlapról azonban letölthető egy olyan eszköz, amivel a megfelelően formázott Word dokumentumokat TEI formára lehet alakítani.²⁷

- *Quark Xpress*. A Quark a legtöbb formázási lehetőséget biztosító, valódi professzionális kiadványszerkesztő. Előnye esetünkben épp a hátránya is: magán (hobby szintű) felhasználását az ára és a komplexitása lehetetlenné teszi, ráadásul itt az XML be- és kimenetet biztosító modul ún. ‘third party software’ vagyis ez egy független gyártó terméke, az alapprogramban nincs benne. Ennek ellenére egy (tipográfussal és programozóval felvértezett) kiadónak valószínűleg ez jelenti a legmegfelelőbb megoldást.
- *Frame Maker*. A Quark mellett a másik nagy kiadványszerkesztő eszköz. Saját XML-kezelő moduljai lehetővé teszik a DTD és a Frame Maker-szerkezet, valamint az XSL és a Frame Maker stílusok konverzációját szabályozó megfeleltetések/leképezések megírását, aminek elvégzése után ugyanolyan kényelmesen (WYS/WYG) használható mint a Word. (Jelem írás elkészülte után jelentek meg Váncsa István remek cikksorozatának az XML-lel foglalkozó, és több itt is említett programot alaposabban ismeretető darabjai a számítástechnikában <http://www.szamitastechnika.hu/vanca.php>.)
- *PDF*. A PDF beépített módon továbbra sem támogatja az XML fájlokat, viszont ahhoz, hogy PDF dokumentumokat hozzunk létre, a gyártó cég remek API-t (programozóknak szóló függvénykönyvtár) biztosított

²⁷ <http://www.frank-it-beratung.de/doc2xml/english.html>

rendelkezésre, aminek alapján számos nyílt forráskódú alkalmazást készítettek. Az egyik ilyen alkalmazás a FOP, ami egy speciális DTD-nek megfelelő XML fájlt PDF-re tud konvertálni. A feladat tehát az, hogy a TEI fájlnkat FOP-állománnyá alakítsuk. Egy egyszerű FOP-részlet:

<fo:block font-size="24pt" text-align="centered">Bevezetés</fo:block>

- *OpenOffice*. Az OpenOffice egy nyílt forráskódú, ingyenes, teljes értékű irodai programcsomag, a MS Office remek alternatívája. Ami szempontunkból a legfontosabb, hogy saját beépített XML import/export funkcióval rendelkezik, sőt másféle XML fájlokat is meg tud nyitni. Jelenleg egy szintén viszonylag széles körben elterjedt XML változat, a DocBook formátumát tudja fogadni, de ezt nem holmi dokumentálatlan belső „varázslatok” segítségével, hanem nyílt XSL fájl segítségével. Ennek alapján elkészítették a TEI–OpenOffice konvertert, ami a TEI honlapjáról letölthető és ingyenesen használható.²⁸
- *Classical Text Editor*. Az Osztrák Tudományos Akadémián fejlesztettek ki egy sajátos szövegszerkesztőt: ezt ugyanis kifejezetten a kritikai kiadások készítésére szánták. A szerkesztőnek van SGML kimeneti/bemeneti, valamint RTF és PDF kimeneti formátuma. Sajnos az SGML sem konform a TEI-vel, így ebben közvetlenül nem szerkeszthetünk TEI állományt és lehetőségei sem érik el az utóbbi széles spektrumát, de célirányos funkciói, alacsony ára és nagyfokú kényelme miatt (konvertálási kényszer nélkül hozhatunk létre kritikai kiadásokat) van rá esély, hogy a TEI-nél elterjedtebb rendszer legyen.

Átnézve a kínálatot, nyilvánvaló hogy a TEI dokumentum nyomtatásához kisebb-nagyobb mértékben nélkülözhetetlen egyéb számítástechnikai ismeretekkel felszerelkeznünk. Nem kell túlzottan megijedni; ezek az ismeretek (szöveg- vagy kiadványszerkesztési gyakorlattal) néhány hét alatt

²⁸ <http://www.tei-c.org/Software/teio/>

elsajátíthatók. Úgy vélem azonban, hogy ideális esetben a szövegkiadónak egy olyan (könyv)kiadóval kell együttműködnie, ahol van ehhez értő, vagy ezt elsajátító munkatárs.

Nem más a helyzet a szövegek interneten való megjelenítése esetében, viszont itt nagyobb tere lehet a fantáziának, hiszen nem kell a papírmérethez vagy terjedelmi korlátokhoz igazodni. Az internet tipikus fájlformátuma a HTML, ami az SGML „lebutításával” jött létre. A használható eszközkészlet elsősorban a szövegformázásra van fókuszálva, de lehetőség van bizonyos szemantikai struktúra alkalmazására.

Az XML megjelenítésére több módszer kínálkozik. Kezdjük a legegyszerűbbel és haladjunk a nehezebb felé!

Átfedő stíluslapok – CSS

A HTML szabvány kialakítása után viszonylag korán felmerült az igény arra, hogy a viszonylag egyszerűbb formázási lehetőségekkel felruházott HTML fájlok kinézetébe bonyolultabb elemeket illeszthessenek és a sok közvetlen formázás helyett (pl. minden egyes címsornál egyenként megadni a karaktertípust és a méretet) az egész weblapra vagy az egész *site*-ra egyetlen helyen lehessen beállítani ezeket az értékeket. Ennek a megoldása a Cascading Style Sheet (CSS) szabvány. A CSS egyszerűen felülírja a megadott elem kinézetét, ráadásul nagy előnye, hogy elhelyezhető a fájlon kívülre, így egyszerre több állomány is használhatja ugyanazt a definíciót, vagyis minden dokumentumnak egyszerre határozhatjuk meg a kinézetét. A CSS másik újítása az osztályfogalom bevezetése, amivel egyes elemeket csoportba lehet foglalni (például megadni hogy adott bekezdés felsorolás, jegyzet, mottó, szerzőségi közlés, stb.) ami már a szemantikai jelölés felé mutat. A CSS-ben az XML-től eltérően ezek az osztályok nem kötöttek, nincs szabályozó séma, ahogy hierarchia sincs: tőlünk függ, hogy következetesek vagyunk-e vagy sem.

A CSS-t azonban nem csak HTML, hanem XML fájlok megjelenítésekor is használhatjuk. Van azonban néhány korlátja, ami miatt csak a legegyszerűbb esetekben tanácsos kizárólag CSS-sel oldani meg a problémát: a CSS nem szabályozza (pontosabban fogalmazva: nem jeleníti meg) az elemek attribútumait, kizárólag a tartalmát, tehát ezek az információk óhatatlanul elvesznek. Nem gondoskodik az entitások megfelelő behelyettesítéséről, nem számol a struktúra sajátosságaival. Jó kiegészítő eszköz azonban más módszerekkel kombinálva.

Kiterjeszthető stíluslapok – XSL

A már többször emlegetett XSL nyelv szorosan kötődik az XML-hez, elsőrendű feladata, hogy a konvertálást végrehajtsa. A bemenete az XML fájl, de a kimenete tulajdonképpen bármi lehet, leggyakrabban egy másik XML (pl. az OpenOffice vagy a FOP formátuma) vagy HTML. Az XSL az eddig tárgyalt XML, HTML és CSS szabványokkal ellentétben nem leírónyelv, hanem már egy programnyelv (még ha az „igazi” nyelvekhez képes meglehetősen korlátosak az adottságai): vannak benne függvények (újakat is lehet definiálni), ciklusok, változók, feltételes elágazások, rendezés. Segítségével a konverziós feladatokon kívül számos feladatot elvégezhetünk: új szempontok alapján átszervezhetjük a szöveget, elemezhetjük, vagy bizonyos szempontok alapján kivonatolhatjuk a tartalmat (X kéz helyesírási tévesztései), ellenőrizhetünk számos szöveggel kapcsolatos feltevést (igaz-e, hogy az A és B szöveg közötti hasonlóság megközelíti az α és β relációét).

Az XSL néhány tipikus felhasználási módja:

- számoljuk meg, hány javítás (corr elem) van a marosvásárhelyi szövegvariánsban,
- rendezzük sorba a rövidítéseket,
- találjuk meg azokat a sic elemeket, amelyeknek nem adtunk meg corr tulajdonságot,
- írassuk ki az összes olyan bekezdést, melyben így vagy úgy szerepel valamely tisztséggel jelölt egyházi személy (ehhez persze előzetesen tudnunk kell, hogy milyen egyházi tisztségek vannak – ezt a tudást pedig tároljuk egy külső XML fájlban),
- ne a bekezdéseket, hanem a művek címét írassuk ki,
- tördeljük fejezetekre a könyvet.

(A római műgyetemnek a Michelangelo Mózesével büszkélkedő san Pietro in Vincoli templom és a Colosseum közt félúton található jegyzetboltjában forró nyári napokon is kapható Sal Mangano kiváló könyve, az *XSLT Cookbook* (O'Reilly, 2003), melyben a Tisztelt Olvasó számos ehhez hasonló feladat megoldására találhat recepteket.)

Az XML és az XSL fájlokból az xsl értelmező (parser) készít kimenetet. A modernebb internet böngészőkbe ez a program be van építve, ha tehát az XML dokumentum hivatkozik a stíluslapra, akkor a képernyőn már a rendezett kimenetet fogjuk látni. Ugyanakkor léteznek önálló

programok is, használatuknak az az előnye, hogy csak egyszer kell lefuttatni; az olvasó így nem az XML fájlt, hanem a konvertált állományt fogja látni (az első változatban a konverzió minden megtekintéskor lefut – és erőforrásokat köt le).

Az XSL használatára álljon itt egy egyszerű formázási példa:

```
<xsl:template match="title">  
<i><xsl:apply-templates/></i>  
</xsl:template>
```

Vagyis, ha a feldolgozó program a title elemmel találkozik, akkor annak tartalmát kurziválja (az *i* – italic – a HTML-ben a dőlt formázásra szolgál).

Dinamikus HTML

A dinamikus HTML olyan weblap, ami képes bizonyos interakciókra az olvasóval. Például a kurzort egy adott pont fölé helyezve felbukkan egy kis ablakocská, melyben szövegkritikai jegyzetünk található. Ebben tartalmilag nincs semmi új, viszont a stíluslapokon kívül az interaktivitást biztosító programot is meg kell írni valamilyen kliens oldali szkriptnyelven (JavaScript, JScript). Az interaktivitás annyiban befolyásolja stíluslapjainkat, hogy előre meg kell terveznünk, hogy mit teszünk első pillanatban láthatóvá és mit ‘kattintásra’ – ezzel „tisztítani” tudjuk az alapszöveg tipográfiai megjelenését, hiszen minden pillanatban annyi látszik a képernyőn, amennyi szükséges, a képernyő nincs tele az első látásra zavaró sokszintű jegyzetapparátussal. A szkriptnyelveknek továbbá van egy olyan előnye, hogy a bevezetésben említett DOM metódusok segítségével a felhasználó ‘röptében’ szűrheti, rendezheti az alapidokumentumot. Hátrányuk viszont, hogy ezek a nyelvek nem váltak olyan szabványokká, mint az XML vagy a stíluslapok, ugyanis a böngészőgyártók saját szája ízük szerint alakították és verzióról-verzióra módosították is őket, vagyis viszonylag munkás olyan kellően összetett programot írni (ha nem éppen lehetetlen), ami minden operációs rendszer minden böngészőváltozatán kielégítő eredménnyel és gyorsasággal fog futni – célszerű tehát a szkriptnyelvet inkább apróbb kiegészítő szolgáltatások megírására használni.

Adatbáziskapcsolatok

Az XML tulajdonképpen olyan adatbázis leírás, ami – a jelenleg uralkodó relációs adatbázismodelttől eltérően – lehetőséget ad kötetlenül vagy szabályosan ismétlődő mezők (mezőcsoportok) és almezők kezelésére, de nincs mögötte adatbáziskezelő ‘motor’. Ennek ellenére az XML és az adatbáziskezelés kapcsolatára még mindig inkább a kísérleti fázis jellemző. Az általános, köznapi használatban olyan típusú XML állományoknál van dinamikus fejlődés, amit a relációs módszerrel is ábrázolni (és így annak megfeleltetni) lehet. Pedig mindazokat a feladatokat, amit jelenleg az XSL segítségével oldhatunk meg, sokkal robosztusabban tudná kezelni egy erre a célra épített adatbáziskezelő. Nézzünk meg azonban néhány ma is létező irányzatot:

- *Nagy kereskedelmi adatbáziskezelők* (Oracle, MS SQL): immár rendelkeznek valamiféle ‘belső’ XML kezeléssel. Ezek azonban komoly programozói felkészülést és még komolyabb anyagi háttérrel igényelnek.
- *Nyílt forráskódú adatbáziskezelők*. Két csoportot különíthetünk el: az olyan relációs adatbáziskezelőket, amelyekhez van valamiféle XML modul (pl. PostgreSQL) és azokat, amelyeket kifejezetten az XML kezelésére hoztak létre (eXist, Zebra). Tulajdonképpen mindkét csoport a kísérletezés fázisában van, használatukhoz pedig ugyanúgy programozói ismeret szükségeltetik.
- *Tartalomkezelő rendszerek* (pl. NXT3, Epic, TEXTML). Ezek olyan alkalmazások, amelyek a publikálást és a hatékony visszakeresést helyezik a középpontba. Általában a szabványoktól eltérő, de hatékony megoldásokat alkalmaznak, kezelésüknek nem feltétele a mélyreható programozói ismeret, viszont a magánszemélyek számára nehezen elérhető kategóriába tartoznak. Több magyar kiadó is használ ilyen rendszert (Magyar Nagylexikon, Akadémiai, Balassi, Arcanum).

Összegzés

Az XML és ezen belül a TEI megítélésem szerint már ma is egy olyan eszköz lehet a textológus kezében, aminek a segítségével számos, a szöveg ábrázolását érintő problémát (például a „négyféle jegyzet” problémáját²⁹) sikeresen meg lehet oldani. Azonban ma még nélkülözhetetlen hozzá a mélyebb számítástechnikai ismeret, esetenként a programozói készség, hiszen az elméleti szépség mögött még nincsenek se elkészítve, se elterjedve azok a kényelmi szolgáltatások, amik az állomány előállítását és elemzését olyan napi rutinná tudnák tenni, mint amilyenné a szövegszerkesztés és a táblázatkezelés vált az utóbbi tíz évben. Azok a kényelmes használatot biztosító eszközök, melyek rendelkezésre állhatnak (OpenOffice, Classical Text Editor, Folio stb.) alapkiépítésükben nem biztosítanak TEI kompatibilis kimenetet. Fegyvereink használatához egyelőre fegyverhordozóra is szükségünk van!

²⁹ Hogyan jelenítsük meg és különítsük el egy szövegszerkesztőben a szerző eredeti jegyzeteit, a közreadó kritikai apparátusát, szómagyarázatait és tárgyi jegyzeteit?

A VÁCI PÜSPÖK ESETE A SZEMÉLYNÖKKEL MEG A NÁDORI HELYTARTÓVAL

(ADALÉK A HOSSZÚ HÁBORÚ KORÁNAK TÖRTÉNETÍRÁSÁHOZ)

NAGY GÁBOR

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXVIII*¹ kritikai kiadását készítve² választ kerestem arra a kérdésre is, vajon az I–XX. könyvről ránk maradt kézirat Istvánffy³ saját kezű írása-e, vagy sem.⁴ Ennek eldöntésében segített az OSzK Fol. Lat. 3606. illetve 2275. jelzet alatt található kolligátuma (*Apparatus historicus*), illetve másolati könyve (*Codex diplomaticus*). Mindkettőt az 1962-ben készült mikrofilm digitalizált változatában olvashattam el, így lehetőségem volt bizonyos szövegrészek nagyítására is. Áttekintésükkel nyilvánvalóvá lett, hogy a két kódex⁵ főszövegeinek és széljegyzeteinek jelentős részét ugyanaz a kéz írta, mint a

¹ Istvánffynak a történelmünkben Hunyadi Mátyás halálától II. (Habsburg) Mátyás uralmáig felidézhető műve talán ebben is Bonfinit követi, akinek *Magyar története* eredetileg 38 könyvből állt, azaz Mátyás haláláig tartott. (A *decasok* egyes részeinek elkészültéhez lásd Kulcsár Péter: „Utószó”, 1013; in: Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei* ford. Kulcsár Péter – Balassi 1995. Bonfini művének felhasználásához Nagy Gábor: „Bonfini-szöveghegyek Istvánffy Miklós *Historiae*jában” *Irodalomtudomány* 2001/1–2, 57–69).

² A munka a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok részét képező *Neolatin irodalom Magyarországon* egy eleme.

³ A történetíró nevét is sokféleképp írják, mivel azonban ő az általam ismert autográfokban az *Istvanffyus* vagy az *Istvanffy* alakot használja, ennél maradtam.

⁴ Bartoniek Emma „első XX. (1526-ig terjedő) könyvének más kéztől írt, de Istvánffy által saját kezűleg átjavított, tehát eredetinek számító” kéziratról ír („Istvánffy Miklós”, 344. o., in *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírásból*, Budapest 1975, 344. o., a továbbiakban Bartoniek – a Jagelló-kor helyesen az I–VIII. könyv). Állítása azért is meglepő, mert ő is felhasználja az alább említendő két kódexet olyan részükre is kitérve, amely Berlász Jenő figyelmét elkerülte. Berlász szerint a kézirat „elejétől a végéig Istvánffy Miklós kézírása. Minthogy a példány tisztázat, nem sok javítás van benne; ami van, az is nagyrészt autográf. A lapszéléken idegen kezektől származó szélcímek, részecímek kísérik a szöveget” („Istvánffy Miklós könyvtáráról”, in *Az OSzK Évkönyve 1959*, 202–240. o., a továbbiakban Berlász).

⁵ A kódex tágabb értelmezésével (értékes kéziratok könyv, *liber manuscriptus*) Berlász idézett tanulmányát követem.

Historiae fennmaradt kéziratosszövegét, és pedig Isthvánffy Miklóse.⁶ E felismeréstől meglehetősen elkezdtem a szövegeket önmagukért, kedvtelésből olvasni. Örömmel találtam meg köztük Isthvánffy eredeti levélfogalmazványait Mátyás főhercegnek, Pázmánynak, továbbá olyan híres darabok másolatát, mint V. Lászlónak 1453-ban Hunyadi javára kiállított oklevele az örökös beszercei grófságról, a hírhedt Záh-féle ítéletlevél stb. Feltűnt ugyanakkor az is, hogy az *Apparatus historicus* I. kötetében levő írások bizonyos egységet alkotnak. Az alábbiakban ezek szerzőségével foglalkozom.

A kötet hat, címmel ellátott, kronologikusan rendezett latin nyelvű szöveget tartalmaz.

(1) ff. 1r–9r. [De clade Turcarum ad Albam Regiam accepta atque de expugnatione Filecii autumnno anni 1593 facta]⁷

⁶ Nem céloim itt ezen állítás bizonyítása, de alátámasztásául íme két olyan marginalia a *Codex*-ből, amely a *Historiae*-ével azonos kéztől való. Zsigmond királynak a Kállay család javára 1427-ben Hosszúmezőn kelt adománylevele (ff. 75v–78r) datációja mellett olvasható: *Istud oppidum est adhuc in Valachia Transalpina et a Valachis Campo Longo vocatur, ab Ungaris eodem, quo in privilegio, nomine * non procul a monasterio Arges, ubi caloieri habitant, nec procul distat a villa Rukar, ubi fuimus 3. Junii 1598 (78r)*. Ismert, hogy Isthvánffy egyik biztosa volt Rudolfnak 1598-ban Erdélyben, a *Historiae* 1622. évi, kölni kiadásában többek között ez olvasható: a biztosok „*per silvam Sarcaniam Cibinium indeque Brassonem facto itinere superatisque ad Rucariam villam alpibus sexto, postquam Alba discesserant, die ... Tergovistiam pervenere...*” (XXXI. könyv, 723. o. Utóbb megtudható, hogy a három napos tárgyalást követő egyezményt ünnepélyes esküvel erősítették meg *quinto Idus Iunii* Tirgovistében. A másik a Gregorjancz-féle méltóságsorhoz (ff. 154–159.) fűzött: *fuit is Petrus Macedonii ex antiquissima et nobilissima familia, patre Nicolao, matre Anna Isthvanffii, quae erat soror patris mei (157v)*.

⁷ Berlász *De obsidione arcis Comarom. Annis 1594–1595* címmel adja meg. A kódexek tartalmáról adott ismertetése egyebütt is pontatlan vagy hiányos, pl. a II. kötet ff. 111r–112v szövege [Propositio nonnullorum Ungarorum de statu regni Hungariae (Isthvánffy kézírása, a végén pedig ez olvasható: *12. feb 1605. Viennae exhib. serenissimo archiduci Matthiae*] nála „Tractatus inter archiducem Matthiam et status Hungariae” címen található, a III. kötetből kihagyja Isthvánffy Pázmányhoz írt egyik híres levelének saját kezű fogalmazványát: f. 43ar–v. [Literae Nicolai Isthvanffy ad Petrum Pazmanum de ineunte religionis reformatione in Ungaria datae Posonii die 1. Februarii 1605.] A *Codex diplomaticus* leírásakor leginkább a levélmásolatok ismertetése pontatlan, pl. a 36r–55 közötti levelek szerzőjéül öt koronás személyt nevez meg a tízennégy szerző helyett, de az 56r–82v-n található levélgyjűtemény sem csak Zsigmondtól és Mátyástól való, hanem más szerzők mellett megtalálható V. Lászlónak a már említett adománylevele Hunyadi javára.

(2) ff. 11r–17r. *Expugnatio arcis Nograd Anno Domini 1594 mense Martio facta*

(3) ff. 19r–44r. *Historia earum rerum, quae in oppugnatione Strigoniensi et expugnatione Iauriensi Anno Domini 1594 actae sunt*

(4) ff. 45r–56v. *Rerum anni millesimi quingentesimi nonagesimi quinti brevis narratio. 1595*

(5) ff. 57r–71r. *Descriptio eorum, quae anno 1596 actae sunt*

(6) ff. 73r–84v. *Res gestae anni millesimi quingentesimi nonagesimi septimi*

Az 1. az elején csonka,⁸ a 6. is hiányos, a vége nincs meg. A szövegek témája, amint látható, a hosszú háború első harmada, egy évhez egy tartozik, az 1594. év kivételével, ennél egy Nógrád ostromát örökíti meg, egy pedig Esztergomét és Győrét. Az 1., a 2. és az 5. Istvánffy keze írása (félkövérrel jelölöm). Kérdés, vajon alkotójuk is ő-e, illetve, hogy mi tudható meg a többi szöveg szerzőségéről. Ezek megválaszolása árnyalja a *Historiae* szerzőjéről élő képet, adalék a mű keletkezéstörténetéhez is.⁹

Az 1-t Bartoniek Emma névtelen, de magyar szerző művének tartja.¹⁰ Holub József indoklás nélkül Istvánffy feljegyzéseinek tekinti¹¹ e szövegeket – majd bizonyítja, hogy Istvánffy nem vett részt az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlésen. Márpedig a 3. szerzője éppen a szövegből tudhatóan ott volt, s e jelenléttől eltekintve Holub azon szöveg fontosabb elemeinek jó részét idézi is művében.

Az 1. szövegből az uralkodó első említésekor megtudni: e néven második; a szerző számára tehát inkább császár, mint király,¹² valamint ebből feltételezhető az is, ha a kötet szövegei egységet alkotnak, ennél korábbi darab nem volt. A török háború kitörése indíthatta a szerzőt az

⁸ Az f. 1. előtt található lap *rectóján* az alsó kilenc sorból (az r többnyire 21, ritkábban 20 sorból áll) 1-2 betűtől 4 szóig (*suo rem longe desideratissima*) látható szöveg, mert a lap haránt tépett, a v viszont 12 sorból őrzött meg töredéket (az író ugyanis csak külső margót használt), az utolsó sor végét (*iam timore posito renovati ac recreati*) követi az őrszó (*sint*) az f. 1.-hez. A hiányzó rész foglalkozott Szinánnal és a szlávón hadszíntérrel.

⁹ A *Historiae* forrásainak olyan meghatározása, amelyet Kulcsár Péter végzett el Bonfini *deca*saival kapcsolatban [Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades* tomus IV. – pars II. Appendix; Fontes; Index – ediderunt Margarita Kulcsár et Petrus Kulcsár, Akadémia 1976. – (BSMRAe Series nova)], nem készült el. A legkiválóbb elemzés mindmáig az 1957-ben elhunyt Bartoniek Emma idézett művében olvasható.

¹⁰ Bartoniek, 349.

¹¹ Holub József: „Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból”, Szekszárd 1909, 26, 3. j., 27, 8. j., 28, stb. (a továbbiakban Holub).

¹² A többi szövegben is, akár a *Historiae*ban, szinte kizárólagosan *caesar*.

események megörökítésére, a latin nyelv arra utal, hogy nem (elsősorban) belföldi használatra. Ezt alátámasztja a személyek, tisztségek stb. léptenyomon olvasható ismertetése is. Részletezi például Kassa jelentőségét, vidékének termékenységét, bemutatja a nagybirtokosok hadkészültségét, a főkapitányság eredetét és szerepét. Ez szintén azt erősíti, hogy a szöveg egy sorozat első darabja.¹³

Nicolaus Reusner 1603-ban Frankfurtban megjelent szöveggyűjteményében¹⁴ három írás is található az 1593. évi harcokról. Közülük az I. szerző nélküli s nem mutat rokonságot sem a következő kettővel (döntően különböznek például a magyarországi földrajzi nevek írásában), sem az *Apparatus historicus* első kötetének szövegeivel. A II. azonban (*De Christianorum victoria ad Albam Regalem ... mense Octobri narratio*) és a III. (*De expugnatione Filleci et aliorum quorundam castrorum narratio*) már a címe alapján is komolyan egybevetendő az I.-vel. Kérdés tehát a két szöveg egymáshoz, valamint az 1. számúhoz való viszonya. Reusnernél a II. és a III. is *incerti auctoris*, Bartoniek szerint az utóbbi ismeretlen magyar szerző¹⁵ műve, és arról az eredetiről készült, amit Istvánffy felvett a forrásgyűjteményébe.

A II. és a III. szöveg alkotóját azonosnak tartom. Ehhez erős érvet ad a III. bevezetése. Megtudjuk ugyanis, hogy a szerző már elbeszélte a Székesfehérvár közelében vívott ütközetet, valamint említi Szinán háborúját (ami ebben az évben döntően a szlavóniai hadszínteret jelenti), s most, noha igen elfoglalt, igen röviden ismerteti a kassai hadsereg ténykedését is.¹⁶

¹³ Ugyanerre utal, hogy később a „bég” szót is magyarázza.

¹⁴ *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiisque gestarum narrationes illustres variorum et diversorum auctorum...* (A Kalocsán 1770-ben megjelent második kiadást használom.)

¹⁵ Egyetlen érve, hogy az *Apparatus*ban olvasható szöveg „báróknak nevezi a magyar főhivatalnokokat, míg a Reusner-féle ... praefectus stb. latinosított terminusokkal jelöli őket” (349). A szöveg nyilvánvalóan magyar alkotó műve, de Reusnernél is Forgách Simon *illustris baro*, a béget *nos baronem dicere possumus*, Pálffy *avidus rerum gerendarum et gloriae baro*, Báthory István is báró meg Homonnai is stb. Sőt: *begi, quem nos baronem dicere possumus* (III., 209.) – *beghi, quem nos praefectum dicere possumus* (I. 4r)!

¹⁶ *Superiore mea narratione de nostrorum ad Albam Regiam victoria dixi bifariam nostros Hungaros divisos duobus locis sustinuisse hostium Turcarum et Sinanis bassae bellum, mox bassam Budensem victum, fugatum, caesum. Haec nunc brevissime, ut inter summas occupationes licet, unius aut duarum saltem horarum spacio, quae ab altero nostro exercitu Cassoviano gesta sunt ... enarrabo, primum tamen paucula dicere de nostris ducibus, qui illo in exercitu fuere et qualis quantusque is fuerit, operae precium fore duco.* (Reusner, 208.)

(Ezzel együtt is van az a három elem, ami a csonkán fennmaradt I. szöveget alkotja.) A szerző személye a szövegekből valamelyest körülírható. A II. történeti visszatekintéssel indul (*Duo iam anni sunt...*), a török ellenünk való készülődését a perzsa háború befejezéséhez köti, végső célja szép szóval vagy erővel minket a németektől elválasztva *in Germaniam bello porrecto pervenire ad Imperii possessionem*. Ennek már jó ideje nagy híre volt, a magyarok kértek is segítséget *ab imperatore, a vicinis provinciis ... sed nihil datum, vix bona verba et ea etiam paucissima*. A mieink tehát mindenkitől elhagyatva minden reményüket egyedül Istenbe, utána pedig önnön vitézségükbe vetvén készülődni kezdtek, hátha *coniunctis viribus suis Deo optimo maximo*¹⁷ a háborút el tudják háritani. A szöveg külföldre szánt, a latin nyelv mellett erre utal a hazai viszonyok ismertetése¹⁸ is. A szerző részletesen közli a sereg összetételét, megadja azt is, melyik megyéből vagy szomszédos provinciából mekkora és milyen csapat érkezik. Ismerteti a hadicél körüli vita (Esztergom vagy Székesfehérvár ostromlandó-e) némelyik érvét, annak okait azonban, hogy miért döntenek Székesfehérvár megtámadása mellett, szándékosan titokban tartja.¹⁹ A hadititkok ismerete nem csak a szerző magas méltóságára²⁰ utal, hanem arra is, hogy a szöveg az elbeszélte eseményekkel közel egyidejűleg keletkezett: Esztergom visszafoglalása után ekkora titkolózás már kevésbé lenne indokolt. A szerző által hanyagsága miatt többször elmarasztalt Hardegg gróf győri kapitányi titulusa egyébként is az 1593. november 3. (az elbeszélte győzelem ideje) és 1594. szeptember 29. (a gróf kapitulációja) közé eső keletkezésre utal. A szerző részletezi a sereg összetételét, útvonalát, titkok tudója, ismeri az

¹⁷ E humanista istenalak Istvánffy kedvence a *Historia*eben.

¹⁸ *Pl. comitatus..., qui provinciam loco Hungaris sunt; Nyitra, Pozsony és Trencsén megnevezése után caeteri comitatus, quorum adhuc decem cis Danubium habemus, citra autem quinque; capitanei generales regni, quorum tres sunt: ad civitates (ut vocant) minerales seu montanas Nicolaus Palfius, ultra Danubium Georgius a Zrynio, ad Cassoviam Christophorus a Tieffenbach...* (Reusner, 200.) A III-ból példa: *Ea, quae circa Cassoviam est Hungaria, praepotens multarumque clientelarum barones habet, qui magnam manum militarium hominum eorumque praestantissimorum maximis sumptibus alunt, eaque regni pars ab omnibus praestantisima nobilissimaque nobis est et fertilissima.* (208)

¹⁹ *Causas quae essent, litteris mandare opus esse non putamus, quia arduae periculique plenae sunt, quas silentio magis tenendas, quam ante tempus in commune evulgandas satius esse putamus.* (202)

²⁰ Ezt támasztja alá a III. már említett bevezető része is: *inter summas occupationes unius aut duarum saltem horarum spacio foglalja össze a füleki eseményeket.*

események idejét, a hadrendet²¹ stb. Az igehasználát jellegzetessége a 3. személy, ami lehet stílusjegy, de utalhat a személyes jelenlét hiányára is. Feltűnő a szövegben Trencsény vármegye ismételt említése.²²

Mi a kapcsolat a II. és az 1. között? Az 1. későbbi keletkezésére utal Hardegg említése: a II-ben még *comes ab Hardeck Iauriensis capitaneus* (201.), ebben azonban az egész hadsereg *curae comitis Ferdinandi ab Hardek, tunc Iauriensis confinii praefecti committitur* (1r). Az 1. rövidít: a másikkban részletesen olvasható, hogyan állítanak össze napok alatt a magyarok *iustum exercitum*, ebben már *facto itaque hoc pacto numeroso et iusto exercitu* olvasható. A II. tájékoztat a hadicél (Esztergom vagy Székesfehérvár) meghatározásáról folytatott vitáról, az 1. szerzője szerint a koronázóváros megtámadásának alternatívája Veszprémé volt. Előbbi megadja például Pálffy, Zrínyi hatáskörét, a sereg összetételét részletesebben, utóbbi azonban eltér tőle.²³ Alapvető különbség a két szöveg között, hogy a II. részletesen ismerteti Huszár Péter pápai kapitány ostromkísérleteit, az 1. a nevét sem említi. Hardegg a II-ban sok bírálatot kap, az 1. gyűlölettel ír róla, aminek oka lehet a szövegnek a vár feladása utáni keletkezése (*tunc*). A budai pasa közeledtének a híre a II-ban Nádasdyhoz, az 1-ben Pálffyhoz jut el, előbbiben Hardegg már eltávozott, utóbbiban még nem, a török ágyúk mennyiségét mindkettő ismeri. A II. ismeri a magyar hadrendet, sorolja a jelen levő bárókat, az 1. nem. Az 1. szövegnek a Székesfehérvár melletti győzelmet összegző kifejezést (*Victo fugato cesoque passa Budensi...*) viszont nem a II., hanem a III. tartalmazza (*bassam Budensem victum, fugatum, caesum*). A II. szövegben található októberi dátum olvasható az 1.-ben is, ám ezt Isthvánffy a margón novemberre javítja. Megállapítható tehát, hogy a két szöveg között létezik

²¹ Jobbról Zrínyi és Hardegg, balról Nádasdy, középen Pálffy *sic tamen, ut cuilibet horum ex iunioribus baronibus Hungaris quisque cum suo equitatu et alii confiniorum minores duces adessent, inter quos aetate iam grandior Nicolaus Istvanfius...* (206).

²² A seregszemlén túl: *extremum agmen iussis claudere Trenchiniensibus cum tribus hominum millibus duce Andrea Ostosith, viro nobilissimo ex comitatu Trenchiniensi et Ioanne Buday veterano insigni duce, similiter ex eodem comitatu profectis...* (202); a Huszár Péternek átadott csapatokról: *Hae erant primae comitatus Trenchiniensis, egregia manus: in qua ipsi nobiles personaliter circiter sexcenti* (203).

²³ A vezérek *ex praesidiis stipendiarios evocant, in eorum locum ex communi plebe in praesidia locant*. Utóbb közli a kihívott végváriak számát is: *esse potuere ad tria millia*. Az 1.: *Stipendiarii milites non adeo multi fuere. Maior pars ex plebea et populari tantum hominum caterva, selectiore tamen conflata fuit, ut, quae armis et viribus multum valeret* (1r).

kapcsolat, de az 1.-nek a II. nem meghatározó forrása. Ezt magyarázhatja, ha a II. szerzője tényleg nem vett részt az elbeszéltekben, miközben Istvánffy jelen volt. A *Historia*eba azonban olyan részek is bekerültek a II. szövegből, amelyeket Istvánffy az *Apparatus historicus*ba nem írt át.²⁴

Egészen más a helyzet a III. és az 1. kapcsolatával. A szövegek azonossága egyértelmű, azonban a kevés eltérés számbavétele is tanulságos. Ezek között van stílári, szórendi, szerkezetbeli,²⁵ a fontos azonban a tartalmi. Teuffenbach a III. szerint akár székéren is odaviteti magát a gyülekező magyar sereghez, az 1.-ben azonban Rudolf parancsára, *serio caesare mandante* utazik hozzájuk. A III. habozó, bizonytalankodó kassai főkapitányát *illustris baro, quadraginta annorum continuis praefecturis et rebus praeclare saepe gestis aetatisque honore illustris pene septuagenarius senex Simon Forgazius serio hortatur, excitat, confirmat*. Ez az 1.-ben nincs meg, van viszont a másiktól hiányzó vezérkatalógus (Báthori, Dobó,

²⁴ Például: *ex hostium castris ea nocte canes generosiores venatici multi ad nostros usque excubitores pervenerant non sentientibus ipsis Turcis et canes Turcici facile a nostris dignoscuntur ex propendentibus auriculis, cum nostri arrectis auribus nascantur.* (205.) – ...venaticos [615] hostium canes, quales propendentibus auriculis ac villosa cauda a nostratibus, qui arrectas et glabras habent, dignoscuntur, ad ipsorum stationes adcurrisse... (XXVII. könyv).

²⁵ Néhány példa: *Imponi solet hoc iam tempore per caesarem Cassoviae eius regni tractus metropoli singularis capitaneus, cui equidem incumberet rempublicam illis locis curare.* (III., 208.) – *Imponi solet hoc iam tempore per caesarem Cassoviae (quae civitas in eo regni tractu metropolis est) singularis militiae praefectus, cui in negotiis bellicis rempublicam illis locis curare incumbit.* (1., 3v); *Dum haec perfunctorie saltem fiunt, omnium animis admodum anxii de rerum eventu cum formidabilis Sinan bassa tota nobis Hungaria esset castraque nostra unum post aliud celeriter expugnasset, ecce, Deus Hungarorum res iam iacentes deploratasque pro immensa sua bonitate insperato et ne somniantibus quidem hominibus erigit victo caesoque flore et robore militiae Turcicae ad Albam, quo celerrime pii nostri Cassoviani accepto nuncio laetissimo nihil iam morae sibi faciendum censent, sed abrupta cunctatione omni inferunt ultro bellum fortunamque suam, an alteri exercitui iam victori par esse felicitate possit, experiri omnino statuunt.* (III., 208–209.) – *Dum haec ita geruntur ac interim Szinan passa toti Hungariae formidabilis est, quod iter primo quoque tempore cum validissimo exercitu contra nos adventare diceretur et iam antea [4r] castra nostra unum post aliud celeriter expugnasset. Ecce Deus omnium animis de rerum eventu admodum anxii Ungarorum res iam iacentes deploratasque pro immensa sua bonitate insperato et ne somniantibus quidem hominibus iterum atque iterum erigit ac victo caesoque ad Albam flore et robore militiae Turcicae incolae quoque superioris Ungariae nihil morae sibi faciendum censent, sed abrupta cunctatione ultro bellum inferunt fortunamque suam, an alteri exercitui iam victori par esse felicitate possit, experiri omnino statuunt ac intrepidi in hostem infestum exercitum ducunt.* Az utóbbi esetben épp a kevés változtatás miatt feltűnő a *pii nostri Cassoviani* kicserélése.

Forgách, Rákóczi, Homonnai). Szabatka leírásában alig különböznek, elfoglalásában csak egy névvel (*duce illustri barone Stephano Bahtorii*) több az 1., egyébként azonosak. A III. szöveg a *begus* kifejezést a *baroval* azonosítja, az 1. a *praefectusszal*, majd megadja a néhai Bebek Ferencnek a másikon nem található *baro* titulust. Alább *Palfius* is *Nicolaus Palfius, singulari virtute vir* lesz az 1.-ben, máskülönben a szöveg egyező kifejezésekkel, változtatott szórenddel ismétlődik, ám ismét bekerül Rudolf (*iubente caesare*). A török védők az 1. szerint csak fele annyian (*circiter duo millia*) vannak. Az 1. szöveg későbbi keletkezésére utal az is, hogy a füleki törökök távozása után ott még elolvasható: aki akar, beállhat kereszténynek, s állítólag kb. háromezren éltek is a lehetőséggel. A vár ötvenegy évvel elveszte után *Dei optimi maximi infinita misericordia opeque rursus ad Ungaros rediit* (III. 211.) – *optimo principe et rege Rudolpho, eius nominis secundo feliciter regnante* szövi bele a történetbe az uralkodó alakját immár harmadszor az 1. szöveg, s azt is megadja, hogy Pálffy a csapatait Újvárról hozta. A török által üresen hagyott Nógrád el nem foglalásának felidézésekor a III. Teuffenbachot minősíti (*nupturiente et turpiter castra ... solvente*); az 1. óvatosabb, a cselekedetét (*minus prudenter* vonta vissza katonaságát). A III. végét az 1. elhagyja.

A Reusnernél található II. és III. szöveg tehát egyetlen, magas jogállású magyar²⁶ szerzőnek nagy valószínűséggel 1593–1594 fordulóján²⁷ megírt alkotása, aki könnyen érthető, gördülékeny, olykor választékos latinsággal²⁸ számol be bizonyos hadieseményekről, de megválogatja, mit oszt meg olvasóival. Eltérő mértékben, de mindkét írás kimutatható az *Apparatus historicus* első kötetének 1. szövegében, amely Hardegg győri

²⁶ A magyarokra értett számtalan *nostris* alakon túl erre mutat pl., hogy a III. szövegben Fülekről elmondja, valamikor Bebek Ferencé volt, azé, aki elhagyván Ferdinándot, János Zsigmondhoz állt.

²⁷ Mivel a III. szöveg a II. után kelt, s a végén szerzője azt fájlatja, hogy Teuffenbach alkalmatlansága miatt az egy teljes napon és éjszakán át üresen álló nógrádi várba visszaköltözött a török, viszont még csak nem is utal arra, hogy azt Pálffy 1594. március 10-én elfoglalta, a későbbi szövegnek is el kellett készülnie eddigre.

²⁸ Az igényes fogalmazáshoz: *Alteris non deerat, quid his suadentibus responderent et omnino praeteriri Strigonium, sed Albam Regiam tentandam placebat* (202). A néhány szóismétlés az egy-két órás alkotás velejárója is lehet, a végén írja is egy német kapitányról: *cuius nomen non succurrit sed post ocium nactus immortalis gloria, ut dignum certe est, celebratur* (215).

kapitányságának megszűnte (*tunc*, 1594. szeptember 29.) után,²⁹ de még 1598 tavasza előtt íródhatott le.³⁰

Visszatérve az *Apparatus historicus* szövegeihez, a 3. és a 4. szerzőjét azonosnak tekintem. Az utóbbi alkotója szerint ugyanis *archidux Matthias (ut supra memini) annis praeteritis Hungarico bello praefuerat...* (45v) – márpedig fentebb a szövegben nem említette, csak az 1594. éviben.³¹ Az 1. és a 3. szövegnek azonos a keletkezési helye: *scribo enim haec Posonii* (1r ill. 19v). Ha e két szöveg egyszeri alkotás eredménye lenne, nem ismételné meg a szerző a helymegjelölést, a szó szerinti egyezés pedig egyazon alkotóra utalhat.

A 3. szöveg alkotója több adatot is közöl magáról. Ott van, noha nem kezdettől fogva, Mátyás főherceg Esztergomot ostromló táborában. Istvánffyról tudjuk, hogy jelen volt, de nem kezdettől fogva: a Szent Tamás-hegyen levő török erőd elfoglalása után pár nappal érkezett meg.³² A tábori gyűlés a szerzőt a regensburgi birodalmi gyűlésre küldi (*destinatus fueram*) Kutassi János mellé segély kérésére. Igyekezik teljesíteni megbízását: *summa diligentia praestiterimus, parum ... effecimus ... scriptum ... per nos exhibitum fuit.*³³ Regensburgból visszajöve Mátyás főherceg hívására augusztus 12-én érkezik meg a táborba,³⁴ s ott is marad a visszavonulásig. Joó János szerzőségére utal, hogy a már régebb óta császára mellett levő kancellárén kívül csak a személynök számára kiállított

²⁹ Hogy nem az 1-ről készült a III., hanem fordítva, az is alátámasztja, hogy utóbbiban Fülek minden alakja *Fill...*-ként olvasható, míg az Istvánffy kezével írtban egy 1-lel; vagy, amiként a *Historia*ban is, az 1. szöveg mindig az *Ungar...* alakot használja, míg a III.-ban kizárólag a *Hungar...* található.

³⁰ Ekkor hal meg ugyanis a kassai főkapitány, aki a szöveg szerint *nunc baro Germanus, Christophorus a Teuffenpach, senex et ex podagra valetudinarius* (3v).

³¹ Vagy: *comes Hardekium Laurinum, ut scriptum per nos est, superiori anno praeter omnem omnium spem et expectationem sine urgenti ratione ultro hosti tradiderat...* (50r) – természetesen ez az átadás is az 1594. évi események között szerepel.

³² Istvánffy kezétől származó széljegyzet: *Primus vallum Sancti Thomae conscendit Radich Vaivoda, centurio peditum Besprimiensium cum Paulo Siilva, similiter centurione Besprimiensi, demum eos successere et Germani. Sic quidem [Holubnál, s nyomán Bartonieknél mihi] retulit dominus comes Georgius de Zrinio, qui praesens fuit, mihi, qui paucis post diebus in castra veni.* (22v)

³³ Ezt követően az előterjesztett szöveget olvashatjuk (25v–28v), majd a németről szóról szóra latinra fordított, július 22-én kelt választ (*responsum ex Germanico in Latinum de verbo ad verbum translatum fuit, sicut sequitur* – 28v–29r).

³⁴ *...ego Ratisbona rediens ab archi|34r|duce vocatus duodecima die mensis Augusti eo veni...*

menlevelek ismertek.³⁵ A 3. szöveg szerzője a fogalmazás szerint csakugyan magas méltóság vagy tiszttség viselője: a rengeteg hiány és az ellenség törekvései közepette a főherceg táborában mást nem tudtak kitalálni, mint hogy az alispánokhoz, Illésházyhoz, *qui multa autoritate in comitatu Posoniensi pollebat*, valamint Fejérváryhoz sűrű levelet írjanak *tam ipse archidux, quam etiam Palfius et ego*. Szeptember 7-én *iussu Palfii* elfogott török katonák vallomását írja össze és küldi át Mátyásnak.³⁶

Az 1., a 3. és a 4. szöveg jellemzője az 1595-ben kivégzett Hardegg gróf igen sötét színnel való ábrázolása, valamint Pálffy Miklós még annál is élénkebb magasztalása (ez utóbbi a többi szövegnek is meghatározója).³⁷ Hardeggéről megtudjuk, *ceteris prudentior esse debebat; impatiens laboris; rei familiarae curandae potius, quam militiae assuetus; stolidus; imprudens; mente captus; amplamque praedam domi per fas et nefas colligit et huc illucque a milite distractam exegit et extorquet* stb. (1.). A 3. szerint *vilis, inutilis, ineptus* stb., *eximius* errorja miatt a keresztény sereg nagy kárt szenved, még nevetségessé válását is részletesen megismerjük.³⁸

³⁵ A MOE nem közöl adatot arra vonatkozólag, hogy az esztergomi részgyűlés követséget küld Regensburgba (VIII. k., a Mátyás főherceghez felterjesztett végzések szövege: 185–188.) A menlevelekhez: Holub 27, Szekfű Gyulának a birodalmi gyűlés irataiból vett adataira hivatkova. – Holub ugyanakkor többek között Cornazzani parmai követ jelentése alapján azt is állítja, hogy Istvánffy 1596-ban Kutassival valamint csehekkal és osztrákokkal együtt tagja a lengyelországi követségnek. A *Historiae XXX.* könyvében, a 689. oldalon azonban ez olvasható: *Ivere Iohannes Cutassius, lauriensis et Andreas, Vratislaviensis episcopi, Iohannes Horinstanius, Adamgallus Poppelius et Iohannes Iovius...*

³⁶ ...*istud* [Szinán átkelési kísérletét] *die quoque illa, quae ipsum beatae virginis festum praecesserat, Thurcae quidam viginti quattuor, quos Palfiani milites ex Thurcicis castris captos adduxerant, uno omnes affirmaverant, quorum examen per me conscriptum iussu Palfii, qui in castris tunc adhuc decumbebat, statim eadem die archiduci transmiseram...* (Istvánffy szerzősége ellen szól a fogalmazás is, nem gondolom, hogy a királyság nádori helytartójának Pálffy parancsolt volna.)

³⁷ Ez a *Historia*eba az 1593 őszen folytatott hadjárat felidézésénél a vezérek közötti feszültségként kerül át: *quum imparibus suffragiis ducem Hardeccum, qui exercitui praeesset, constituissent (Palfius enim et Zrinianus ex officii praerogativa cedere illi nequaquam volebant, sed postea, ne ea contentio rebus gerendis obstaret, hortatu procerum acquirere)...* (XXVII. könyv, 612. o.)

³⁸ *Pasquilli autem et famosi libelli de eo suisque asseclis aliquot editi sunt. Illud ridiculum fuit, quod, cum se passim proscindi cognovisset, archiducem in castris tam diu sollicitavit, donec assentiretur, ut in ipsis quidem castris tympano et tubis per caduceos, Viennae autem publicis literis vallvis affixis honor eius proclamaretur. Quod ei apud prudentiores non modo nihil profuit, sed et ludibrio ac vesaniae habitum est.* ⁴

Ekkora alkalmatlansága alapján mindenki el akarja mozdítani hivatalából, még a császár is egyetért ezzel (a szerző magas állására utal megjegyzése: *ut certo intellexi*), sőt ezt elő is írja; a főherceg környezete (Ungnad Dávid) azonban megakadályozza. Mind az 1., mind a 3. szövegben található olyan megfogalmazás, amely valóságtartalmától függetlenül gyanú árnyékát borítja Hardeggre: 1593-ban a szerző szerint Hardegg egy, a saját kardjától szerzett könnyű seb miatt (*proprio gladio in sinistrum crus a semetipso converso tantillum laesus*) nem rohanja meg a győzelem után minden bizonnyal könnyen megszerezhető Fehérvárt. Az 1594. évi harcok során a szerző maga is tanúskodik: *Vidi egomet in meniis et propugnaculis tormenta in tentoria Szinani directa fuisse, verum petenti mihi bombardarios, ut explodantur, responsum esse, quod praefectus serio eis commisisset, ne ullo pacto Szinani tentoria infestentur*. Növekvő Hardegg-ellenessége e szövegben így csúcsosodik ki: *homo perfrutae frontis et, qui Catonem ne forte nunquam legerat, neque in memoriam revocabat apud probos et fortes viros plus in honoris et famae conservatione, quam vitae et omnium rerum amissione positum esse*. Ekkora indulat után nem meglepő, hogy az 1595. évi események ismertetésekor hosszan kitér Hardegg árulására, elítélésére és kivégzésére: *Sed, priusquam enumeratione eorum, quae secunda sunt, ulterius progrediamur, paucula de Ferdinandi comitis Hardekii supplicio inseram, quo ipse ob traditum Thurcis Laurinum affectus est*. (50r–v) Elmagyarazza azt is, miért éppen a jobb karját és a fejét vágják le. Fogalmazása történetírót sejtet, amint a folytatás is: *Verum, ut ad ea veniamus, quae sub Strigonio acta sunt...* (51v).³⁹ A szöveg írója a jogban is jártas (Joó *personalis*, Isthvánffy *locumtenens officii palatinalis in iudiciis*): a császár nem tehet mást, *quin diem locumque et iudices constitueret, ut processu iuris militaris Germaniae totum negocium cognosceretur*. A bírák *aliquot terminis conveniunt et audito tam procuratore camerali, qui actorem agebat, quam ipso etiam comite, nec non Nicolao Perlino et omnibus eorum militum, qui traditioni presentes fuerunt, omnia diligenter propendunt et discutiunt, sententiam tamen iussu |51r| caesaris non pronunciant, sed votum et iudicium suum in aulam caesari Pragam transmittunt* – az ügyintézés az Illésházy-per előképe is lehetne. A

³⁹ Hasonló fogalmazás az 1. szövegben: *redibo ad narrationem historicam* (7r). A 2-ban: nagy ágyúzás ismertetése után *Hoc loco, priusquam, quae sequenti nocte et altera die secuta sunt, recenseantur, de situ arcis paucula annectere lubet*. A 6-ban a magyarországi kormányzás bírálata után: *Verum his optimo animo praemissis sequitur, ut quod in re militari hoc anno actum est, perstringamus*. (75v)

jogi ismeretek a magyar jogra is kiterjednek, a kisebb várakat feladó magyar kapitányokról így ír: az uralkodó *horum etiam causam proceribus aliisque ipsius regni statibus et ordinibus videndam atque cognoscendam proponit. Qui in universum omnes ea feriuntur sententia, quae in regni statutis de castrorum traditoribus expressa habetur, nota videlicet perpetuae infidelitatis, quod est amissio vitae et universorum bonorum* (51r).

Jellemzője valamennyi szövegnek,⁴⁰ hogy szerzője számára minden Isten rendeléséből történik, így mindenért neki tartozik hálával az ember, általánosan: *manifeste apparebat ducem nostrum Deum esse ipsumque pro nobis pugnassee hostiumque vires, mentem, animum, cor, ingenium, artem bellandi denique omnia ademisse.*⁴¹

A szövegek szerzője általában tud a haditerveket eldöntő vitákról is, s a 2. szövegtől kezdve jellegzetessége mindegyiknek, hogy kitér a tanácskozások szükségtelenül hosszú voltára.⁴² A magyarországi földrajz,

⁴⁰ Pl. az 1-ben haditerv megváltoztatásáról: *singulari et speciali Dei praepotentis eiusque sancti spiritus instinctu*; a győzelem és fortuna Isten adománya (*victoria ac fortuna a divina maiestate Christiano populo data*); Füleket *Dei optimi maximi infinita misericordia opereque* vesszük vissza; *omnis certe merito laus et gloria soli Deo ex hoc nunc et in perpetuum tribuenda*; a Fehérvár melletti győzelemről *Deus sibi* [a keresztényeknek] *in manus dederat*. Színántól fél Magyarország, amikor íme, hanyatló állapotunkat mérhetetlen jóságával Isten feltámasztja, s a török Fehérvár melletti leverése után a felső-magyarországi lakók is fegyverre kapnak. – A 2. záró sorai: *Pro quibus omnibus* [Nógrád és a többi vár visszafoglalásáért] *laus sit summo Deo patri eiusdemque filio redemptori nostro ac spiritui sancto et faxit aeterna maiestas, ut sub regimine optimi nostri regis Rudolphi, quod sub eius antecessoribus amissum est, potenti et auxiliari Dei manu feliciter recuperetur. Amen.* – A 3-ban Esztergom eredménytelen ostrománál: *ademerat Deus cor et animum militis*. Általánosan az év sikertelenségei után: *Credibile itaque est voluisse Deum, ut quilibet cognosceret iudicium suum ab hominum opinione longe diversum esse solere scireque semper in sua divina voluntate terminos rerum nostrarum neque valere humanas vires sine suis viribus.* – A 4-ben Esztergom elfoglalása után: *Potuissem nostri non difficulter per Dei gratiam Budam quoque capere, si victoria, quam Deus eis concesserat, recte uti novissent.* – Az 5-ben a mezőkeresztesi vereségről: *Verum credibile est permissione divina factum esse, [70r] ut non modo gregarius miles, sed ipsi etiam duces alarumque praefecti dementarentur...*

⁴¹ Ezen 1. feljegyzés vége felé Isten három csodájáról ír, amiket, akárcsak Jerikó eleste után, a népért Magyarország üdvére művelt, s ezeket az összes füleki török védő is állítja: a tűzerek megbénulnak, majd a hitvesek és a gyerekek rejtélyes betegségtől hullani kezdenek, s könyörögni férjüknek a feladásért, a harmadik pedig a Pálffy sátra feletti kereszt. Ezt követően vizatér *ad narrationem historicam*.

⁴² ...*deliberatum postea diu multumque fuit* – az 5-ben például: *postquam rerum more solito per nonnullos dies frustra consultationibus tempus teritur* (63v).

történelem, társadalomtörténet ismerete minden szövegben feltűnő. Bár stilisztikai megfigyelésekből nagy mennyiségű korabeli latin elbeszélő alkotás ismeretének hiányában nem következtethetők, a szövegeknek jellemzője az általános alany pl/2. személyű állítmány esetén.⁴³ Olyan, ritkán használnak tekinthető kifejezések, mint a *pusillanimitas* vagy a *voti compos*, többször is megtalálhatók az 1., a 3., a 6. illetve a 3., az 5. és a 6. szövegben és a *Historiae*ban is előfordulnak,⁴⁴ ám ez nem csak a szerző azonosságát jelentheti, hanem átvételt is. A *tuguriola* egyszer a 3. szövegben fordul elő (*Incenduntur a Germanis more eorum solito tuguriola*⁴⁵, 39r), egyszer, a 6.-ban.

Humanista történetíróra utal, hogy egy ostrom felidézésekor a vár fekvése, leírása,⁴⁶ több esetben története⁴⁷ is megelevenedik. Amikor tervekről ír, a lehetséges következményeket is sorolja. Amikor kudarcról számol be, az okokat is keresi. Az 1594. évi hadműveletek sikertelenségét (3. szöveg) a külföldi katonaság önhittségében, magyargyűlöletében látja, abban, hogy Isten így akarta megmutatni, nélküle az emberi erő semmi,

⁴³ Az 1. szöveg szerint mindenki eljött, mintha szent háborúra készülne: *ut vix aliquem ad militiam aptum domi mansisse existimares* (1v). A 3-ban Esztergom ostrománál *nullus plane fuit biremium nostrarum usus, neque navium nazadisticarum, ut eas spectandi tantum et cuiusdam pompae gratia illuc allatas fuisse crederes*. A tatárok *remotiora quaeque loca tanta celeritate pervagati sunt, ut uno tempore eos in stationibus et in excursionibus esse crederes*. Az 5.-ben: III. Mohamed szultán *adeo splendide et pompose se itineri committit, ut non in bellum, sed propemodum ad nuptias et spectaculum profecturum ipsum crederes*. Vagy: *ut in utram partem te flectere deberes ac, an Tartaris vel Szinano resistendum esset, nescires*.

⁴⁴ Például: XXIII. könyv, 474. o., XXIX. k., 655. o. (itt, akárcsak az említett 3. számú szövegben, Hardegg grófra) ill. XXX. k., 705. o., XXXI. k., 724. o. stb.

⁴⁵ Ez a *Historiae*ban már bírálattal együtt olvasható: *quum Germani pro more tuguriola sua secus, quam habebant in mandatis, subiecto igne incendissent...* (XXVIII. könyv, 642. o.).

⁴⁶ Például az 1-ben Szabatkáról: *alta fossa aqua plena, ad haec duplici muro, altero exteriore scilicet e trabibus terraque opere firmo cum quatuor propugnaculis effecto, altero, qui inferior est, toto e solido lapide aedificato egregie munita*.

⁴⁷ Ugyanabban a szövegben például Fülekről: *Haec arx, dum nostrae res starent, baronis Francisci Bebek, acerrimi viri, eius, qui Ferdinando imperatore [4v] relicto ad Iohannem secundum, principem Transsilvaniae defecerat, sub ditione fuit. Sed mirabili casu praefecti negligentia, sive sanguine tantae opportunitatis firmitatisque arx incredibili prope Ungariae damno amissa erat*. A szerző történelemszemlélete miatt figyelemre méltó, hogy a XVI. század közepe még olyan kor a számára, *dum nostrae res starent* – azért, mert 1594–98 közöttől nézi? A *Historiae*ban a megfelelő helyen értelemszerűen rövidebben található: *Olim arx erat Bebecorum, a quibus quo astu quave unius noctis fraude ante XL annos amissa fuerit, suo loco memoravi*.

márpedig a *disciplina militaris* hiányától (merthogy nem volt hadvezérünk, aki betartassa) szenvedő lakosság gyötrelme az égis hatolva haragját ellenünk ébresztette fel. Az 1596. évi katasztrófák már egész rezsimkritikát szülnek. Helyismeret, történelem, stratégia, Isten egyszerre jelenik meg a 2. szövegben: a Garam és az Ipoly környéki, *a quinquaginta fere annis* a töröktől birtokolt *pulcherrimus és fertilissimus* föld *Dei beneficio* szereztessék vissza, egyébként az *opera et industria Nicolai Palfii* visszaszerzettek is veszély fenyegeti. Nógrád ostrománál nem csak a fekvést ismerteti részletesen, hanem a feliratot is, amelyen olvasható, hogy Báthori Miklós váci püspök építtette a várat 1484-ben. Különleges, a *Historia*ban a kamara kapzsiságára vonatkozó kitétel nélkül megtalálható ismeretet árul el az 5. szöveg szerzője: az egri kapitányságot Nyáry Pál, *eius Stephani Niarii frater natu minor tenuit, qui superioribus annis per nostrum imperatorem et regem Rudolphum* [64r] *ad caeremonias circumcisionis huius* [tudniillik III.] *Mehemetis Byzantium transmissus fuerat, avaritia potius (ut opinio est) camerae regiae ad id munus paucioribus sumptibus, quam quisquam antea promotus, quam quod eam praefecturam nunquam antea bellum expertus mereretur.*

A szövegekben a *fertur, aiunt, dicunt* stb. állítmány közöl adatot, hírt stb.; kivétel csak a személyes jelenlét esetében van, akkor viszont mindig 1. személy, pl. *existimo*. E hitelességre törekvő finom nyelvtani megkülönböztetéshez hasonlóan az élmény személyességének hangsúlyozása⁴⁸ növeli például vereségeink magyarázatának hitelét (3. számú szöveg): *Vidimus soepissime militem in campis gramina altiora frugibus falcare noluisse, ut equis daret, sed loco herbae optimas quasque fruges defalcavit et equis proposuit. Vidimus infinitos acervos frumenti nondum triturrati avectos et non secus, quam si purum stramen esset, equis substratos et foede dissipatos ac deperditos esse neglecto stramine, quod in horreis habebatur et in hunc usum adhiberi poterat. Vidimus boves et equos*

⁴⁸ Íróra valló fogalmazás lépten-nyomon található, pl. az 5.-ben: *Non defuere nonnulli, qui ipsum in itinere disenteria correptum mortem obiisse spargerent, alii a matre ac ab uxoribus e medio itinere revocatum esse neque, nisi per Giafer vezirium id bellum perfecturum disseminabant. Alii alia confingebant, ut tanto magis nos detinerent, quo minus rebus nostris celeberrime et solertissime prospiceremus, ipse vero omnia pro voto contra nos agere et conficere posset. Később: Quo ubi pervenitur, munitio statim forti obsidione cingitur, aggeres ponuntur, corbes terra replentur, stationes disponuntur, tormenta diriguntur et pro virili laboratur, ut, quod superiore anno hoc loco neglectum fuerat, nunc resarciatur et tanti momenti confinium ab hostibus recuepretur.*

*curribus militum*⁴⁹ *alligatos et miseram plebem cum lachrimis et praecibus gemitibusque subsecutum fuisse, neque tamen ullum unquam hominem misertum illius esse. In summa quicquid uspiam excogitari potest, totum praeda huius gentis fuit, quam noster populus non secus cavit atque fugit, quam si hostis Thurca esset. Quae quidem pauperum oppressio an non ipsas coeli nubes haud immerito penetrare potuerit Deumque nobis maxime iratum reddiderat, ne de nostro hoste ullam victoriam reportaremus, iudicabit prudens quilibet.*

E hat szöveghez tartozhatik a II. kötetben található (83r–88r), *Anno 1605* című, feltehetően nem Isthvánffy által papírra vetett is. Egy sorozat nem első darabja (kezdet: *Anno postea insequenti 1605...*), talán 1605-ben kelt,⁵⁰ ebben is előfordul a jellegzetes sing. 2. személyű alak.⁵¹ Szerzője érzelemmentesen fogalmaz, Rudolf *caesar* és nem *rex*, néhányszor olvasható róla, hogy fáradozik helyzete javításán, dicséret, vagy éppen szeretet azonban nem érezhető. Az író szóról szóra közöl egy Szerencsen 1605. március 29-én kelt, a felkelés okait is összefoglaló országgyűlési meghívót, megadva még azt is, hogy magyar nyelven készült. Nem Bocskai-párti, de elismeri, csodálatos gyorsasággal nőtt a felkelés tábora. Fogalmazásán az érződik, hogy a felkelők által hangoztatott okok számára inkább ürügyek, végül a szabadságukat és relióójukat védelmező magyarok a törökökkel és a tatárokkal elegyesen rabolják saját nemzetüket.⁵² Szánja a Bocskaiék által leölt vagy a töröknek eladott nőket, gyerekeket, ausztriai stb. tömegeket meg a császárpárti idegen katonaság által pusztított magyar népeiséget. Illésházyt meg is dicséri, hogy végül megzabolázta valamelyest

⁴⁹ A margón Isthvánffy általam kiolvasni nem tudott, kb. kilenc betűből álló megjegyzése: *vidi** (43v).

⁵⁰ Némethy Gergely visszahúzódott a Rábán túlra, *neque inde amplius praesenti anno rediit* (87r). *Rosburmius praesenti anno Pragam vocatus* (87v) halálbüntetést kap törökösségért. *Hoc demum anno* (88r) Pethe Márton meghal sokaknak megelégedésére, *ut qui quoque non minimam causam praesentis anni tumultum praebuisse existimaretur.*

⁵¹ *Explicari nullis verbis potest, quam ingens hominum numerus ... abductus fuerit et quantae caedes ... patratae sint, ut iam omnem populum et agricolam deletum iri existimasses* (87r).

⁵² *Mirum enim est dictu, quantum partis Bochkaianae nuemrus in dies accreverit, quamque concurrerint plurimi continuo ad persecutionem exterarum nationum, ut is Ungarus foeliciorem se esse opinaretur, qui alacriori animo pro vindicanda libertate proque religionis defensione (ut id iactitabant) ipsas nationes aggredi vimque eis maiorem inferre posset, memores multarum violentiarum praeteritis annis ab eis perpessarum. Animus tamen hic eorum vindicandae libertatis et defendendae religionis postea ad manifestas etiam propriae nationis rapinas atque violentias exarsit atque inundavit.*

Bocskai katonaságát, akkora tekintélye volt nála, hogy bárkit kedve szerint megbüntethetett. Erre egyetlen példát hoz, az elbeszélés végén: Somogyi István kincstári jogügyigazgatót Illésházy az ellene folytatott perben játszott szerepe miatt (és mert engedetlennek látszott), *laqueo suspendi et in illius dorsum hoc epitetum maiusculis literis ascribi fecit: Legum patriae violator*. Hozzá is teszi rögtön, e dolog a legtöbbeknek, *qui apud caesarem eius auxilii et acceptorum damnorum rei fuerunt*, nem csekély rettenetet okozott, *quod existimarent de se quoque olim similem vindictam acceptum iri*. Ez Joóra és Istvánffyra egyaránt vonatkozhatik.

E megállapításokat úgy összegezhetem, hogy a szövegek egyetlen szerző folytatásos alkotásai, s e szerző az általa közölt tények, ismeretei sokrétűsége, grammatikája és stílusa finomsága alapján jogban jártas, magyar, (kor)történetíró. Nagy örömmel láttam volna e történetíróban Istvánffy Miklóst, azonban a propalatinus a regensburgi követjárás⁵³ idején a *Historiae* tudósítása szerint Petrinja ostrománál vitézkedik. Vannak apróbb jelei is, hogy nem lehet ő a szerző. A hét szövegből abban a négyben, amelyik nem az ő kezétől való, másfélszázszor fordul elő a török *Thurc...* alakban, az általa leírt háromban azonban egyszer sem, amiként a *Historiae* harmincvalahány könyvében is kizárólag *Turc...* található. Ugyanez a helyzet az *oe* diphtongussal: a nem általa másolt szövegekben gyakori, az általa másoltakban nincs, amiként a *Historiae*ban sem. A hét szövegben nyolcszor előforduló *ecce* kifejezést természetesen a másoló nem hagyja el, ám a *Historiae*ban egyszer sem találkozni vele. A szerző meghatározásának alapja az 1594. évi regensburgi követség lehet. Mivel az ezt ismertető szöveg Joó János szerzőségére mutat, megnéztem, van-e a *personalis* irodalmi munkásságához vezető nyom. A személynök, amint Kulcsár Péter most megjelent lelőhely-jegyzékéből is megtudható, feljegyzést készített Nógrád 1594. évi visszafoglalásáról.⁵⁴

Ennek elolvasása több nyilvánvaló következtetést is eredményez. Istvánffy *Apparatus historicus* I. kötetének 2., azaz saját kezűleg átírt darabja a szöveg egészét tekintve azonos ezzel a feljegyzésével, az átíró azonban

⁵³ Nem érv, de a *Historiae* elolvasása után a regensburgi követségre készített, a feljegyzésbe szó szerint bemásolt szöveget kezdettől fogva idegennek, többször sekélyesnek éreztem.

⁵⁴ *Expugnatio arcis Novigrad 10. 03. 1594*, in *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700* / (composuit Kulcsár Péter Balassi OSzK 2003, 265). A kézirat lelőhelye: HHStA, Ung. A., Allg. A., fasc. 126, Konv. A., fol. 19. sqq.

stílusos változtatásokat hajtott végre⁵⁵ (amelyek a *domus Austriacaval* kapcsolatban már tartalmilag is tekinthetők). Elfogadva, hogy a 3. és a 4. szöveg szerzője azonos, mégpedig a regensburgi követjárás miatt kizárásos alapon Joó János, a 2. szöveg pedig eleve az övé; ugyanakkor feltételezve, hogy az összes szöveg egyetlen szerző alkotása, az állítható, hogy Istvánffy forrásgyűjteménye egy Joó János által írt kortörténet valamekkora részét őrizte meg. Azt is valószínűnek tartom, hogy a Reusnernél található két *incerti auctoris* szöveg szintén a személynök alkotása.⁵⁶ Joó nógrádi feljegyzése a magyarországi háborúról tudósító német Gabelmann anyagának része,⁵⁷ ez is lehet az oka annak, hogy úgy érezni, a külföld számára készült.⁵⁸

A Nógrád ostromáról készített feljegyzésekből képet alkothatunk arról, miként változtatott Istvánffy az eredetét. Általában tömörített,⁵⁹ gyakori a stílusos (például szavak vagy rendjük megváltoztatása)⁶⁰ átalakítás,

⁵⁵ Életszerűtlenként hagyom figyelmen kívül azt a lehetőséget, hogy Joó maga még utóbb változtatott a szövegen, ami számunkra elveszett, de Istvánffy szó szerint átírta volna.

⁵⁶ A fentebb a szöveg keletkezéséről és a szerző személyéről tett megállapítások Joó Jánosra is illenek. A többi szöveghez kapcsolja a II–III-at pl. az *oe* diphtongus használata, hasonló kifejezések (Joó, 21r: ...*Palffio per fidos et praecipuos exploratores, quibus ipse mirum in modum abundat...* – II, 200.: ...*exploratores, quorum barones Hungari ... inter Turcas passim plurimos habent...*; III, 209–210.: [Pálffy] *avidus ... gloriae baro, ... militiae amore florens* – Joó, 20v: *militari gloria praestans Nicolao Palffii*; III, 208.: *Ecce! Deus Hungarorum res ... erigit...*), másutt sem használ *Ung...* alakot, ellene szól viszont a *Turc...* alak, *Thurc...* nincs. – Trencsény vármegyének a II-ben található ismételt említésére magyarázat lehet, ha Joó János előneve (kazaházi) az ottani Kaza birtokából ered.

⁵⁷ Fazekas Istvánnak, a bécsi magyar delegáció vezetőjének szíves közlése, akinek a kézirat fénymásolatát is köszönöm.

⁵⁸ Az 1605. év eseményeiből felidézött természetesen már nem írhatta Gabelmannak.

⁵⁹ Például Joónál *Christophorus a Teuffenpach, partium superiorum regni Hunariae supremeus capitaneus, nescitur, propione an aliorum consilio* nem folytatta a füleki hadjáratot (20r), Istvánffynál csak *Christophorus a Teuffenpach ... continuare noluisse* (11r). Ugyanott a *ditioni suae maiestatis caesareae atque regiae* kifejezés helyébe *ipsi regni* kerül. Joó: *Mirum dictu* [ugyanaz a kifejezés megtalálható a 7. szövegben is, lásd az 52. jegyzetet] *est, quam incommodo tempore haec expeditio inchoata susceptaque fuerit*. Istvánffy: *Mirum dictu est, quam incommodo tempore haec expeditio suscepta fuerit*.

⁶⁰ Például Joó: *Fuerunt plerique ex consiliariis, qui capta nuper a passa Szinano duo castra Wezprim et Palota recuperanda esse censuere...* (20r) – Istvánffy: *...etsi non defuerint nonnulli, qui capta nuper a passa Szinano duo castra Wesprimium et Palotam recuperanda esse censerent...* (11r). Joó: *...praeter vexilla in aggeribus arcis extensa nihil plane conspectum est...* (21v) – Istvánffy: *...praeter vexilla in aggeribus arcis explicata nihil omnino conspectum est...* (13v). Joó: *ad profunditatem unius et dimidiae hastae*

de előfordulnak grammatikai javítások⁶¹ is. Két mondatot egyáltalán nem vesz át, két adatban pedig eltér.⁶² Joó magát nem nevesíti szövegében, Istvánffy egy szó szerint átvett mondat végéhez odateszi, hogy az ellátásról való gondoskodást Pálffy *volente archiduce viro patriam amanti, Iohanni Io de Kazahaza, primario regni iudici et consiliario imperatoris committit*. Nógrádról Joó megírja, a tavalyi hadjárat során egyedül maradt török kézen, Istvánffy ezt meg is okolja: *ob immaturum Teuffenpachii Fileko discessum*. Leo Gallról sincs olyan jó véleménye, az *optimus vir* kifejezés elmarad a neve elől, alább egy *diligentia et dexteritate Leonis Gall* szerkezetet egyszerűen kihagy, s nála Erasmus Praun sem *veteranus dexter miles*. Istvánffy a leginkább Mátyás főherceg esetében *parcus laudator*.⁶³ Neki *archidux Austriae, Matthias* az, aki Joó számára *serenissimus archidux Austriae, Matthias, militiae studiosissimus, curae laborisque patiens et ad maiora quaeque obeunda optime animatus*, alább pedig a *princeps optimus*ból lesz *princeps*. Következétesen vonja el tőle a dicséretet, a főherceg Joónál *rebus bellicis in hoc regno Hungariae per fratrem, sacratissimum imperatorem regemque Rudolphum iam antea prudenter et non sine fructu suffectus*, nála csak *rebus bellicis in hoc regno Ungariae per fratrem imperatorem et regem, Rudolphum iam antea praefectus*.⁶⁴ Pálffynak nem elég az ostrom gondja, arra is ügyel, hogy *archidux ipsaque archiducis aula, quam fieri posset, commodissime ad Nograd deducerentur*, a még hatvan felett is hadakozó Istvánffy a főhercegi udvar után beszúrja: *militiae nondum assueta*.⁶⁵

Hungaricae longioris – Istvánffy: ad profunditatem unius et dimidiae longioris hastae Ungaricae.

⁶¹ Általában a *consecutio temporum* esetében, pl. a 20v-n *subministraretur* helyébe *subministretur*, vagy *crediderint* helyébe *crederent* (21r), *faciat* helyébe *faceret*, *pateret* helyébe *pateat*, *posset* helyébe *possit* (22r). Egy igeneves szerkezet: *nuncium adfertur begum Nogradiensem ... consentire nolle dicereque, quod barbam canam haberet...*, Istvánffynál természetesen *habere quod* nélkül.

⁶² Az egyik ostromkísérltetben a magyarok Joó szerint *duodecim circiter* vesztek, nála *triginta circiter*, illetve a főherceg kíséretében Fejérvövi mellett nem Ungnad Dávidot tudja, hanem Szuhait.

⁶³ Általa használt kifejezés a *Historiae*ban, Velsről: *parcus Pannoniorum laudator*, XII. könyv, 330v.

⁶⁴ E helyütt az átírás idejére is következtethetni abból, hogy Joó megjegyzésébe, miszerint a tanácskozássra Győr alkalmas hely, Istvánffy beszúrja: *tunc*.

⁶⁵ Ezt megismétli alább is (*archidux licet militiae nondum gnarus, tamen mirum in modum animatus spretis et vilipensis omnibus itineris incommoditatibus*), amikor Joó az időjárás

A Reusnernél olvasható III. szövegbe az átiráskor Isthvánffy háromszor is beleszövi a császár alakját. Az *Apparatus historicus* első kötetének mind a hat szövegére jellemző a Rudolf iránti megingathatatlan tisztelet, sőt talán szeretet. (A 7. számúra nem, de 1605-ben már nem volt miért lelkesedni.) Ez azért is figyelemre méltó, mert a 3. szövegtől kezdődően erősödik a főhercegek, főleg Mátyás kárhozzátása,⁶⁶ ami az 1597. évi események ismertetésekor (6.) az ausztriai ház egész magyarországi kormányzásának udvarias, de igen határozott, magyar nézőpontú bírálatában összegződik, noha Rudolfról még akkor is megírja *semper omnibus suis antecessoribus Austriacis diligentia et foellicitate ac rerum gerendarum dexteritate praecelluisse certum est* (73v). Az uralkodója iránti szeretet⁶⁷ és a Mátyás főherceg iránti ellenérzés kimutatható a *Historiaeban*,⁶⁸ még annak ellenére is, hogy megjelenése előtt az udvari könyvtár igazgatójával átnézték, nincs-e benne valami hátrányos a

viszontagságairól írva dicséri a főherceg kitartását (*archidux admiranda corporis et animi virtute spretis et vilipensis omnibus itineris incommoditatibus*).

⁶⁶ Például Rudolfról: *de belli duce consilia capit ac loco archiducis Matthiae (quem superioribus bellis ignavia notatum animadvererat)...* (58v); Miksa alkalmatlanságáról Hatvan ostroma kapcsán: *consilium, quia ancipites essent, quorsum Turcicae vires tenderent, tum etiam, quod archidux diversorum opinionibus se regi pateretur, diutius, quam par fuit, protractum fuit* [60r], *ita ut multi dies elaborerentur...* Hatvan elfoglalása után a mieink *sive, quod Turcicum exercitum multitudine et viribus nostro exercitui praevalere existimarent, sive, quod* [63r] *animosis ducibus carerent, diu multumque deliberarunt, quid deinceps factu opus sit.*

⁶⁷ Ehhez adalék az is, hogy Isthvánffy 1597-ben elkészített sírfelirata császára nevével kezdődik, 1603-ban pedig, amikor megfaragtatta, a császári sást tétette rá. A felirat szövege olvasható például Holub, 43.

⁶⁸ A főherceg fővezéreként tehetségtelen: Győr alóli visszavonuláskor *...princeps quoque cum ducibus ac primoribus eodem modo sine ordine progredi* (XXVIII. könyv, 642.); alkalmatlan: *ubi virtutes imperatoriae ac felicitas desunt casuque magis et fortuna, quam virtute et consilio res geruntur et magnae copiae oneri magis, quam auxilio sunt, et frustra suscipi omnem laborem oportet* (646); kártékony: *seregét per oppida et pagos non sine incomparabili miserorum incolarum damno et detrimento distribuisset* (647). Ez után következik a germán katonaság nyomorgatásainak korábban nem látott terjedelmű bemutatása, majd annak hangsúlyozása, hogy Istennek bűneink miatt gyúlt harag keblében, s amíg nincs megfelelő hadvezér és *disciplina militaris*, addig nincs eredmény sem. A XXIX. könyvben Rudolfról írja Isthvánffy: *cum duce rei militaris admodum perito ac exercitato opus esse censeret, cuius penuria hactenus se haud parum laborasse comperiebat* (654), meghívja Magyarországra Mansfeldet. Mansfeld halálával ismét a főherceg fővezéré a tényleges irányítás, *nec sine luctu et lachrymis memorari potest, quantopere simul ac Mansfeldius fato concessit, omnis disciplinae militaris atque religionis pietatisque cura in castris collapsa fuit...* (662).

katholikus vallás, az uralkodó, az osztrák ház vagy a német nemzet számára.⁶⁹

Végül a Joó által írt szöveg és az Istvánffy-féle jobbítás közti különbség számomra kedves példája: Joó közli, hogy Nógrád vára 1484-ben épült *a quodam praesule Vaciensi, Nicolao Bathorii*. A személynek augustinusi szintű (*usitato iam discendi ordine perveneram in librum cuiusdam Ciceronis*⁷⁰) fogalmazásából Istvánffy átírásában elmarad a talán ismerethiányról árulkodó névmás, Mátyás király híres püspöke pedig a méltóság elé kerül: *a Nicolao Bathorii, praesule Vaciense*.

⁶⁹ Holub József: „Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 1959, 281–283. O.

⁷⁰ Conf., lib. tert. IV. 7. (Akadémia – Windsor 1995).

PERÉNYI PÉTER, A „HITÚJÍTÓ”

PUSKÁR ANETT

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

Perényi Péter az 1530-as években éli pályafutásának politikailag legaktívabb és legsikeresebb időszakát. Nemcsak birtokait gyarapítja folytonos pártváltottságaival, de Ferdinánd és Szapolyai mellett „harmadikutas királyjelöltként” is föltűnik, majd látva a királytalan országgyűlések kudarcát, segíti a két uralkodó közötti váradi szerződés létrejöttét. Ebben az időszakban azonban a főúr életének más területén is fontos változás megy végbe. Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk Perényinek a magyar reformációban betöltött szerepére és arra a városra, mely ezzel szorosan összekapcsolódott: Sárospatakra. Azt is ki kell emelnünk, hogy bár a nagyurat a történetírás általában kétes figuraként jeleníti meg, azt viszont – az elkötelezetten katolikus Istvánffy Miklóson¹ és a többek között rá is támaszkodó jezsuita történetíró, Katona Istvánon² kívül – szinte minden történész pozitívként értékeli, amilyen fontos szerepet betöltött a reformáció elterjedésében.³

Szellemiekben két áramlat mosta alá a későközépkori világ bomladozó egységét valamint az egységet a maga eszmei-intézményi hatalmával összetartani igyekvő katolikus egyházat: a reneszánsz és az egyház belső átalakulását, „reformációját” célzó mozgalmak. A vallási megújulás követelése persze többféle ágon bontakozott ki. Hogy Magyarországon a reformáció előzményei közt számottevő szerepe volt egy belső spirituális megújulást célzó, de szociális irányban is radikálisan kilengő áramlatnak, mely a ferences rend obszerváns ágán belül bontakozott ki és félreérthetetlenül előre mutat az első magyar reformátornemzedékben föltűnő számú ferences „apostatakra”, Szűcs Jenő mutatta ki.⁴ Maga a mozgalom használta olykor a „reformáció” fogalmát, noha még nem a lutheri értelemben. Az elő-reformációs szellemi erjedés műhelyei között sejthető a pataki kolostor is, tágabban a

¹ Istvánffy 1685 passim

² Katona 1797

³ Például Budai 1805; Magyar történet 192-194. o.

⁴ Szűcs 1972, 1974

pataki örkerület, mely Abaújszántóig fogta át a Sárospatak reformációjával majd 1530-40 táján szervesen összefüggő régiót. Már a XV. század utolsó évtizedeiben vannak elszórt nyomai, hogy e kolostorokat itt is, ott is egyes szerzetesek vagy kisebb csoportok „apostataként” elhagyták, olykor „a tökéletesebb” devóciót keresve remeteségbe vonultak, olykor a rendi szabályokat és az egyház intézményi valóságának hátat fordítva hangoztatták, hogy egyedül Krisztus Urunknak és országának kötelezték el magukat. A rendi előljáró „nyakasok, pártosok, nyugtalan zavargók és újítók” névvel illette őket.⁵

A körlevelek sorozata, amelyek a belső nyugtalanságot és lázongást ostorozzák a századforduló előtt, az 1488. évben éppen a pataki kolostorból kibocsátott *exhortatio*val (buzdítással) kezdődik. Sárosi Bertalan rendi helytartó élesen elítéli a kis számú szerzetest, akik letérvén fogadalmuk útjáról „megfosztódtak az égi megvilágosodás fényétől, sőt akiket a bűnök feketesége és a botránkozás kerített hatalmába”. Az 1513. május 15-i helytartói káptalan gyűlésén úgy próbálnak meg úrrá lenni „a hamis barátok rebellióján”, hogy a rendből való kizárással sújtják őket.⁶ A rendi lázadás 1514 tavaszán-nyarán számos résztvevő révén belefolyt a parasztháború medrébe is. A parasztháború ideológusai és vezetői között számos „apostata” ferences akadt, s a négy legjelentősebb tüzfészek között 1514 májusa és augusztusa között keltezhetően statáriális jogkörrel fölruházott biztosokat küldenek ki a jenői és a pataki örkerületbe.⁷

Dési Balázs helytartó 1516. február 6-án Szántóról kiadott körlevelében van egy igen figyelemreméltó részlet: a prédikátorok ne ócsárolják a nép előtt a főpapok és egyéb egyháziak életét, hanem ügyeljenek a vétkek és erények taglalására és egyensúlyára, „a vétkek pedig közönségesen [általánosságban] és ne részletezve kerüljenek szóba” – és ezután következik valami, ami a korábbiakban még soha nem nyert említést (és Szűcs Jenő szavaival élve „egyáltalán, tudomásunkkal Magyarországon első ízben írták le”), nevezetesen hogy „ezenkívül az apostoli Szentsek és az egyház gazdagsága ellen se prédikáljanak soha bármit”. Egy következő körlevélben, 1518 táján ismét előtűnnek az „ifjak”: különös gondot fordítsanak az örök a novíciusokra, mert ennek

⁵ Szűcs 1980, 2. o.

⁶ Szűcs 1980, 6. o.

⁷ Szűcs 1972, 14. o.

hiánya okozza, hogy fölszentelésük után tiszteetlenek, lázadók és engedetlenek, a parancsokat áthágók, a szerzet rendjét és lelkük üdvét megvetők lesznek. Újabb két évvel később, 1520-ban maga a rend *generalis ministere* tartott vizitet a magyar provinciában, és azt tapasztalta, hogy igen sok fráter akad, akik tökéletesebb obszervancia és szigorúbb élet szellemétől vezetve a nagyobb konventeket és a konventuálisoktól átvett tágasabb házakat otthagya alázatosabb és mostohább helyeket keres föl lakásul, és „in novam quandam reformationem conspirabant”.⁸

Bár eddig csak a ferencesek szerepét hangsúlyoztuk, Patak katolikus egyházi élete tőlük eltekintve is meglehetősen élénk volt már a XIII. századtól. A királyi birtok oltalma és a növekvő polgári város lelki igénye vonzotta a középkori szerzetesrendeket. A domonkosok és a premontreiek zárdája a városon kívül, a beginák, a klarisszák, a minoriták és a mariánus ferencesek rendháza a városban állt.⁹ Mi magyarázza a reformáció viszonylag gyors térnyerését Patakon? Azt nemcsak Szűcs Jenő, hanem a modern egyháztörténet másik úttörője, Zoványi Jenő is fölismerte, hogy a régies gondolati sémától eltérően a reformáció kibontakozása „visszaesésektől sem mentes evolúció”, nem tagadva, hogy az átalakulást a részletekben nem tudjuk követni.¹⁰ Vannak azonban „általános adottságok”, amelyek elősegítették ezen átalakulás megindulását. Szűcs Jenő tanulmányaiban azt írja, hogy erős polgárságra és/vagy földesúri hatásra van szükség a hitújítás elterjedéséhez, míg Bucsay Mihály azt az álláspontot képviseli, hogy a reformáció ott terjedt a legegyszerűsebben, ahol nem támogatta földbirtokos, vagyis a török megszállás alatt álló vidékeken, de a királyság területén is található olyan területek, melyek gyülekezetei annak ellenére csatlakoznak a reformációhoz, hogy a földesúr erőszakkal vissza akarja tartani őket.¹¹ Általában a szinte csak magyarok által lakott településeken ezért a földesúr jelentősége megnőtt, s a közepes nagyságú mezőgazdasági

⁸ Szűcs 1974, 17. o.

⁹ Kuklay 1985, 530-531. o. – Gulyás 1933 a 48. oldalon az ágostonosokról is ír, de a szórványos említések valójában a sátoraljaújhelyi pálosokra vonatkoznak. A domonkosok konventje a reformáció koráig főnnállt, a premontrei prépostság ezután is jelentős búcsújáró hely volt. A klarisszák és a beginák a hitújítás alatt Nagyszombatra települtek át, a ferencesek 1546-ban hagyták el a pataki konventet.

¹⁰ Zoványi 1977, 153. o.

¹¹ Bucsay 1985, 40. o.

város, Patak egyházi életében bekövetkezett változásokban így kétségbevonhatatlan Perényi Péter kulcsszerepe. Ezért a pataki reformációval kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés, hogy mikor következett be Perényi protestáns fordulata. Szűcs Jenő föltárta az áttérés időpontját érintő legfontosabb ellentmondásokat¹² – tekintsük át ezeket.

Pápai Páriz Ferenc azt a gondolatsort követte, hogy a wittenbergi egyetemen kiművelt férfiak vetették el hazatérvén az üdvös tan magvát. Két nevet említ, Kopácsi Istvánét és Sztáray Mihályt, akik 1531-ben Perényit megajándékozták az Evangélium fényével, aki ily módon megvilágosodva, a reformáció nagy védelmezőjévé vált (*Rudus Redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum ... Commentarii*, Nagyszében 1684). Kopácsi azonban beiratkozott hallgatóként csak 1542 júniusában jelent meg Wittenbergben,¹³ Sztáray pedig nem Wittenbergben, hanem Padovában folytatta tanulmányait. – Iratosi János, *Az ember életének boldogul való igazgatásának módjáról* című művében (Lócse 1641) az 1523. évi országgyűlésen hozott 54. törvénycikkről, a lutheránusok és pártfogóik ellen hozott fő- és jószágvesztési határozatról elmélkedve azt írja, hogy ezt Kopácsi István, Siklósi Mihály sárospataki és újhelyi tanítók és azoknak patrónusa, Perényi Péter ellen hozták, tehát ő korábbra teszi Perényi „áttérését”, sőt úgy tudja, 1530 vagy 1531 körül „Újhely nemes oppiduma Szilvási Mihály, Batizi András és Dévai Mátyás lelkészek fáradozása és Drágffy Gáspár patrónussága jóvoltából átvette a reformációt”. Újhely azonban nem Drágffy-birtok volt ekkor, és – ha a Szilvási név esetleg Siklósit takarná – Siklósi is csak 1540-ben lett Újhely lelkésze. Dévai biztosan sem tartózkodott itt, bár 1543-44-ben Drágffy védelmét élvezte, és Batizi is csak 1544 után „reformátorkodott” Drágffy birtokain. Elmondhatjuk tehát, hogy a történetírókban megvolt a hajlam arra, hogy az 1540-50-es évek alakjait és eseményeit „visszacsúsztassák” a reformáció kezdetére.

A XVI. századi hagyomány a pataki reformáció kezdetét még nem kapcsolta egybe valamely reformátor-páros (duumviri reformatores) tevékenységével, ezek csak a XVIII. században jelennek meg, ráadásul kétféle párosításban: Kopácsi mellett Sztáray és Siklósi egyaránt föltűnik. Az előbbire a katolikus hagyomány adhat magyarázatot. Pázmány Péter személyes kérésére ugyanis, hogy mutattassék ki, mely időben és kik

¹² Szűcs 1980, passim

¹³ ETE IV., 593. o.

által nyomult be a lutheránus eretnokség Magyarországra, Istvánffy Miklós azt a „szakvéleményt” adta, hogy Perényi Péter volt, aki elsőként „csatlakozott e szektához”, és megengedte, hogy birtokain két prédikátor, Kopácsi és „Rotarius” Mihály szabadon tevékenykedjen. A „Rotarius” egyformán lehet Sztáray vagy Siklósi eredeti családneve (Kerekes vagy Kerékgyártó), Pázmány mindenestre Sztárayra értelmezi. Kopácsiról a bécsi egyetemre való beiratkozása (1535) előtt, Sztárayról baranyai prédikatori tevékenységének kezdete (1544) előtti időből semmit nem tudunk (egy ideig tévesen azt hitték, hogy Pálóczi udvari papja volt). Kopácsi 1538-tól 1542-ig Siklóson volt tanító, vagyis nem lehetett Patakon. Siklósi 1535 körül valószínűleg Perényi udvari papja volt. Kopácsi és Sztáray mindketten baranyaiak, s a hagyomány szerint mindketten a ferences rendből kiábrándult szerzetesek voltak. Az előbbiből később pataki lelkész lett, akinek a nevéhez fűződik a protestáns egyházi szervezet teljes kialakulása. Ha tehát igaz, amit Pápai Páriz leírt, akkor ama sokat emlegetett „megvilágosodás” még Siklóson történt. Ami pedig az időpontot illeti, az legkorábban 1533-34 lehet, amikor Perényi hozzájutott a birtokához. Perényi 1531 nyarán még loretói zárandoklatra indult,¹⁴ utazásának nem elhanyagolható célja azonban, hogy tárgyaljon a Velencei Köztársasággal. (A főúr ki kívánta puhatolni, vajon számíthat-e segítségre János királlyal és Lodovico Grittivel szemben, előkészítve azok esetleges megbuktatását, azonban nem járt sikerrel.¹⁵) Az biztos, hogy Gálszécsi István, az első ismert protestáns énekszerző 1536-ban „szerető nagyságos földesurának”, Perényi Péternek ajánlotta *Kegyes énekekrül és keresztyén hitrül* írott rövid könyvecskéjét: ezt tekinthetjük a „terminus ante quem”-nek. Perényi más tudós férfiút is támogatott, például Dévai Bíró Mátyást és Székely Istvánt is: lehetővé tette könyveik megjelenését és megteremtette a pataki református iskolát, melyet mint határszomszédot, Perényi 1539. november 17-én kelt örökvallásában említenek először.¹⁶

Ki kell azonban emelnünk, hogy ez időben a magyar hitújítás lényeges tartalmát az Evangéliumban, és nem a hitelvekben való egyetértés alkotta. Ki az úrvacsora tanában, ki a cölibátus elleni tanban hajlott Lutherhoz, vagy éppen kétségbe vonta a szentekhez való

¹⁴ ETE II., 182. sz. irat, 210. o.

¹⁵ Sztáray 1985, 10. o.

¹⁶ Sárospataki Református Kollégium Levéltára A.I.28: „...in vicinitate Scholae Reformatae...”

fohászzkodás hatását.¹⁷ A hitbuzgó királyok sokszor politikai céljaiknak alárendelve, az egyházi érdekek mellőzésével neveztek ki (egyházi) vezetőket, ez pedig a hitújítók táborába hajthatta a híveket. (Itt elég csak arra utalnunk, hogy Ferdinánd például Perényi fiát, Gábort is kinevezné váradi püspöknek, vagy arra, hogy a Perényi Péternek ígért kancellári méltóság a Magyar Királyságban mindig egyházi személyt, az esztergomi érseket illette...) A régi és az új tanok és szertartások egymás mellett éltek. Így történhet, hogy 1537 karácsonyán Wese lundi érsek – aki a váradi békét előkészítő tárgyaláson tartózkodott Patakon december 20-29-ig – leírja, hogy zavartalan és rendszeres misék vannak. December 23-án reggeli, karácsony estéjén esti misét, az ünnep első napján vecsernyét, másodnapján reggeli misét tart Tamás pap. (Érdekes, hogy Perényi Péter befogadta a Nagyszöllősből elűzött plébánost, sőt számára a ferencesektől még egy régi miseruhát is visszakért.) Perényi azonban maga nem vett részt a karácsonyi misén, a várkapolnában már más istentisztelet folyt.¹⁸

Tudjuk, hogy Dévai szóvá is tette a főúr vallásos magatartásának következetlenségeit, elsősorban ereklyekultuszát és az ostya úrvacsorán kívüli tiszteletét. „Látta, hogy a tanítás milyen babonás képzettársításokat kelthet még olyan művelt főnemesekben is, mint Perényi, aki az úrvacsora kérdésében a katolikus állásponthez ragaszkodott.”¹⁹

Ezt támasztja alá maga Perényi Péter is, aki nem nevezte magát lutheránusnak, és csak az evangéliumi alapokat hangsúlyozta 1540. július 3-án Thurzó Elekhez írt levelében, amelyben Ferdinánddal való együttműködés nyolcadik feltétele így szól: „ne kényszeríttessem, hogy akár ezt, akár mást higgyek, legyen elég, hogy Krisztust hiszem és Krisztusban hiszek.” A főúr azt is kiemeli, hogy nem kíván semmilyen új szektát táplálni vagy bevezetni.²⁰

Minden jel arra vall, hogy Perényi végleg csak 1542 és 1548 közti fogsága idején lesz Luther főntartás nélküli követőjévé. Bebörtönzését nagyrészt politikai nagyravágásának köszönhette, azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Eger elfoglalásával még inkább magára vonta a katolikus egyház haragját. A velencei követ 1542. szeptember 11-én kelt jelentésében még csak azt jegyezte meg: az egri

¹⁷ Acsády 1897, 195. o.

¹⁸ ETE III., 204-205. o. Wese beszámolója; Szűcs 1980.

¹⁹ Makkai 1981. 24. o.

²⁰ ETE III., 457-463. o.

püspök mindenképpen rá akarta venni Ferdinándot, hogy legalább 20 főurat fejeztessen le, természetesen az ország megmentése érdekében, bár valójában így szerette volna a Perényi által elfoglalt püspöki székhelyet visszaszerezni.²¹ (Érdekes, hogy Egerben állítólag már 1530-ban „imába foglalták nevét”, amikor azért könyörögtek, hogy Krisztus mentse meg az egrieket a város ellenségeitől, Szapolyaitól, Perényitől és Laskitól.²²) Ferdinánd 1542. október 5-i levelében utasította követeit, hogy mindenkit nyugtassanak meg Perényi elfogatása felől.²³ Medici Farnese bíbornoknak 1542. október 16-án már arról írnak, hogy a főurat letartóztatták és fogva tartják,²⁴ a főúr a börtönben az Ó- és Újszövetség párhuzamos történeteinek összegyűjtésével foglalkozik, melyekhez egy olasz festővel illusztrációkat is készített.²⁵ Fogsága idején felesége, Ormosdi Székely Klára pártfogolja a reformációt.

Perényi a halálakor azt kéri, hogy fia a tisztább tan oltalmát karolja föl birtokain, s az Evangélium tanítóit, ellenségeik minden fáradozásával szemben, az ő példáját követve védelmezze.²⁶ Bár Perényi Gábort 1548-ig két padovai olasz tanította, vallásos nevelést bizonyára buzgó lutheránus anyjától és Siklói Mihálytól kaphatott, ez határozta meg döntően egyéniségét. Ebben a korszakban nem volt ritka az ilyen, a vallási viták iránt szenvedélyesen érdeklődő fejedelem és mágnás, Perényi Gábort azonban makacs konzervativizmus is jellemezte. Politikailag a lutheránizmussal titkon rokonszenvező, a helvét irányzatot üldöző Habsburg Ferdinánd és Miksa híve, tárnokmestere, végül országbírója „buzgón ápolta az igaz és romlatlan vallást”.²⁷ Kopácsi helyett 1564-ben Sztárayt hívta meg esperesnek, „miután túladott mindenkin, aki nem volt meggyőződéssel lutheránus”, és befejezte az apja által megkezdett építkezést.

²¹ ETE IV., 96. o.

²² Katona 1797, I. T. 540. o.

²³ ETE IV., 99-101. o.

²⁴ ETE IV., 103-104. o-

²⁵ Sztáray 1985, 232. o.

²⁶ Sztáray 1985. passim

²⁷ Makkai 1981. 24-25. o.

Irodalom

- Acsády Ignác 1897: *Magyarország három részre oszlásának története 1526-1608*, Budapest
- Bucsay Mihály 1985: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*, Budapest
- Budai Ferenc 1805: Magyar ország polgári históriájára való lexicon a XVI. Század végéig, Nagyvárad
- Détsy Mihály 2002: *Sárospatak vára*, Sárospatak
- ETE I-IV.: Bunyitai – Karácsonyi – Rapaics: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, Budapest 1902-1906
- Gulyás József 1933: *Sárospatak* (Magyar városok monográfiái XII), Budapest
- Istvánffy Miklós 1685: *Historiarum De Rebus Hungaricis Liber* (Libris XXXIV)
- Karácsonyi János 1985: *Magyarország egyháztörténete*, Budapest
- Katona István 1797: *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*. I. T., Claudiopoli
- Károlyi Árpád 1878: „Adalék a nagyváradai béke s az 1536-38. évek történetéhez”, in *Századok*
- Kuklay Antal 1985: „Sárospatak”, in *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, szerk. Soós Imre, Budapest
- Makkai László 1981: „A kollégium története, alapításától 1650-ig”, in *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Budapest
- MOE 1526-36 és 1537-45: *Fraknói Vilmos: Magyar országgyűlési emlékek 1526-36 és 1537-45*, Budapest 1874-75
- Magyar történet: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet (III. k.)* Budapest 1943
- Sugár István 2002: *Az egri vár históriája*, Budapest
- Sztáray Mihály 1985: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála*, szerk. Téglásy Imre, Budapest 1985
- Szücs Jenő 1972: „A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága” *Levéltári Közlemények*
- Szücs Jenő 1974: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében* (különlenyomat az Itk. 1974. évi 4. számából)

Szűcs Jenő 1980: „A középkori iskolázás Sárospatakon” in A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Budapest

Zoványi Jenő 1977: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest

QUARTO VAGY QUINTO? (ADALÉK A KÖZÉPKORI ÍRÁSTUDÓK OLVASNI TUDÁSÁHOZ)

SÜTTŐ SZILÁRD

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

Középkori oklevelekkel dolgozó kutatók körében bajos lenne bárkit is találni, akinek a címben foglalt kérdés ne okozott volna már több-kevesebb fejtörést. Oka ennek az, hogy hazai okleveleink írói sok esetben – nem tartva magukat sem az évszázadokkal későbbi külföldi paleográfiai feldolgozásokhoz,¹ ami még csak-csak érhető lenne, de a gondosabb kezek munkáján megfigyelhető kortárs magyarországi gyakorlathoz sem – sajnálatos módon ugyanazon *abbreviatio per contractionem* alkalmazásával rövidítették mindkét betűvel kiírt sorszámnevet. A sok zavart okozó esetenkénti nagyvonalúság tehát abban állt, hogy a *quartus*-ra és származékaira jellemző *r* betűnek a szóban vagy rövidítésben való jelölésére rendszerint nem fordítottak gondot, az pedig, hogy az egyszerű, jobbára nazális hangokat jelölő íves rövidítés alatt a *q* és *to* betűk között álló egy láb *quarto*-ra, kettő pedig *quinto*-ra utal, sem a kései utókor, sem pedig – úgy tűnik – a legszűkebb értelemben vett kortárs olvasó számára nem volt feltétlenül egyértelmű. (Természetesen nőnemű alaknál is ugyanígy kellett, vagy kellett volna rövidíteni, de mivel a legtöbb gondot a keltezésben az *annus*-szal egyeztetett sorszámnev okozza, így – egyszerűség kedvéért – csak a fenti alakokat emlegetjük.)

Hogy ez a kétértelműség a magyar medievisztika számára mennyire kellemetlen, köztudomású: újkori másolatok és kiadások többször összecserélték a két számnevet, olykor nehezen kiirtható tévedéseket okozva. Nemcsak régebbi okmánytáraink esetében fordul ez elő,² hanem újabb munkáknál is.³

¹ Vö. Adriano Cappelli: *Lexicon abbreviaturarum – Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano 1995.⁶ – Itt például a 305., 311., 313. és 316. oldalon szépen elkülönül a *quarto* és *quinto*, ha nem is a magyarországi írásmódnak megfelelően.

² Még a tisztán kiírt alakok is viszonylag könnyen összekeverhetők, a rövidítettek, különösen a slamposabban összevontak, még sokkal inkább. Ld. pl. Erzsébet és Mária királynők, Demeter bíboros, Alsáni Bálint pécsi püspök, Oppelni László és Garai Miklós

nádor azon két példányban kiállított 1385. július 28-i oklevelét, melyben a Hedvig magyar királylány és Vilmos osztrák herceg közti házasság előmozdítását ígérik, részben eskü alatt (Bécs: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 264, illetve uo. Allgemeine Urkundenreihe 1385. VII .28.; az előbbi megvan a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében [a továbbiakban: DF] is, a 258371-es számon): a mindkét példányon határozottan kiírt „*quinto*”-s évszám dacára Fejér Györgynél (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, studio et opera Georgii Fejér bibliothecarii regii, I–XI., Budae 1829–1844, a továbbiakban: Fejér); jó kiadás mellett (X/8. 171.) megtalálható az 1384-es dátum is (X/1. 143.). – Ugyanezen okmánytárban (Fejér X/1. 301.) áll a Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 7219 *feria quinta*-s keltezése helyett *feria quarta*. – A DF 285852 (rövidített, mégis egyértelmű) 1384-es keltezése újkori másolatokban (DL 7163 és DF 283075) 1385-ösre változik, amely dátum egy későbbi kiadáson (Fejér X/1. 210–211) keresztül, a későbbi korrekció (Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, [a Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve] szerk. Koszta László, Szeged 1988² [az alapmű megjelent: Budapest 1902] 106–107.) dacára új feldolgozásban is (Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*, Budapest 1988, 178.) tovább él.

³ Érdekes a a székesfehérvári káptalan 1385. augusztus 4-i bizonyáglevelé, mivel mind az eredeti (DF 200315: Veszprémi püspökség levéltára 339., Keszi in Zalad. 5.), mind a negyedfél évvel későbbi tartalmi átírás (Bebek Imre országbíróé 1389. április 19-éről, DF 200331: Veszprémi püspökség levéltára 355., Keszi in Zalad. 6.) fennmaradt. Az oklevél arról szól, hogy Ratolthi János fia: Gyula mester, akinek Szentgyörgyi Tamás országbíró 1385. március 30-i ítéletlevele értelmében Szent Jakab nyolcadán, augusztus elsején huszonötöd magával kellett volna a káptalan előtt esküt tennie arra vonatkozólag, hogy előző év július 8-án a veszprémi püspök és familiárisai ellen nem követett el bizonyos hatalmaskodásokat (ezekről bővebben Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*, Szeged 2003, II. köt., 340. szám), a káptalan előtt nem jelent meg. Az oklevél „*quarto die termini prenotati* [azaz Szent Jakab nyolcada], *anno Domini M^o CCC^o octagesimo* [sic!] *quinto*” datálása annál is egyértelműbb, mivel a két kritikus számnév rövidítése szépen megkülönböztethető: a napi kelet *qrto*-val és megtört rövidítéssel, míg az évszám *quito*-val és egyszerű nazális rövidítéssel van írva. Az országbírói oklevél írója azonban némileg hanyagul járt el: a 17. sorban található „*quarto die festi beati Iacobi apostoli*”-ként megadott keltezést tartalmilag is elrontotta, mert az oktávát kifejezve egy héttel a valóságosnál korábbra tette az oklevelet; formailag pedig kevésbé szerencsés eljárás volt, hogy a *q* és *to* betűk közti egyetlen, *i*-nek is, *r*-nek is olvasható láb fölött „nazális” rövidítést alkalmazott. El kell ismerni, hogy következetes volt: ahol nem írta ki az egész *quarto* szót (mint tette ezt például a 6. sorban), ott máskor is ezt a rövidítést használta (pl. a 8. sorban), és a *quarta* és *quinta* közti különbség igen szemléletes a 39. sorban, ahol Gyulának három vásáron való megidézteséről olvasva, egymás mellett láthatjuk e sorszámneveket (sőt, nagyobb egyértelműség végett, a 40. sorban még a *sexta*-t is). A fenti rövidítések azonban magukban könnyen félreolvashatók, így az oklevél mind a Magyar Országos Levéltár nyilvántartásában, mind pedig

Érdekes azonban – ha úgy tetszik: némi kárörömrre jogosít –, hogy okleveleink írói maguk sem álltak mindig feladatuk magaslatán a *quarto* és *quinto* disztíngválásakor. Az alábbiakban erre hozok egy példát.

Bebek Imre országbíró 1388-as, némileg csonka, műfajához képest mégis igen szépen írt ítéletleveléről van szó.⁴ A többszöri idézés ellenére meg nem jelenő alperest végül fej- és jószágvesztéssel sújtó ítélet szerint 1385-ben Szent András oktaváján Kaplai János országbíró előtt Szécsi Miklós nádor ítélőmestere, Sörnyei Trepk fia Miklós fia: Mihály mester bemutatta a somogyi konvent tudományvételi és perbehívó, valamint Mária királynő bírságlevelét, egyszersmind előadva panaszát. E szerint Kisbándi György fia: Miklós, akkori somogyi alispán, a felperes Mihály nevű, tőle engedély nélkül távozott jobbágyát, akit még Atyinai János fia: István mester alispán – Kisbándi elődje – és a szolgabírák a felperes Zalai Miklós nevű tisztjének ítélték, ezt a Mihályt tehát Kisbándi hatalmaskodva a Gyogh faluban lévő várföldre szöktette, és a felperes többszöri felszólítására sem adta vissza; ráadásul Szent Margit ünnepe (július 13.) táján a felperes Lak falujából való két jobbágyától, Domonkos fia: Jánostól és Lászlótól két-két ökröt, valamint összesen 25 kepe gabonát, búzát és zabot vett el erőszakkal. Miután a felperes Kisbándit a királyi udvarban, az országbíró elé szemtől-szemben perbe idézte a fenti ügyekben, ám az az udvarból eltávozva az országbíró előtt meg nem jelent, Sörnyei ezt a meg nem jelenést országbírói oklevéllel igazolva, a királynőtől, azaz feltehetően a különös királyi jelenlét bíróságától, a somogyi konventhez intézett, mindenszentek *quindena*-jára (november 15.) szóló idézőparancsot eszközölt ki Kisbándi ellen. A november elsején megejtett idézés dacára az alperes nem jelent meg, ami először királynői bírságlevel kibocsátását, majd további idézéseket és bírságokat, 1388-ban pedig Szent György oktavája valahányadik napján⁵ a fent említett *sententia capitalis*-t eredményezte.

Az ügy fenti vázlatos ismertetéséből szándékosan hagytam ki az évszámokat, mivel azok némileg bővebb megvilágítást igényelnek. Az átlagosnál – mint említettük – szebben írt oklevél szövege szerint ugyanis Kisbándit 1384-ben idézték meg, és mind a somogyi konvent ezen idézésről kiadott oklevele, mind az idézésre meg nem jelenő Kisbándit sújtó királynői

középkorkutatásunk egyik legnagyobbjának regesztagyűjteményében (Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták 1301–1387*, Budapest 1953., 830. szám, az eredeti példány alapján) 1385. augusztus 5-i keltezéssel áll.

⁴ DL 42390.

⁵ A napi dátum a hiányzó részre esett.

bírságlevél 1384-ben kelt. Mindkét évszám (a 4. illetve a 10. sorban) egyértelműen, *qrto*-val és megtört rövidítéssel van írva, és ugyanezt a rövidítést alkalmazta az író más helyeken is (Bebek Imre előtt Sörnyei ügyvédje 1388-ban *vigesimo quarto die octavarum diei strennarum* jelent meg, 1. sor; Kisbándit *feria quarta*, azaz szerdán idézték meg, 10. sor). Ráadásul ez a rövidítés igen szépen eltér a *quito*-val és íves rövidítéssel írt *quinto*-tól (Kaplai János előtt *in octavis festi beati Andree apostoli in anno Domini M° CCC° LXXX° quinto* kezdett Sörnyei pereskedni, 3. sor), úgyhogy tollhibának, még hozzá javított tollhibának tűnik, amikor Kisbándinak a laki jobbágyok rovására elkövetett hatalmaskodásai idejét megadó *circa festum beate Margarete virginis et martiris in dicto anno Domini millesimo CCC° LXXX° quarto* (5-6. sor) kifejezésben az utolsó szó kissé öszvér módon, a szokott megtört rövidítésjellel, de a *q* és *to* között eredetileg három lábbal írva áll. A három láb közül a középsőt aztán az írnok – nyilvánvalóan a javítás szándékával – megvastagította, és ez teljesen indokoltnak tűnik, mivel 1385-ös hatalmaskodási ügyben nem lehetett volna 1384-ben idézni és bírságotlani.

Az alábbi megfontolások arra utalnak azonban, hogy Bebek Imre jegyzője tévesztett a három – ahogy ő gondolta: négy – évvel korábbi oklevelek évszámainak kiolvasásánál, és épp ez utóbbi javított, pontosabban rontott évszám eredetije a helyes, tehát az ügy nem 1384-re, hanem csak 1385-re nyúlik vissza.

Az mindenesetre kizárható, hogy a pereskedés 1384-ben kezdődött volna. Erre utal már az a tény is, hogy a somogyi konventhez intézett királynői parancslevél kiadását szembe való idézés (*facie ad faciem citando*) előzte meg, mely nagyon rövid határidőre: esetleg az idézés harmadnapjára, vagy akár magának az idézésnek napjára szólt.⁶ Miután azonban Kisbándi az idézésre nem jelent meg, Sörnyei pedig ekkor a királynőhöz – azaz valószínűleg annak különös jelenléti bíróságához – fordult, így a mindenszentek ünnepén foganatosított idézés és az erről 1385 decemberében bemutatott oklevél magában is inkább az 1385-ös, semmint az 1384-es perkezdetet valószínűsíti.

Ez utóbbi, tehát az 1384-es perkezdes azonban önmagában véve is jóformán elképzelhetetlen, ha tekintetbe vesszük, hogy Sörnyei régi hűséges

⁶ Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*, Budapest, 1899, 204. A megidézettnek természetesen nem kellett azonnal felelnie, kérhetett újabb határidőt.

familiárisa volt Szécsi Miklósnak, az 1381-től 1384 októberéig hivatalban lévő országbírónak, sőt, legalábbis 1382-83-ban, ítélmestere is;⁷ perbeli ellenfelét viszont az országbíró elé idézte (*in presentiam iudicis curie regie super premissis hic in curia regia facie ad faciem citando in causam attraxisset*), és az országbíró – vagy épp ítélmestere – kész is volt neki igazságot szolgáltatni (*idemque iudex curie regie sibi ex parte dicti Nicolai iudicium et iustitiam facere voluisset*). Mármost Szécsi 1381–1384-es fungálása után az országbírói méltóságban legalább 1385. február 17-éig tartó üresedés következett be, így kizártnak tekinthető, hogy Sörnyei 1384-ben bárkivel is pereskedhetett volna az országbíró előtt, hiszen Szécsi Miklóst Sörnyei ellenfele azonnal és indokoltan *iudex suspectus*-nak tartotta volna – míg 1385-ben, amikor Szécsi Miklós szeptember 17-étől kimutathatóan egészen 1386 őszéig nádorként működött, teljesen logikus az országbíró elé történő idézés.⁸

A per tehát nem kezdődhetett 1385 előtt, és a fentiekben túl erre utal az első hiteleshelyi idézés – tisztán kiírt – időpontja is: a somogyi konvent jelentése szerint az idézés „szerdán, azaz mindenszentek ünnepén a mondott 1384. évben” (*feria quarta videlicet in festo omnium sanctorum in dicto anno Domini M^o CCC^o LXXX^{mo} quarto*, 10. sor) történt. Csakhogy a két egyformán rövidített sorszámnév (*qrta* illetve *qrto* megtört rövidítésjellel) ellentmondásban áll egymással: mindenszentek ünnepe nem 1384-ben, hanem 1385-ben esett szerdára.

A per esetében tehát nyilvánvaló, hogy az oklevél írója másolta – hibásan – a *quinto*-t *quarto*-nak, és így igen valószínű, hogy a pereskedésre okot szolgáltató események sem 1384-ben, hanem csak 1385-ben történtek. Nehezen képzelhető, hogy 1384 közepén elkövetett hatalmaskodások kárvallottja csak 1385 végén fordult volna bírósághoz. E ponton ellenvetésként felmerülhetne ugyan, hogy a belháború 1384. augusztusi kitörése után csak 1385 októberére állt helyre – mint utóbb kiderült, átmenetileg – a béke,⁹ és így Sörnyeinek csak ekkor állt volna módjában az országbíróhoz fordulni; ez azonban nem áll. Tudjuk ugyanis, hogy a háborús idők dacára a bíróságok többé-kevésbé funkcionáltak, és pedig a lázadó bárók fennhatósága alatt állók is: Szécsi Miklós országbíró és Zámbo Miklós tárnokmester ítélmesterei még hónapokkal uraik „hütlenségének”

⁷ Vö. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest 1996, I. köt. 4, 18, 23, 344, 434., 466; és különösen: 8.

⁸ Az archontológiához ld. Süttő: i. m., I. köt. 157–158, 169.

⁹ Minderről bővebben ld. Süttő: i. m., I. köt. 50 skk, valamint 97–101.

revelálódása után is okleveleztek Visegrádon, mégpedig az udvarhú Garai Miklós nádor protonotáriusa mellett,¹⁰ úgyhogy Sörnyeinek lett volna alkalmuk per indítására. – A fenti meggondolásokon túl a perhez vezető események 1385-ös évszáma mellett szól még az ítéletlevél fogalmazása is: e szerint mind a hatalmaskodásra, mind pedig az idézésre és a királynői bírságlevél kibocsátására ugyanazon évben (*in dicto anno Domini*) került sor.

A számnevek ezen megkavarása nem maradt hatás nélkül a történeti irodalomban: Fejér György, aki háromszor is megjelentette az oklevelet, egyszer – egyfajta oklevélkiadói *constructio ad intellectum*-ot kreálva – a kérdéses számneveket mind *quinto*-sította,¹¹ másszor csak részben,¹² harmadjára pedig teljesen összezavarta.¹³ Archontológiai jelentősége miatt aztán Engel Pál is felhasználta az ítéletlevelet, méghozzá annak eredeti szövegét, de az oklevél betűjéhez ragaszkodva a hatalmaskodást, melynek idején Kisbándi alispán volt, 1385 helyett 1384-re tette.¹⁴

Összességében megállapítható tehát, hogy a kissé szerencsétlen rövidítési szokásokból adódó problémák nem új keletűek; és ha a kortársak nagy többsége tisztában volt is a két sorszámnév írásmódja közti különbséggel, néha azért ők is megbotlottak, méghozzá bizonyára többször, mint ahányszor ezt ki lehet mutatni. Szolgáljon ez némi mentségül mindannyiunk számára, akik szintén rontunk ezen a téren.

¹⁰ Erről ld. Süttő: i. m., I. köt. 80.

¹¹ Fejér X/1. 480–489.: a hatalmaskodás, az idézés, a somogyi konvent jelentése és Mária királynő bírságlevele mind 1385-ös, még az idézés napja is *feria quinta* (481–483.).

¹² Fejér X/3. 86–90. (kivonatos kiadás): mint a X/1-es kötetben, de mindenszentek szerdára (*feria quarta*) téve (87–88.).

¹³ Fejér X/8. 258–266.: a hatalmaskodás 1385-ben volt, s azután 1384-ben történt volna az idézés (mindenszentek ünnepe szerdán, *feria quarta*), továbbá az idézésről szóló jelentés írása és a királynői bírságlevél kiadása (259–260.).

¹⁴ Engel: i. m., 176. A történeteket előadó oklevél kelte nála egyébként 1386. június 5-e helyett január 21-e, az „*a magistro Stephano filio Iohannis de Athyna, predecessore ipsius Nicolai, ipsum vicecomitatum prius possidente*” kitévelt félreértve pedig Atyinait nem a Mihály jobbagy ügyében ítélkező bírónak, hanem Kisbándi ökörrablási ügye kárvallottjának hitte, ráadásul a hatalmaskodást az alispánváltással hozta kapcsolatba (uo., 219. jegyzet).

PLATTY MÁTYÁS EPOSZA ZRÍNYIRŐL, A SZIGETVÁRI HŐSRŐL

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
MTA Irodalomtudományi Intézet

I.

Szerző, mű, műfaj

A magyarországi neolatin eposz XVIII. századi történetéből egyetlen vonulat került be a magyarországi irodalomtörténet összefoglalásaiba: ez pedig az őstörténeti epika. Érthető ez az egyoldalúság abból a szempontból, hogy az utóélet felől nézve a *Zalán futása* volt az a viszonyítási pont, amelynek előtörténetét érdemes volt szemmel kísérni. Rosszabbul jártak azok a művek, amelyek allegorikusan ábrázolták „Mária országának” történetét, vagy annak egyes epizódjait; még rosszabbul azok, amelyek nem támaszkodtak allegóriára, hanem az igénybe vehető római és neolatin epikus minták közül valamely más megoldásra, más előképre támaszkodva választottak témát, illetve építették föl eposzukat vagy kiséposzukat.

Platthy Mátyás jezsuita tanár 27 éves korában a nagyszombati egyetem előkészítő tagozatán a poétikai osztály tanára volt. Ebben a minőségében lett kötelessége, hogy az 1751-ben, a szabad művészetekből és a filozófiából babérkoszorúsi fokozatot nyert hallgatókat – akik Saighó Ignác professzor alatt védték meg fokozatukat – az egyetemi szokás szerint kötelező ünnepi költeménnyel köszöntse. Hallgatói között – akiknek neve mint „felajánló” szerepel is a kis könyv élén – volt egy valódi sikerre ítélt egyéniség is: Mailáth József (a későbbi költő és író Majláth János jövőző nagyatyja), aki 1802-ben I. Ferenc államminisztere lett. A szigeti Zrínyi Miklósról írott kiséposz gyér méltatásai között találkozunk olyan megállapítással is, hogy a költeményt tulajdonképpen a művet felajánló hallgatók írták; ez merőben valószínűtlen akkor is, ha tudjuk, hogy a poétikai és retorikai osztály hallgatói a jezsuita tanrend szerint kötelesek voltak verseket is írni. Ismervén azonban az „előléptetési könyvecske” (*libellus gradualis*) sok-sok példáját, szinte bizonyossággal állíthatjuk, hogy – ha valóban a diákok írta a gyűjteményből egy-egy darabot – akkor ez szerepelt is aláírásként, vagy más módon a könyvben. Ha viszont – mint ez esetben is – maga a „költészettani osztály”, vagy a „költészet” jegyzi név

helyett a művet, akkor a valóságos szerző az osztályt vezető tanár. Ha az OSZK-ban őrzött példány alapján, vagy más forrásból megállapíthatóan nem ismerjük a nevet, akkor egyszerűen ki kell keresni a jezsuita névtárból a megfelelő évnél, a megfelelő helyen, a megfelelő osztály nevét és akkor célt érünk – ez esetben szerencsénk volt, mert az OSZK példányának (eredetileg Jankowich Miklósé volt) címlapjára valaki ráírta Platthy Mátyás nevét.

Magából a műből is egyértelmű, hogy *több* ember nem írhatta. Egységes költői szándék választotta a különben ritka hároménekes osztást – nyilván Claudianus alapján, aki kötelező szerző volt a jezsuita iskolákban. Tanárra vall az is, hogy a költeményt alárendeli az erudíció bővítésére szolgáló tanrendi utasításoknak: alapul egy olyan szöveget vesz, Istvánffyét, amely a kötelező anyagban bőséges szemelvényekkel szereplő Livius magyarországi megfelelőjeként fogható fel, de a jegyzetekben kibővíti a történeti és művelődéstörténeti háttérrel Bonfinival, Zsámbokival, egy német nyelvű *Turcica*-könyvvel, valamint Stellával, Tolliussal stb. Mivel a poétikai osztály görögül is tanult, ezért módjával görög idézeteket is beszűrt. Vergilius természetesen az egész költészetoktatás alapja, ezért még a haldokló Dido esküjét is Zrínyi szájába adja.

Nagyon érdekes az eposzokhoz kötelező csodás illetve mitológiai apparátus megoldása. Kinek is ajánlja a művet? A Szent Szűznek – itt merül fel először, hogy ismerte-e a magyar Zrínyiászt –, továbbá magának a főhősnek, tehát a szigetvári mártírnak illetve összes mártírtársának! Ez utóbbi megoldás igen ritka a latin eposzokban, ismereteim szerint csak Silius Italicusnál fordul elő, aki *Punica* című eposzában a második ének végén a segélykérést kiterjeszti az összes saguntumi mártírra. (Igaz, hogy a jezsuita irodalomelmélet legnagyobb klasszikus tekintélye, René Rapin ezt a művet elég unalmasnak tartotta, de ettől rendtársai még olvasták...) A hispániai Saguntum városa a II. pún háborúról szóló eposz első színhelye; mivel a védők kétségbeesésükben megadás helyett inkább magukra gyújtották a várost és leöldösték saját magukat illetve egymást, semhogy megadják magukat a karthágóiaknak: mindez az esemény-együttes, illetve motívum feltétlenül rokonságot mutat a tűzben elhamvadó, városukból kitörő szigeti védők epikusán feldolgozható történetével.

Az 1742-es országgyűlésen a rendek igen sok engedményt értek el Mária Teréziának felajánlott segítségük fejében. Többek között sikerült a stájerországi kamara jogköréből kiragadni a hajdani, elkobzott Zrínyi-birtokokat is. Nem lehet véletlen, hogy Nagyszombatban – ráadásul a

primási palotában előadott – iskoladrámában bukkan fel a szigeti Zrínyi Miklós alakja. A szerző a spanyolországi német családból származó Friz András. Ő még teljesen heroikus öngyilkosságra veszi a figurát; Zrínyi, az atya egyenesen rábeszéli fiát, hogy vele együtt haljon meg. (Ebből legalább biztos, hogy a derék szerző nem olvasta sem a Zrínyiászt, sem a Zrínyi családdal kapcsolatos forrásokat.) Platthy Máttyás műve úgy is felfogható, mint ennek a kissé elhamarkodott műnek a korrekciója.

A csodás elemmel a szerző egyébként igen óvatosan bánik, megelégszik azzal, hogy egy-egy erdőirtáskor meneküljenek a mezei és erdei istenségek illetve nimfák. A mű végén azonban komolyabban bánik a csodás elemmel, ugyanis a jámbor Cerenkó Ferenc, Zrínyi komornyikjának alakját nem kisebb személyiség ölti fel, mint Zrínyi őrzőangyala. Szent Bernát igen sok szépet írt az őrzőangyalokról, így azt is, hogy a rájuk bízott halandó végórájának közeledtekor különösen aktivizálják magukat. Itt is így történik; a történeti forrásokban emlegetett atyai kardot, amellyel Zrínyi első sikereit aratta, most éppen ez az inasnak öltözött angyal nyomja a kezébe a hősnek, hogy az rádöbbenjen végzetére. A kard markolatán ugyanis azok a főbb események vannak ábrázolva, amelyek a hős életére vonatkoznak; szerepel közöttük azonban az elkövetkezendő hősi halál is (Platthy így utánozza Vergiliust illetve Valerius Flaccust, akik persze nem kardmarkolattal, hanem falfestményekkel oldják meg a jövőre történő utalást).

Szulejmán haláláról nem szól a költő, Zrínyi világtörténelmi jelentőségét mégis evidenciának veszi. Úgy gondolom, hogy bátoríthatta ebben a nemzetközi *Turcica*-irodalom egy különleges műve is, Richelieu „szürke eminenciása”, a kapucinus József atya *Turcias* című eposza, amelyben a világtörténelem végét eldöntő keresztény-mohamedán összecsapást megelőző diadalmenetben ott szerepel a magyar Hunyadi János, illetve vele együtt Kapisztrán Szent János is... A francia neolatin költő ezt a művét egyébként annak a VIII. Orbán pápának ajánlotta, aki kitüntető figyelemmel fogadta annak idején Zrínyi Miklóst, a költőt...

Még egy szempontot kell kiemelnünk: a Zrínyihez és mártírtársaihoz intézett kettős segélykérésben Platthy ügyesen elrejtí a Cicero művében (*Tusculanae Disputationes*), annak is első könyvében olvasható gondolatmenet lényegét, vagyis azt, hogy azon hősök, akik hazájukért halnak, vagy a homéroszi boldogok mezejére kerülnek, vagy egyenesen a mennybe. Ezt a finom kettősséget a lélek túlvilági sorsával kapcsolatban

egészen Arany János verséig (*Honnan és hová*) egyetlen költőnk sem érinti...

Bibliográfia

- Clauser Mihály: *A Zrinyiász sorsa (1651-1859)*, „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest 1934, 17-21.
- Dainville, François de: *L' éducation des jésuites*, Les Éditions de Minuit, Paris 1978
- Dedouvres, L.: *De Patris Josephi Turciados libris quinque*, Germain et G. Grassin, Andegavi (= Anjou) 1894
- Écsy Ö. István: *Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben*, Új-Somogy Nyomda- és Lapkiadó R.-T., Budapest 1935 (Csurgói Könyvtár I. kötet)
- Italice, Silio: *Le guerre puniche*, introduzione, traduzione e note di Maria Assunta Vinchesi, I-II., testo latino a fronte, Biblioteca Universale Rizzoli, Milano 2001
- Jákó Károly: *Fejezetek a magyarországi XVIII. századi latin epikából*, Németh József könyvkereskedése, Budapest 1913, 8-20.
- *Jezsuita iskoladrámák* (ismert szerzők), s. a. r. Alszeghy Zsoltné – Czibula Katalin – Varga Imre, Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, Budapest 1992 (RMDE XVIII. sz., 4/1), 211-248 (Friz András, s. a. r. Varga Imre)
- Rapin, René: *Les réflexions sur l'éloquence, la poétique, l'histoire et la philosophie*, Tome second, à Amsterdam, Chez Abraham Wolfgang, MDCLXXXIII
- *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, introduzione e traduzione di Angelo Bianchi, testo latino a fronte, Biblioteca Universale Rizzoli, Milano 2002
- *Roman Epic*, edited by A. J. Boyle, Routledge, London – New York, 1996
- Vissac, L'abbé: *Histoire de la poésie latine en France au siècle de Louis XIV*, Auguste Durand, Paris 1862

A következőkben – mivel kevés példány maradt, és a költemény gyakorlatilag ismeretlennek tekinthető – közlöm Platthy Mátyás költeményének szövegét. A helyesírási sajátságokat megőriztem (pl. ae-oe kettősség, nagy kezdőbetű használata), a verssorokban csupán a rövidítéseket oldottam fel. A verssorokat énekenként beszámoltam. A bekezdéssel jelzett részeket előre írt számokkal jeleztem. Kerek zárójelben tüntettem fel az eredeti nyomtatvány lapszámait. A gyér sajtóhibákat megjegyzés nélkül javítottam. A jegyzetekben, illetve a címlapon, az ajánlásban, a tartalmi összefoglalásban és a felajánlók névjegyzékében a rövidítéseket szögletes zárójelben kiegészítettem. A jegyzeteket egyébként énekenként folyamatosan beszámoltam, mert eredetileg laponként nagybetűs jelzéssel kezdődtek újra.

II.

Platthy Mihály: NICOLAUS ZRINYIUS

[Az eredeti nyomtatvány javított és szerkesztett kiadása]

[A1]

NICOLAUS ZRINYIUS

Honori

ILLUSTRISSIMORUM, PERILLUSTRIMUM
REVERENDORUM, PRAENOBILIUM, NOBILIUM, AC
ERUDITORUM DOMINORUM,
DOMINORUM
NEO-BACCALAUREORUM,

DUM

In Alma Archi-Episcopali Universitate S[ocietatis].J[ESU].
Tyrnaviensi Prima AA.[= Artium] LL. [= Liberalium] et Philosophiae
Laurea donarentur.

PROMOTORE

R[everendo].P[atri]. IGNATIO SAJGHO,
e Societ[ate]. JESU, AA.[= Artium] LL. [= Liberalium] et Philos[ophiae].
Doctore,
ejusdemque Professore Ordinario.

A POESI TYRNAVIENSI DICATUS.

TYRNAVIAE,
TYPIS ACADEMICIS SOCIET[atis]. JESU,
ANNO MDCCLI.

(A2^r)

ILLUSTRISSIMI, PERILLUSTRES,
REVERENDI, PRAENOBILES, NOBILES
AC
ERUDITI DOMINI

DD[= Domini]. NEO-BACCALAUREI!

*Quem in praesentia eruditus laboribus Vestris honorem decernit
Philosophia, tributariae Vobis Musae gratamur, DD[=Domini]. NEO-
BACCALAUREI! Ejus animi testem notissimi Europa tota Herois
NICOLAI ZRINYII virtutem honoribus Vestris nuncupamus, versu, qui a
Tyronibus, nulloque adhucdum ad majora paratis usu, poterat expectari. Si
minus Vobis vectigal dependimus, quam aut mos, aut diei hodiernae
splendor postulabat, ne id vitio nobis detis; legi maluimus, quam a
magnitudine operis laudem aucupari. Florete DD[=Domini]. NEO-
[A2^v]*

*BACCALAUREI, hodierna aucti laureola, commodisque eam Patriae, ubi
majoribus honorum accessionibus maturuerit, impendite.
HONORIS VESTRI*

*Studiosissimi
POETAE TYRNAVIENSES.*

(A3^r)

**NOMINA OFFERENTIUM.
PERILLUSTRES, PRAENOBILES,
NOBILES.
ORDINE ALPHABETI.**

II. JOSEPHUS MAILÁTH de Székhely,
Hungarus Baráthiensis, ex Comita-
tu Hontensi, Seminarii Sancti Adal-
berti Convictor.

PAULUS MOTTESSICZKY de Ea-
dem, Hungarus ex Comitatu Tren-
chiniensi, Seminarii Mariano-Szelep-
cséniani Convictor.

THOMAS NEDECZKY de Eadem,
Hungarus Posoniensis, ex Comita-
tu eodem.

CAROLUS PALLICS, Hungarus
 Neosoliensis, ex Comitatu Zoliensi,
 Seminarii Santi Adalberti Alumn[us].
 [A3^v]

IGNATIUS GUDICS, Hungarus
 Maithényiensis, ex Comitatu Po-
 soniensi.

JOANNES KÉSMÁRKY, Hungarus
 Csötörtökiensis, ex Comitatu Po-
 soniensi.

JOSEPHUS TRUMMER, Hungarus
 Ovárinensis, ex Comitatu Mosso-
 nyiensi.

LADISLAUS LIPTHAY, Hungarus
 Ipoly-Kovácsiensis, ex Comitatu
 Neogradiensi.

STEPHANUS NEDECZKY, Hun-
 garus Vértensis, ex Comitatu Co-
 maromiensi.

(7)

ARGUMENTUM.

Sexto et sexagesimo supra millesimum quingentesimum anno Solymannus, pacatis Orientis rebus, cum tanto, quanto haud unquam ante, armorum apparatu irrupit in Ungariam. Gyulam Pertaffo, Sororis suae Filio Purpurato arcta premendam obsidione commisit: ipse Agriam suscepit expugnandam; sed mutato subinde consilio validissimum exercitum Szigetho admovit. Praeerat ea tempestate arcis Magnus ille Turcarum Domitor Nicolaus Zrinyius, qui cum exiguo suorum manipulo ita contra innumerabilem hostium multitudinem rem gessit, ut omnem potiundi Szigethi spem Solymanno adimeret. Sed cum conjectis ab hoste ignibus ingens arcis tecta flamma corripuisset, neque saeviens late malum ullo sopiri (8) modo posset, et, quo res evasura esset, satis appareret, arce cum suis egressus Zrinyius in hostem irrumpit, magnâque edita strage, multo

jam barbarorum sanguine decorus, acriter pro Patria dimicans gloriose occumbit. Vide Istvanf[fii]. Rer[um]. Hung[aricarum]. lib[rum].

23.

§ I.

Causae, et apparatus obsidionis. Pontem Danubio primum ad Petri-Varadinum, Dravo subinde ad Essekinum imponit Solymannus, et Szigethum trajicit exercitum. Fama vicini belli percellitur Styria.

- [1] Bella, Ducemque cano, quondam inter busta Szigethi
 Qui Patriae occubuit studio: celeberrima facti
 Gloria perstat adhuc, nullique tacebitur aevo.
 Quosque ibi praeterea pactae contraria paci
 5 Arma dedere neci, nullo vincenda labore
 Pectora; virtuti si par fortuna fuisset,
 Aut animis numerus; tantis oblivia bellis
 Demere nam par est, memorique adjungere famae
 Fortia facta virum, quae nulla aboleverit aetas.
- (9)
- [2] 10 Tu mihi, Pannonici Tutrix Sanctissima Sceptri,
 Et tu, magnorum dignissime sanguis Avorum,
 Zrínyi! pande, quibus tunc tellus arserit armis
 Hungara, et in nostrum deduc tua praelia carmen.
 Vos quoque, quos illic causa Regisque, Deique
 15 Contigit oppetere, et vitam pro laude pacisci
 Sanguine defensae Patriae! sive arva tenetis
 Clarorum bellis Juvenum, sedesque beatas;
 Seu Caeli (nec vana fides) vos parte locavit
 Virtus, et summos aequantia fata triumphos,
 20 Este boni, et, si vos fas appellare, Poetae
 Pandite praeclara conclusos morte labores.
- [3] Exonerat sese dextra, Savusque sinistra.
 Tollunt aërias illic caput alta sub auras
 25 Maenia, ^{1.)} tuta loco, fluviique binominis undis.
 Hac Biston quondam, Bellantum millia secum

- Multa trahens Asia, fatalia signa ferebat
 Agriae, et armatas vires Orientis, ab imis
 Aequassent terrae versam quae sedibus Urbem;
 30 Hanc nisi vel Zrinyii virtus, vel iniqua Szigethi
 Maenibus, atque Viris vetuissent fata ruina.
 Huc sese, Pelopis ^{2.)} quotquot dedit insula bello
 Aptos, vel Macedon; quotquot Maeotis Alumnos
 Martis habet, telisque minax, numeroque ^{3.)} Juventus
 35 Intulit, arma fremens: Huc excita finibus omnis
 Thracia mille tulit vexilla undantia lunis. ^{4.)}
 Hic Scythici stabat Martis funesta supellex,
 Cuique parem nunquam submisit Turcia bello.
 [4] Vix hic texendis vestigant pontibus aptam
 40 Materiem, vicina simul, nigra tecta ferarum,
 Silva cadit; caesae veniunt ad littora pinus,
 Enodisque abies, truncataque brachia quercus,
 Mille ferunt fagos, axique gementia mille
 (11) Plaustra vehunt imis scissas radicibus ornos.
 45 Praecipitatur opus: passim jacet omnis ad undas
 Materies: Solyman fortemque, modumque laboris
 Praecipiens, alacres laudat, stimulatque morantes.
 At Ducis admonitu promptus data munera miles
 Exequitur: crebra quercum secat ille bipenni,
 50 Hic findit cuneo: serra pars dividit ornos,
 Pars onera accipiunt, acceptaque sedibus altis
 Mille manus sternunt Juvenum, firmaque revinctas
 Disponunt compage trabes: fit pervius amnis,
 Jungunturque suo contraria littora ponte:
 55 Silvae se medio positas mirantur in Istro.
 [5] At simul ac senior, redimitus arundine frontem,
 Ister sensit onus, vitreis caput extulit undis,
 Incumbensque super muscosam, exhorruit, urnam.
 Jamque super structis undantem pontibus hostem
 60 Excuiat dorso indignante, ruatque refusis
 Contra vorticibus; quin septem ^{5.)} brachia strato
 (12) Injiciat ponti, et sex denos, flumina, natos

- Advocet auxilio, ni patria tecta relinquat.
 Interea stygiis crines implexa colubris
- [6] 65 Tisiphone, gemina hinc illinc stipata sorore,
 Vulgat: Siclosiae Mehemetem ^{6.)} nocte peremptum
 Concubia, et Peuces ^{7.)} vastata suburbia Zrinyii
 Arte, doloque Ducis, faecundaque pectora tundens
 Odrysiis spargit belli nova semina castris;
 70 Semina sed fundo versura subinde Szigethi
- (13) Pergama, de tanto vix nunc noscenda Szigetho.
 Deinde faces quassans manibus, multoque veneno
 Ora tumens, passim raptos de crinibus angues
 Dispergit castris. Illi dant sibila spiris
- 75 Terribiles, saniemque vomunt, animosque pererrant
 Militis, inceduntque odiis, et pectora tabo
 Respergunt stygio: Rabies, atque ultio Regis
 Urit caeca fibras, capitisque miserrima chari
 Extimulat clades. Catulis orbata Lybistis
- 80 Sic non ursa fremit, silvae furibunda per omnes
 Lumina cum torquet partes, vestigia circum
 Venantum explorans. Jam Zrinyii sanguine manes
 Mehmetis saturare juvat: stat cladibus iras
 Explevisse novis, fundamentisque Szigethum
- 85 Vertere: Tartarae stimulant, fera monstra furentem
 Eumenides; mora nulla: suum jam littora Dravi ^{8.)}
 Accipiunt pontem: structis glomerata Juventus
- (14) Pontibus arma fremit: Vastos seges aerea campos
 Jam tenet, et longe sonat ungula crebra, Virumque
- 90 Auditur clamor, fremitusque ardescit equorum.
 Ac veluti flavae si quando multus in agris
 Incumbit segeti Boreas, sinuantur aristae,
 Accelerantque fugam; certe fugisse videntur,
 Et sulcos liquisse suos, messorumque putatur
- 95 Jamjam solliciti spem frustratura coloni.
 Haud aliter Scythicis undabant littora turmis.
 Jamque repercusso propius splendentia sole
 Bistonis arma micant: fluitant vicina per auras

- Signa: Szigethanis Oriens stat totus in arvis.
 [7] 100 Huc ubi delati, Tyria tentoria mille
 Pandunt texta manu, niveisque nitentia lunis.
 Arduus hic Solymannus equo, quae cuique cohorti
 Sit statio, lustrat: Quae sint loca commodo vallo?
 Quaeque loci facies? Quae sint fastigia muri
 105 Hostilis? Quibus insidiis, qua parte petenda?
 Quo tormenta loco, bellique locanda supellex?
 Quaeque sit excubiis, et quae pars apta struendis
 Aggeribus? quantam capiat cava fossa paludem?
 Omnia lustrat equo circum: Spumantia mandit
 110 Frena Ducis sonipes: micat auribus, audit habenas,
 (15) Huc illuc versus, jactatque micantia colla,
 Collectosque cavis spirat de naribus ignes.
- [8] Jamque sub Hesperiiis Titan caput occultit undis,
 Praecipitatque diem, et noctem redeuntia ducunt
 115 Sidera: Bistonidum volucres pars cespite somnos
 Carpunt: pars vigiles sub papilionibus horas
 Odrysio sermone trahunt, et corpora curant:
 Nil profecturo sceleratas flumine mentes ^{9.)}
 Pars piat, et vel te inclamans, Mahomete, vel altam
 120 Suspiciens Lunam voto veneratur inani:
 Discurrunt castris alii: custodia circum
 Excubias agit insomnis: noctem ignea passim
 Fax abigit, crebroque frequens intermicat igni
 Papilio, multis collucent castra favillis.
- [9] 125 Interea rapidis qua Mura revolvitur undis,
 Et se majori properat conjungere Dravo,
 Quaque Szigethanae nimium vicina ^{10.)} procellae
 (16) Multa metu belli resonant incudibus antra,
 Nuncia Fama venit, terrens, quas transvolat, urbes
 130 Adventu Thracum, et tanti discrimine belli.
 Qualis ubi flexo calamus dimissus ab arcu
 Qua se cunque tulit, multo nemus omne fragore
 Implet, et in tota sonitum dat valle, forasque
 Cogit in abstrusas mortis terrore cavernas.

- 135 Ac veluti deserta super Nasamonia vectus
Sibilat Auster, agens nimbo, aut verrit arenas
Littoribus Lybiae, et vastis grassatur in arvis.
Haud secus illa volat, Styriaeque allabitur oris.
Hic atro cincti corio, et nigra brachia nudi
- 140 Incumbunt Steropes operi, ferrumque cavata
Effossum tellure coquunt, ignique subactum
Tundunt, et summis adnixi viribus instant.
Desudant Operae, et, quidquid saecunda metalli
Condit terra sinu, promunt, fabrisque ministrant
- 145 Materiem: labor urget opus noctemque, diemque.
Fama volans Styriae quamprimum constitit antris,
Vulgat: finitimas quantum Bellona per urbes
- (17) Saeviat: ut totis descendant Turcica campis
Agmina: quanta cohors Oriente coacta Szigethum
- 150 Ingruat, et totis forsán nunc impetat armis.
- [10] His super accensi incumbunt, pariterque laborem
Sortiti, celeres funguntur munere fabri.
Hic pars sub lima quid nescio versat edaci:
Fingunt pars clypeos: candentem tundit in enses
- 155 Pars massam: Loricam humeris hic format: hic hastam,
Ille cavat capitis tegmen, properantque laborem.
At reliquos stimulans, turbae qui praesidet omni,
Urget opus simul incumbens sociisque Pyrarchus:
Nunc, inquit, nunc tundite, cudite, tendite ferrum,
- 160 O Socii! Belli formetur vomer in usum,
Transtraque, dentatusque ligo, conflentur in ensem
Falces; his alias opus est: nunc ensibus usus.
Haec ait: utque petit res, curva forcipe massam
Transversat durata manus: sonat incita pulsu
- 165 In numeros incus: manibus manus, ictibus ictus
Respondet: circum dat lamina tunsá favillas.
Fervet opus stmulante metu: stridentia mergit
- (18) Arma lacu trepido, et passim fabricata Pyrarchus
Spargit humi: tum siquid hiat, vel siquid ad unguem
- 170 Non factum, redditque foco, follesque trementes

Examinat, furcaque novos superaggerit ignes,
 Aggestosque fovet, corio dum temperat udo.
 Flamma micat, crepuere foci: factum ille resumit,
 Malleolisque retractat opus: sit machina bello
 175 Apta; sed in tantis nil profectura periclis.

§. II

Ad agendam fortiter contra barbaros rem suos hortatur Zrinyius. In Militem, violatae legis bellicae reum, severe animadvertit. Commilitonum nonnullis excurrendi in hostes potestatem facit.

[1] Zrinyius ut celsa vidit sublimis ab arce
 Adventare Viros, fremitumque exceptit equorum,
 Jamque Szigethanis hostem consistere campis
 Conspicit, excubias duplicat, sociisque coactis
 5 Consulit in medium, nudoque sub aetheris axe
 Insurgens tumulo stricto sic ense profatur:
 (19) Magnanimi Hunniadae! tandem, quem saepius ipsi
 Optastis, campo toties fudistis aperto,
 Hostis adest. Siquid quondam potuistis in armis,
 10 Nunc monstrate, Viri! et, qua sidera, Pannon, adibas,
 Utere nunc Virtute; Tua Victoria dextra
 Statque, caditque: Tuis spem Patria ponit in armis.
 Victorem sperate Deum: confidite ferro,
 Exigui quamvis numero; sed vivida semper
 15 Virtus, et bellis toties spectata. Tyrannus
 In vobis, quod vincat, habet; quin, si Deus adsit,
 Quo superetur, erit; numero gens Turcica fortis,
 Vos virtute. Sciat Biston, stipendia quales
 Forment nostra Viros. Nec Zrinyii, Patria, segnem
 20 Experiere manum; primus per tela, per hostes
 Aggrediar clarum facinus: Quae Militis, illa
 Sors eadem Ductoris erit: discrimine stringam
 Arma pari, pulchri Dux, et Collega laboris.
 Qua socii statione cadent, occumbere, juxta
 25 Zrinyius audebit: Patriae devota saluti

Est manus, est animus lucis contemptor, et illo
Hostiles ridebo minas, hoc, quidquid acerbum est,
Ante seram, captam quam cernam inglorius arcem.
Dum servem Patriam, dum me pugnante Szigethi

(20)

30 Arx invicta manes, vivam, moriarne, perinde est.
Siquid fata parant, nostro si meta labori
Extrema immineat (versant mortalia casus
Innumeri) tibi Martis opus, tibi summa Szigethi
Credita res, Alapi, ^{1.)} tibi sit jus omne regendae
35 Militiae, commissa arcis tibi cura tuendae.

Hunc reliqui signate Ducem, observate Nepotem.
Nunc patriae jurate fidem, jungite dextras,
Quaque Patres praeiere, pares pugnate Nepotes

[2]

His acuens dictis audentem in praelia pubem
40 Zrinyius, Indigetes Patriae, Superosque precatur:
Ultiores surgant fidei, si fallere quisquam
Audeat, et paenas infido a Milite poscant. ^{2.)}

[3]

Infame interea, Duce sic mandante, sub auras
45 Erigitur lignum (quercu infabricata bicorni
Machina) sub latis qua panditur aula fenestris.
Huc agitur belli curas, Martemque perosus,
Spretarumque reus legum ^{3.)} post terga revinctis

(21)

Nescio quis manibus, reliquis documenta daturus
50 Servandae fidei: Patriae nil tale merenti
Perfidus, Ungaricoque indignum sanguine monstrum.
Nec mora: sublato (sic Dux vult) milite Lictor:
Segnis, ait, prodi hinc anima, et trabe nectit ab alta
Vincula funestae mortis, quae subdita mento
55 Elidunt fauces: pendentia brachia jactat
Miles, et expirans alternis calcibus auras
Verberat, ignavoque gemit sub pondere lignum.
Illum expirantem spectans, animamque trahentem
Zrinyius: Hanc, inquit debes improbe nobis,
60 Et Patriae paenam. Probrosam, et triste luisti
Supplicium; sed digna tuis haec praemia Ductor
Do meritis: Moriaris iners; haec praemia, nolunt

Qui Ducibus parere, ferunt. Hoc, perfide, ligno
 Perfidiae facies sociis spectate timorem,
 65 Impastosque tuo satiabis sanguine corvos;
 Qui durare diem, nisi mens tibi laeva fuisset,
 Et Patrios mecum poteris servare Penates.

[3]

Sic ait: et socios, tecto interiore vocatos
 Sollicite curare jubet, quorum indiget usus
 70 Belli, quae faciant arcendo maenibus hosti.

(22)

Illi instant operi: structis stant maenia septis
 Tuta, manuque Virum; at longi cunctatio belli
 Displicet: excursus, et aperti copia Martis
 Poscitur, ^{4.)} et Zrinyii pertentat vocibus aures
 75 Assiduis miles, quem praemia tanta manerent,
 Incertus; sortem sibi quisque sed optat amicam.
 Increpitat, votisque Virum vehementibus obstat
 Zrinyius, incassumque diu cunctatus, ahenae
 Imponit sortes galeae, ductasque viritim

80

Distribuit: varias cassis movet arbitra sortes,
 Et dirimit litem, quis aperto praelia campo
 Miscere, et Scythicis primus concurrere signis
 Ausit? quis tanto primus dignandus honore?
 Prima Radovanum sors duxit casside, fortem ^{5.)}

85

Altera Dandonem: non exorabilis ulli
 Praeterea Juvenum, multorum perfida pressit
 Nomina magna Virum, primoque invidit honori.
 Jamque sub occasum, primaeque crepuscula noctis

(23)

Arce Radovanus, pulchri Dux, faxque laboris,
 90 (Nescius heu! Quam perniciem sibi fata pararint)
 Egreditur, delecta trahens secum agmina. Dando
 Pone subit: sequitur patulis effusa Juventus
 Portis, quos Ducibus socios dedit esse laborum
 Zrinyius. At vario socii sermone sequuntur

95

Illustres animas, nunquamque deinde videndas.
 Quemque cupit, reliquis non invidet ullus honorem;
 Quin sequitur votis, Diique, inquit, bella secudent,
 O Socii! Patriae natos, bellique periculis

Arma probent vos vestra; pigri nos Martis in umbra
 100 Interea indecores ludemus inania bella,
 More canum clausi; sic Dux sortesque tulerunt.

[4] Haec mussat passim miles, nec corde dolorem
 Dissimulat, votisque Ducem, precibusque fatigans
 Ardet magnanimae quivis comes ire cohorti.

105 Ante alios prima vixdum lanugine malas
 Aspersus; virtus sed cui sua sufficit annos,
 Non unaque vigent exercita membra paloestra,

(24)

Gerecius tacito conceptum pectore vulnus
 Testatus, maestoque trahens suspiria corde:

110 Mene, inquit, socium pulchgris accedere caeptis,
 Dux, prohibes? Pensas virtutem scilicet annis?

At bellis isto par est mihi robur in aevo,
 Parque mihi est aetas Marti: mea sufficit armis
 Dextera: sunt animi, sunt justae in praelia vires,

115 Et virtus annos superat. Da ponere, Zrinyi!
 Prima rudimenta, et dignum Tyrone laborem
 Cede tuo; quo sim formatus in arma Magistro,
 Ostendam, et primis pretium Mars sumet ab annis.

[5] Haec ait: ardori Juvenum tamen usque repugnat

120 Zrinyius, et precibus non exorabilis obstat; ^{6.)}
 Optato citius belli namque affore tempus,
 Venturumquediem, nec jam procul esse, cruento
 Pulvere cum pulchros in aperta pericula Mavors
 Deposcat: tunc arma ferant, tunc robore pleno

125 Ostendant, dextra quantum quis possit, et armis?
 Quidve salus poscat Patriae? Nunc Marte negato
 Abstineant, seseque opera ad majora reservent.
 Sic mandare Ducem: ductas ita dicere sortes.

(25)

[6] Jam longe avulsi numero, amplexuque suorum
 130 Dando, Radovanusque, Virum socia agmina ducens,
 Castra inimica petunt celeres, et celsa Szigethi
 Maenia respectant: signis, nutuque salutant
 Conspectos socii campis, oculisque sequuntur
 Jamque propinquabant hosti, jam castra subibant;

135 Cum subito gemini, ^{7.)} praelongis pectora tecti
 Primores Thracum barbis, circumque voluti
 Lintea densa caput, cum barbarico ululatu
 Erumpunt, produntque viros, sociisque vocatis
 Subsidio, miscentque manus, et praelia primi
 140 Intentant. Pannon, numero licet impare, reddit
 Vulnere vulneribus: multus demittitur orco
 Thrax passim, primoque favet fortuna labori.
 Prima acie pugnat, non una clade superbus,
 Dux Bulucbassa; primum pugnare decebat.
 145 Filius huic juxta, qua Mars acerrimus instat,
 It comes infelix Usreffus, signa secutus
 Patris, quem crebro Byzanti bella petentem

(26)

Tentavit revocare, et iter suspendere Mater.
 Obvius huic Dando media cervice revulsum
 150 Ense caput ferit: emissis it sanguis habenis;
 Usreffus per equi moribundus volvitur armos.
 At Genitor casu Nati commotus, et ipse
 (Assurgens dextra ferrum dum librat ab aure)
 Caeditur: utque ruit, duplicato poplite terram
 155 Pulsat; sed revocans animos ad membra, putatum
 Assurgit terra funus, circumque requirit
 Arma labans: veluti si cui vertigine tectum
 Ambulet, immodico dum perditus helluo vino
 Immaduit: verbis illi Radvanus amaris
 160 Insultans: morere, et Genitor ne desere Natum,
 Inquit, et impacto rursum per tempora ferro,
 Sternit humi titubantem, et sub nigra tartara mittit.

[7]

Sorte ferox prima, strictum, calidumque priori
 Caede, rotans Dando media inter millia ferrum,
 165 Jusuphum petit; at flexis dum fertur habenis
 (O! belli eventus varios!) prolabitur ictus
 Glande caput, frenisque manu moriente remissis,
 Excidit infelix: sonuere armata cruento

(27)

Membra solo. Sortem socii miseratus acerbam,
 170 Exanimumque videns corpus Radvanus: inultus

- Ne moriare, inquit, pulchrae solatia mortis
 Ista, Dando, tibi manes mea dextra sub imos
 Inferias mittit. Dicens haec, frenaprehendit
 Jusuphi, et lateri lethalem condidit ensem;
 175 Ille cadens pulsat moribundo ter pede terram.
 [8] Tum vero exardent animi, confusaque mixtis
 Praelia crudescunt manibus: cruor imbuit arma
 Mutuus: hinc Biston, premit illinc Hunna Juventus,
 Alternantque vices, et caedem caede reponunt.
 180 Jam, tergo revolutus equi, volucrique sagitta
 Confixus, Radvane, ruis, quo te tua virtus,
 Aut animus praeceps, et bellicus abstulit ardor.
 Jam numero cedit virtus, securaque lethi
 Pectora, Pannonii Pugiles in pulvere passim
 185 Volvuntur, fortesque animas per vulnera ponunt.
 Nocte silente virum capita a cervice revellit
 Biston, et erectis, atro manantia tabo
 Praefigit contis. Fato meliore beandi,
 Illaesique tot in pugnis (miserabile visu)
 190 Pascitis, Heroes! infausto in stipite corvos.
 (28)
 [9] Zrinyius interea vires hostisque, suasque,
 Et saevi reputans Martis discrimina, pernox,
 Insomnisque Viros expectat, pectore volvens
 Ingentes curas, et circum maenia oberrans,
 195 Inque vices omni socios statione revisens.

§. III

Barbari deditionem crebris assultibus, sed irrita conatu urgent: muros
 machinis labefactant: coniectis denique ignibus arcem incendunt. Saeviente
 late flamma, quae nulla ratione restingui poterat, suos ad opetendam
 fortiter pro patria mortem accendit Zrinyius: cum exiguo Heroum manipulo
 in confertissimum assilientium globum erumpit: magnam stragem edit:
 accepto gemino vulnere
 gloriose occumbit.

- [1] Postquam prima novae rubuere crepuscula lucis,
 Illuxitque dies claro nitidissima caelo;
 Apparent pali campis, praefixaque palis
 Caesarum capita alta Virum, vestigia Martis
 5 Infausti: apparent currus, queis densa ferarum
 Tecta vehunt Thraces, et nunquam passa securim
 Robora Bistoniam: fugiunt nemorisque, suoque
- (29) Perculsi damno Fauni, Dryadesque puellae,
 Et Satyri, et pinu redimiti tempora Panes.
 10 Illi alacres instant operi: pars vimine querno,
 Arboribusque replent, et vinctis cortice virgis
 Vallum, ^{1.)} quo muros stagna intersusa coërcent:
 Pars tortis textos juncis, sua maenia, corbes
 Congesta stipant terra, murisque minantur.
 15 Illic ducuntur tractus tellure sub ima,
 Effossoque procul sub terram fornice serpunt.
 Hic struitur magnis ad praelia molibus agger.
 Haud secus, ac geniti quondam Tellure Gigantes,
 Enceladus, Briareusque minax, ingensque Typhoeus,
 20 Captivo aggressi detrudere sidera caelo
 (Ausi grande nefas!) victoque imponere leges
 Caelicolum Regi; supponere Pelion Ossae,
 Et coacervatas ad sidera tollere moles
 Instabant humeris centum, centumque lacertis.
 25 Huc tormenta, globosque ferunt, huc pulveris atram
 Materiem: adversos repetito fulmine muros
 Hinc quatiant: armisque viros, turresque lacesunt.
 Quin et congesta repletas arbore fossas
- (30) Egressi superant hostes: it clamor ad auras
 30 Bellicus, appositis tentantur maenia scalis.
- [2] Sed nec Pannonibus lenta est manus: arma rependunt
 Armis, et suetas opponunt artibus artes, ^{2.)}
 Instaurantque citi muros, qua machina saevit,
 Quaque aditum tentant hostes, seralibus imbrem
 35 Effundunt tubulis, et strictis ensibus ardent,
 Praecipitantque viros: proni illi corpore, et atro

Vulnere deformes fossis volvuntur apertis.

- [3] Interea piceas alii per inania taedas,
 40 Arsuras alii jactant per moenia (faeta
 Sulphure monstra) pilas, quo non violentius ullum
 Est genus armorum, si quando per aëra curvo
 Delatae motu, piceum sublimibus ignem
 Spargentes tectis, magno sua viscera nisu
 Rumpunt, et tristi vastant vicina ruina.
 45 Nec mora: Vulcanus super alta cacumina vento
 Volvitur, ^{3.)} exuperant flammae, crepat Auster in atris

(31)

Ignibus: ingenti pestis diffunditur arce,
 Qua flammis alimenta trahunt, et pabula praebet
 Igni materies. Exhaustis fontibus ignes
 Restinguunt Hunni; fuis sed crescit ab undis
 50 Saeva lues, duroque etiam super imbrice vivit.
 Tristia jam totis fervent incendia tectis,
 Jam late densas flammis ambesa favillas
 Spargunt, et tardum dant tigna cadentia fumum.

- [4] Arce fuit summa vastum conclave, pepercit
 55 Cui pestis. Pendent illic laquearibus altis
 Illustris decora alta Domus, ^{4.)} pugnataque bella
 Parietibus fulgent pictis, oculosque morantur.
 Hic hastae, hic multam dans ferrea fistula lucem,
 Hic spolia, et fulgens annosa per atria thorax,
 60 Et clypei, clypeisque nitent insignia facta
 Magnanimi Herois, finitaque bella triumphis.
 Hic, qui Regalem viduarunt Civibus Albam,

(32)

- Morte nefas pendunt, ^{5.)} et sub nigra tartara Zrinyii
 Ense ruunt ter mille Viri: servere putares
 65 Praelia vera, armisque Viros concurrere veris,
 Sic docta sunt sculpta manu. Mons Claudius illic
 Fulget, ^{6.)} et Arslanis deletae Marte cohortes.
 Insignem in reliquis Eunuchi clade Babocsam, ^{7.)}
 Et partas passim per multa pericula palmas
 70 Cernere erat, longo quas fecerat argumento
 Artificis labor, et scutis incidit ahenis.

Parte alia positi spatiis aequalibus enses,
 Et chalybis series pendet metuenda recurvi.
 Hic toties quondam Saraceno in sanguine mersus
 75 Mucro nitet: Pater ^{8.)} hunc, jamjam moriturus, amoris

(33)

Pignus habere dedit Nato, magnumque Paternae
 Virtutis stimulum: reliquos micat inter, eburno
 Insignis capulo, et positus ex ordine gemmis.
 Hoc furtim Zrinyii Genius, quo Praeside vixit,
 80 Nascentique datus quondam comes, abdita rerum,
 Venturosque suo caelabat in ordine casus:
 Quae fortuna Duci, miseraeque quis exitus arcis
 Immineat? Tristis quae meta novissima belli?
 Divae Fatorum magnae decreta Pronoeae.

[5]

85 Zrinyius incassum rapidas restinguere flammis
 Ut vidit socios, et hiantia maenia labi
 Semirutis tectis; ruit huc festinus, et arma,
 Conclamat, ferte arma, Viri! spes omnis in armis.
 Cum subito Genius, vultum Cerconis, ^{9.)} et ora
 90 Gressumque, et vocem simulans, in limine primo
 Obtulit ardenti ferrum, caelataque ferro
 Fata. Stupet tristi percussus imagine rerum
 Zrinyius, obtutuque videns defixus in uno
 Venturos casus, et ineluctabile fatum,
 95 Inclamat socios: subito concurritur. Ut cum
 (34)

Vestigavit apes, latebroso vimine clausas
 Pastor, et ingrato replevit cerea fumo
 Castra, aditu fugiunt illae, mussantque recessu
 Imo stipatae, teneris et spicula rostris
 100 Exacuunt, magnoque Ducem stridore sequuntur
 Conveniunt socii: contra venit obvius Heros
 Fatigerum gestans ense, dein talia fatur:

[6]

Quo res summa loco? Quae sit fortuna? videtis,
 Praestantes animi Pugiles, dulcesque meorum
 105 Relliquiae! ^{10.)} infidae exemplum memorabile sortis
 Cernitis, ardentis ingentia tecta Penates:
 Cernitis; at palmam vobis Deus abnuat istam.

Pugnastis, satis est: nec vos piguisse laborum,
 Arbitror, o socii! quin, si fortuna fuisset,
 110 Invida nec nostram properarent fata ruinam,
 Impia convertis genuisses, Thracia, fatis.
 At palmae genus est, hostili occumbere ferro,
 Id superat: Patriae hunc etiam donate laborem,
 Hunniadae! quis turpe mori sibi ducat in armis,
 115 Pro Patriisque jacere focis? Miretur Avorum

(35)

Robur, et in bustis, interque cadavera quaerat
 Posteritas tumulos, longorum exempla Nepotum.
 Dicimur Hunniadae fortes, fuimusque secunda
 Donec fata dabant; nunc imperterrita quamvis
 120 Obruitur numero virtus. Data fata sequamur.
 Nec tamen indecores flammis moriemur; inultos
 Turpe mori: madeat proprio quoque sanguine, quisquis
 Hunc fundet, damnetque sui dispendia belli.
 Nunquam monstrabunt digito mea vincula saevi
 125 Bistonidae; dubiis permitto caetera fatis.
 At si non Victor, certe nec victus habebor.
 Sic pugnate, Viri! decus indelebile facti
 Hujus erit, reddetque Viris sua praemia Virtus,
 Et post fata etiam magnas comitabitur umbras.
 130 Non decet, amisso vitam servare Szigetho.

[7]

Dixit: et ense latus fatali cinctus, et Indae
 Tygridis exuviis humeros indutus, eburno
 Gemmam aptat digito: micat ardea vertice summo,
 Aurea sub niveis crepitat quoque bractea pennis.
 135 Pulchra Ducis species, magna est audacia, magni
 In pugnas animi. Non illo fortior Hector

(36)

Usserit Argolicas classes, nec major Achilles
 Circum Trojanos raptaverit Hectora muros.

[8]

At Ducis accensus dictis, fremit arma, furensque
 140 Miles, per medias tanto ruit Auspice flammis,
 Et mediam in mortem; multis tamen ante futurus
 Exitio. Media balista jacebat in aula,
 Hanc signum statuunt pugnae, terraque revulsam

- Huc, illuc jactant, et toto pectore proni
 145 Coniungunt humeris humeros, et vectibus instant:
 Volvitur ad clausos feralis machina postes.
 Stant tormenta loco, primoque in limine portae
 Terrorem vasto, sileant licet, ore minantur.
 Hunniadae plenas nitrati sulphuris ollas
 150 Fundunt, et celeres facto cava viscera ferro,
 Infectoque replent, quantum balista ferebat.
 Panduntur portae: Miles bis, terve per auras
 Circumagit sicca latitantem reste favillam,
 Vestigatque focum: subito vivacia flammam
 155 Sulphura concipiunt, concussaue fundamentis
 Maenia subsultant: properat mors multa canali,
 Et centumper inane pilae, stragemque metalli
 Frusta ferunt: totum cumulata cadavera pontem
 (37) Consternunt: ^{11.)} gemit hic ruit ille, haustusque palude
 160 Morte perit gemina, fundo revolutus in imo.
 Stragibus aequatur vallum; quin trunca per auras
 Membra volant? Vastis sparguntur funera campis.
 Hic capite, ille manu, pedibus volat iste recisis,
 Et cadit in solidam longo post tempore terram.
 165 Juncta manus capiti, pedibus caput, artubus arma
 Mixta jacent: hastae passim, galeaeque videntur
 Campis. At sociis stimulos properantibus addit
 Zrinyius, et: pugnate, inquit, quando ultimus iste
 Debuit esse dies: meus ensis caetera dicet.
 170 Nec mora: densa armis concurrunt arma, viro vir,
 Adversi clypeis clypei, sunt obvia tela
 Telis, hastae hastis, ictus sonat ensibus ensis.
 Hinc, illinc errant incerto vulnere dextrae,
 Grassaturque mucro, cumulaturo funere funus,
 175 Alternoque Virum pensantur damna cruore.
 Ante alios medio moriturus in agmine Zrinyius,
 Fatigerum versat nusquam sine vulnere ferrum.
 (38) Instant et Socii: densa intre millia strictos
 Circumagunt enses, hostiliaque agmina fundunt.

- 180 Non secus, atque alta cum stant aestate manipli
Agris; aut viridi in prato dum falce resectae
Agglomerantur opes ruris: cum gramine pictos
Moesta Pales deflet flores, raptosque Napaeae
Deplorant thalamos, positas faenilibus herbas.
- 185 Sic acres pugnant Hunni, nec vulneris usquam,
Nec memores lethi, tumulantque sub hostibus hostes.
Ille, ut curvato fatalia mittere ab arcu
Spicula molitur, posternitur ense, cadensque
Flebile nescio quid submurmurat: Iste (reciso
- 190 Ut rosa caule) caput flectit, cum sanguine vitam
Turpe vomens: Illi costarum pervia texta
Ferri acies penetrat, ventremque, et viscera fundit
Pannonius mucro: ferit iste, huic haeret in altum
Ad caedem sublata manus, feriensque feritur.
- 195 Saucius huic infrendet equus, colloque superbus
Erigitur, fuseumque solo superobruit hostem.
Haud tamen absistunt Thraces, pluresque peremptis
Stant acies; secta ut cervice repullulat hydra,
Ductoremque petunt: illum tela omnia signant,
- 200 Illum oculi, donec (seu te tuus impulit isthuc
(39)
Ardor, seu, Zrínyi! jam sic tua fata ferebant)
Incertum, qua missa manu glans plumbea pectus
Verberat. Infractus sed primo vulnere, saevit
Acrius, et stricto ruit in nova vulnera ferro,
- 205 Ensemque hostili rorantemsanguine dextra
Circumagens: nostris istas praemittimus, inquit,
Inferias umbris, et passim plurima Thracum
Corpora dat letho, nec quidquam Ductor inultum
Quod superest de luce, finit; cum dextra fatiscit,
- 210 Depugnat monitis, sociorumque excitat iras.
Hic ferit adversus Zrínyii per tempora Biston
Glande caput, magnaеque animae plura ostia pandit,
Prosterniturque Ducem: Jam pluribus exit in auras
Vita viis: imo suspirans pectore Ductor:
- 215 Exacuunt seros, inquit, mea fata nepotes,
Nascaturque olim nostris ex ossibus ultor.

Nunc ego, quod superest animae, Regique, Deoque,
Et Patriae --- Hic rupto vitam sermone reliquit.

O[mnia].A[d].M[ajorem].D[ei].G[loriam].
B[eatae].V[irginis]. Honorem

[A szerző jegyzetei]

[A jegyzetekben található görög szavak ékezetes magánhangzói az eredeti példányban helyes alakjukban olvashatók, ide nyomdatechnikai okból nem voltak átültethetők.]

- I/1.) Petri-Varadinum.
- I/2.) Nobilissima, juris Ottomanici, Achajae Regio, quam Pelops Tantali filius cum Hippodamia, Pisae Regis Oenomai filia, in dotem accepit, et de suo nomine Peloponesum (την τοῦ Πελοπος νησον) appellavit. Vide Diodor[i]. Sicul[i]. lib[rum].5. et Cic[eronis]. 3. Tusc[ularum].44.
- I/3.) Solymanus ducenta amplius Tartarorum millia, si lixas, et calones demas, habuisse in armis hac expeditione dicitur. Joan[nes]. Sambuc[us]. in Append[ice]. Rer[um]. Hung[aricarum].
- I/4.) Praeferunt Turcae in vexillis aut Lunam, aut ensem Haly etc. Vide librum, cui titulus: Mahomets- und Türken-Greuel. cum cupris David. Schust[er]. Memming. part[em]. 5. Illud magis memorabile, quod Nicolaus Esterhazius Hungariae Pro-Rex Anno 1624. Victoria potitus, barbaris eripuit, hac signatum epigraphe: *Mahometo, et Christo Deo*. Istvanf[i]. lib[er]. 40.
- I/5.) Danubius sexaginta auctus fluminibus septem ostiis in Euxinum devolvitur. Ammian[i]. lib[er]. 22. Bonfin[ii]. Decad[um]. 1. lib[er].1.
- I/6.) Hic Solymani Dispensator erat, barbaris Quilergibassa dictus, qui in Bosniam, cui praefectus a Solymano fuerat, proficiscens, Siklosini cum trecentis equitibus consedit, et a Szigethanis Praesidiariis, Ducibus Caspare Alapio, et Lupo Paprotovicsio, nocte intempesta interfectus est. Istvanf[i]. lib[er]. 23.

- I/7. Münsterus Bonfinium (Decad[um]. 1. lib[er]. 1.) secutus Quinque-Ecclesias a Peucinorum populorum reliquiis aedificatas, et Peucen (Hungaris Pécs) nuncupatas asserit. Tempore S[ancti]. Stephani Pente (Πέντε quinque) dictas satis constat ex regiis Divi Stephani ad Boniportum, Quinque-Ecclesiarum Episcopum litteris, quibus Diaecesim universam suis definit limitibus, sub quarum finem haec leguntur: *In Civitate nostra Pente etc.* Subinde a Divi Petri Basilica, quam 1009. Divus Stephanus caepit, Petrus Alemannus absolvit, et quaternis, quae illam ambiunt, sacellis urbs Quinque-Ecclesiarum suam appellationem sortita est. Vide Ladisl[aum]. Turoczium, et nuper editam Hung[ariae]. Topograph[iae]. lib[rum].3.c[aput].14.§.3. et 4.
- I/8.) Solymannus, intellecta Mehemetis caede, pontem quem Agriam petiturus, Danubio imposuerat, rescindit, et Dravum, Szigethum trajecturus Exercitum, novo ponte consternit, usus ad id Hamschae, Quinque-Ecclesiarum Praefecti opera. Istvanff[ii]. lib[er]. 23.
- I./9.) Turcae ex Alcorani praescripto (Azoara 12.) corpus sub noctem aqua abluentes admissa interdiu flagitia deleri putant. Ὀλοχρῦσοι μὲν τὰ ἐξω, ut de iis Lucianus ait, καταρραφοὶ δὲ τὰ ἐνδόν·
- I/10.) Est Szigethum Simegiensis Provinciae caput, Styriae non minus, ac Ungariae utile olim adversus Barbarorum excursiones propugnaculum. Quantis calamitatibus cum alias non raro, tum Szigethanae imprimis obsidionis tempore Styriam affligerint Saraceni, vide libr[um]. cit[atam]. Mahomets- und Türken-Greuel part[em].4.
- II/1.) Erat Caspar Alapius Zrinyii ex Sorore nepos, multarum et ipse palmarum Heros. Istvanf[ii]. lib[er].23.
- II/2.) Se, suosque jurejurando obstrinxit Zrinyius, vitam ante, quam arcis defendendae animum, amittendi. Istvanff[ii]. loc[us].cit[atam].
- II/3.) Furcam in arcis exterioris area constituit, et Militem, quod in Centurionem ferrum strinxerit, ad restem damnavit. Id[em]. ibid[em].

- II/4.) Ab erumpentibus, Matthaeo Sexudio Duce, e propugnaculo Hungaris magnam cladem acceperunt Janiceri. Istvanff[ius]. l[oco].c[itato].
- II./5.) Radovanus, et Franciscus Dando veterani Centuriones, obtenta a Zrinyio erumpendi in hostem potestate, magnaue in castris Solymanni edita strage, fortiter dimicantes geminatis glandibus ceciderunt. Istv[anffius]. l[oco].c[itato].
- II/6.) Post Radovani, et Dandonis eruptionem nulli factam esse a Zrinyio excurrendi potestatem refert Istvanff[ius]. l[oco].c[itato].
- II/7.) Bulucbassa, et Jusuphus Janicerorum Praefecti a Radovano, et Dandone cum compluribus aliis caesi. Auth[or]. cit[at]us. ibid[em].
- III/1.) Tanto in explendis palustribus locis studio laboratum fuisse a Barbaris, refert Istvanff[ius], ut ab eo opere ne Duces quidem eximii essent l[oco].c[itato].
- III/2. Triginta barbarorum millia hac obsidione periisse refert Joan[nes]. Sambuc[us] in Append[ice]. rer[um]. Hungar[icarum].
- III./3.) Incensa est coniectis ab hoste ignibus arx interior sexto Id[ibus]. Sept[embris]. Octavo, et tricesimo obsidionis
- III/4.) Enarrat illa Vir Clariss[imus]. Jacob[us] Tollius in Epistola ad amicum suum Nicolaum Witsen de Zrinyianis Aedibus sic scribens: Suspensae erant in porticibus exuviae Turcarum, arcus, pharetrae, mallei, clypei, reliquaque id genus arma. Videre erat in atriis suspensa vexilla, quae ex Turcis capta, multoque sanguine faedata, non incruentam, neque imbellem victoriam denotabant, etc.
- III/5.) Cladem, qua Anno 1543, in Albenses contra datam fidem saeviit Solymannus, egregie ultus est Zrinyius, caesis ad Somlonis agrum ternis Tartarorum millibus. Joan[nes]. Martin[us]. Stella. in epist[ula]. de rebus a Solymanno in Hung[aria]. gestis ad Guiliel[mum]. et Michaëlem Fratres data.
- III/6.) Arslanis Bosniae Praefecti copias ad Claudium montem excubantes Szigethani Praesidiarii ad interuicium deleuerunt. Anno 1562. Istvanff[ius]. lib[er].21.

- III/7.) Anno 1556. Aly Eunuchus Purpuratus, Rinniam flumen, ut adversus Thomam Nadasdium Hungariae Pro-Regem Babocsam defenderet, vado superare conatus, ingentem a Zrínyio cladem accepit. Istvanf[ius]. lib[er].19.
- III/8.) Zrinyium in postremo certamine paterno usum ense refert. Istvanf[ius].lib[er]. 23.
- III/9.) Franciscus Cerco, vel Cerenco Zrinyii Cubicularius. Id[em]. ibidem.
- III/10.) Erant sub finem sexcentis haud plures nostri; quorum tamen virtute contra innumerabilem barbarorum multitudinem obsidio in octavum, et tricesimum diem extracta est. Auth[or]. cit[atus]. I[oco].c[itato].
- III/11.) Sexcentis plures barbaros hoc ictu interiisse dicit Aut[or].cit[atus].

III.

A szerző jegyzeteinek magyarázata

Az *Argumentum*hoz: Istvánffy Miklós: *Historiarum de rebus Ungaricarum libri XXXIV (XXXVIII)* c. művének kiadásairól ld. *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, composuit – összeállította Kulcsár Péter, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2003, 253-254. (E könyvet a továbbiakban Kulcsár, *Inventarium* címmel rövidítjük). Sokáig kéziratban lévő XVII. századi fordítását nemrég adták ki: Istvánffy Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája*, Tállyai Pál XVII. századi fordításában, I/2, 13-24. könyv, sajtó alá rendezte Benits Péter, Balassi Kiadó, Budapest 2003. A XXIII. könyvet ld. 396-436. (A továbbiakban a következő módon hivatkozunk rá: Istvánffy – Tállyai.)

I/1. Péterváradot 1526-ban, a mohácsi csata előtt foglalta el Szulejmán szultán.

I/2. Diodórosz művének Pelopsz házasságára és országalapítására vonatkozó helyének adata nem pontos. A valószínű hely: Diod. 4,73,2. Ld. *Diodori Bibliotheca historica*, rec. Fridericus Vogel, Vol. I, Teubner, Lipsiae 1888, 513-515. – Hasonlóképpen téves a Cicero-

hivatkozás is. A helyes adat: Tusc. III. 26. Vö. vagy ld. *Ciceronis Tusculanarum Disputationum libri V*, Für den Schulgebrauch erklärt von Otto Heine,⁴ B. G. Teubner, Leipzig 1892, II, 18. Cicero itt egy vagy két ismeretlen, illetve elveszett drámából idéz Pelopsz házasságával kapcsolatban:

*Tántalo prognátus, Pelope nátus, Qui Quondam á sorcu
Oénomao rege Hippodameam ráptis nanctust núptiis?*

Megjegyzendő, hogy a jezsuita tanrend a poétikai osztályban kötelezően olvastatta Cicerónak e művét, az I. könyv kivételével(!); vö. Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, Nova editio penitus retracrata, edidit Ladislaus Lukács S. I., V, *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu* (1586 1551 1599), Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae 1986, 152.

1/3. Zsámboky János Bonfini-kiadásához illesztette többek között a szigeti ostrom leírását: *De Giulae et Zigethi exitu 1566*, vö. Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, edd. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, B. G. Teubner, Lipsiae 1936, Tomus I, Introductio, XLII.

1/4. David Schuster: *Mahomets und Türcken Grewel*, Frankfurt am Main 1664 (App. H. 2080). A mű még a költő Zrínyi Miklós életében született, éppen ezért nagy terjedelemben tárgyalja a téli hadjárat eseményeit, sőt úgy gondolja, hogy az akkor folyó háború végleg meg fogja törni az oszmánok erejét. Többek között Zrínyi Miklós arcképét is közli (i.m. a 214. o. után külön lapon), ahol a metszet alján alul az eszéki híd felgyújtása látható, felül a hadjárat által érintett helyek térképe, a bal sarokban pedig Zrínyi, a jobb sarokban viszont Hohenlohe mellképe. (Vö. *A Zrínyi család ikonográfiája*, a bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította Cennerné Wilhelmb Gizella, Balassi Kiadó, Budapest 1997, 159, D 139; a címben Hohenlohe helyett tévesen a nagyvezér mellképe szerepel.) A hivatkozott hely a következő (i.m. 321-322):

„Ihre *Fahnen* betreffend, schreibet zwar Sebastian Franck im 2. Theil seines Weltbuchs /m. f. 106. a. daß sie ein Härinien [?] Locken an einem auffgerichteten Spieß oder Stangen fliegen lassen, von unterschiedlichen Farben, worbey ein ieder Kriegsmann abnehmen könne, und wissen wohin er gehöre. Aber das fündet sich zu unseren Zeiten nicht. Vor diesem mag es wol also gewesen seyn. Anno 1624.

20. Ian. hat *Herr Esterhasi/* Obrister zu Neuhausel, under aderem Ihrer Römischen Käyserlichen Mayestät etliche Türckische Copy-Fahnen praesentirt, auff deren einem diese Wort gestanden: Mahometo, et Christo Deo, Wie in der Franck furter Relation besagten Jahrs n. p. 75. zu finden.

Sonsten haben sie in ihren Fahnen ein Sebel gemahlt, von welchen sie sagen, daß er ein Abbildung deß Sebels deß Haly, Mahomets Tochtermanns, so der fünffte Amiras gewesen, wie part. 3. c. IV. angezeigt worden seye. Welcher Haly den Christen mit solchen seinem Sabel, den sie *Sulficar* nennen, sorders Schaden solle zugefüget haben. Ich erinnerte mich zwar wol, in dem ich dieses geschriben, daß ich zu Marburg Anno 1642. in S. Elisabethae oder der Teutschen-Hauß Kirchen etliche Türckische Fahnen auffgesteckt oder hangen gesehen, weilen sie aber ziemlich hoch droben, und alt, ich auch blöder Augen war, konte ich selbiger Zeit nicht erkennen, ob ein Sebel, oder ein Schwein etc. in denselben gemahlet gewesen. Diß allein sahe ich, daß sie eine Farb gehabt haben, und sehr lang waren, die weit herunder, mit 2. Spitzen oder Zipflen reicheten. Ihre Hauptfahnen, (was bey uns der Käyserliche Adler) halten sie hoch, und gleichsam für heilig. Sonderlich aber haben sie ein geweichten grünen Fahnen, welcher in ihrer vermeinten heiligen Stadt Mecha im Tempel auffgehalten, und allein in ihren höchsten Kriegsnohten von dannen abgeholt, und mit grossen Solennitäten in das Lager gebracht und geführet wird. Deme bestellen sie alsdann ein sonderbar Gezelt, brennen ihm zu Ehren viel Amplen und Liechter, Lampen und Facklen, als einem grossen Heiligthum, schreiben ihme auch sonderbahre Krafft und Sieg zu, und bewachen ihn gantz fleissig. In diesem heiligen Fahnen ist ein Regenbogen, sambt deß falschen Propheten Mahomets Angesicht abgebildet. Ein solchen hat Anno Christi 1595. im Septemb. Fürst Sigismundus in Siebenbürgen, den Türcken mit Gewalt abgenommen, welchen er nachgehends nach Rom geschickt, und dem Pabst verehrt. Wie die Ungarische und Siebenbürgische Teutsche Chronica bezeiget, m. p. 251. In ettlichen Kupfferstücken hab ich gefunden, daß sie den Mond und Stern in etlichen führen, bilde mir auch ein, werde in vielen mit Arabischen Buchstaben schreiben stehen: *Es ist ein Gott, und Mahomet, sein Prophet.* An ihren Rennspissen aber führen sie Fähnlein von allerley

Farben, wie es etwan einem gelustet, wie auch vor Zeiten unsere Doppelsöldner gethan haben, und theils nach thun.“

Mint látható, Esterházy Miklós nádori rangját már Istvánffyból merítette Platthy Mátyás, azonban az egész történetet magától Schustertól. – Nagyon fontosnak tartom megjegyezni, hogy a „Zöldfika“-ral vagyis Ali nevezetes és a világhatalomi hivatást jelképező kardjával, mint motívummal a költő Zrínyi Miklós is él, vö. Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*, Budapest 1993, 13, 148.

- 1/5. A hivatkozás pontos helye: *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt*, rec. V. Gardthausen, I, B. G. Teubner, Lipsiae 1874, XXII, 8, 44-45. Magyar fordítását ld. Ammianus Marcellinus: *Róma története*, ford. Szepesy Gyula, Európa Kiadó, Budapest 1993, 293. – Bonfininál a hivatkozott hely: Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*, Decas I, Liber I, 115-130 edd. I. Főgel, B. Iványi, L. Juhász, B. G. Teubner, Lipsiae 1936, Tomus I, 12-13. Magyar fordítását ld. Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Balassi Kiadó, Budapest 1995, 19-20.
- 1/6. Vö. Istvánffy–Tállyai 400-402.
- 1/7. Sebastian Münster könyvének adataira vö. Apponyi II. 1731. – Turóczi László könyve: *Ladislaus Turóczi: Ungaria suis cum regibus compendio data*, Tyrnaviae 1729; én az OSZK-ban a következő, második kiadást használtam: *Cassoviae 1744*, 125 (Pécs nevének eredetéről és Szent István leveléről). – A Platthy jegyzetében „a minap kiadott“ topográfiát könnyen azonosíthatjuk, ez nem egyéb, mint Michael Bonbardus (= Bonbardi): *Topographia Magni Regni Hungariae* [...] c., Bécsben 1718-ban kiadott könyvének újabb, azonos című javított és bővített változata: *Topographia Magni Regni Hungariae, olim a quodam Soc. Jesu sacerdote conscripta, nunc studio cujusdam ex eadem Societate sacerdotis emendata et aucta*, Viennae 1750. (A Pécsre vonatkozó részt az első kiadás 58-59. oldalán olvastam az OSZK-ban.)
- 1/8. Magyarul ld. Istvánffy–Tállyai, 402.

I/9. Értesülését a törökök, illetve muszlimok rituális tisztálkodásáról a szerző Schuster könyvéből meríti. Ld. *Gebett und Waschen* (i. m. 59-61):

„Es is aber der heilige und andächtige Mahomet mit seinen Bettstunden und Gebett noch nicht vergnüget, sondern damit ja alles rein, heilig, sauber unnd Ceremonialisch genug sey, erfordert er auch weiters, Az. XII. m. f. 38. daß und ehe ein Mahometan bette, er zwar auch seinen Leib unnd Gliedmassen sauber butzen, reinigen und waschen solt; da sollen sie waschen ihre Händ, Arm, Mund, Nasen, Ohren, Augen, Haar, Haupt, Fuß, Scham, etc. ja den gantzen Leib; welches er, zweiffels frey, von den Juden, Hemerobaptistae genannt, genommen, als welche sich täglich gewaschen, unnd dardurch die Sünden abzu waschen ihnen selber närrisch eingebildet; auch lehren, wer sich nicht täglich wüsche, könne nicht seelig werden.“

Egyébként Schuster téved, mert a hivatkozott 12. szúra a bibliai József történetéről szól, a rituális tisztálkodásról beszél viszont a Korán 5. szúrájának 6. fejezete, ld. *Korán*, ford. Simon Róbert, Helikon Kiadó, Budapest 1987, I. kötet 76. – A Lukianosz-idézet a „Levelezés Kronossal“ (görögül Episztolai Kronikai) című műből való, ld. *Luciani Samosatensis Opera*, Ex recognitione Caroli Iacobitz, Vol. III, B. G. Teubner, Lipsiae 1904, 316. Magyar fordításban: „[Tudsz-e talán egyet is mutatni közülük (ti. a gazdagok közül, Sz. L.), ...aki nem olyan, mint a tragédiákban használatos jelmez:] kívül csillog az aranytól, belül viszont össze-vissza van foltozva.“ Ld. Lukianosz *Összes művei*, Második kötet, Magyar Helikon, Budapest 1974, 538 (ford. Bollók János).

Érdemes egyébként figyelembe vennünk azt, hogy a jezsuita iskolai rendtartás Lukianosz olvasását – nyilván tiszta prózastílusa miatt – előírta a poétikai osztályban! Vö. Ladislaus Lukács, i. m. 153. – Platthy Mátyás egyébként öreg korában írott – a korai egyháztörténetről szóló – művében elítélte Lukianoszt, mint olyan szerzőt, aki minden vallást nevetségessé tett, ld. Matthias Platthy: *Primordia sanctae catholicae et apostolicae ecclesiae* [...], Budae 1790, V. 148.

I/10. Ld. Schuster, i. m. 101-214.

II/1. Istvánffy–Tállyai, i. m. 414.

II/2. I. h.

II/3. Zrínyi komornyikja, Ferenac Črnko vagy Cerenko Ferenc – mint köztudott – hűségesen leírta az ostrom eseményeit. Nála azonban a bitófát nem általában a vár külső területén állítják fel, hanem a város kapuja előtti trágyadombon! A szöveg latin fordítója, Budina Sámuel azonban túl illetlennek találta a trágyadombot, ezért elhagyta, sőt a bitófát is keresztrel helyettesítette (Vö. Ruzsás Lajos – Angyal Endre: „Cserenko és Budina”, *Századok* 1971, 57-69.) Hozzátehetjük, hogy az eredeti horvát szöveg még durvább, ott egyszerűen a ganajba ütik a bitót. (Vö. Ferenac Črnko: *Podsjeđanje i Osvojenje Sigeta*, I, Popratni tekstovi, Urednik knjige prof. dr. Milan Ratković, Liber, Zagreb 1971, 11.) Elgondolkoztató, hogy nem ez a keresztté nemesült bitó adta-e annak az ismeretlen festőnek az ötletet, aki a Magyar Nemzeti Galériában őrzött XVI. századi festményen Zrínyit a várkapu előtt felállított keresztnél imádkoztatja?! Vö. Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván: „*Adria tengernek fönnforgó hajjai*”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1983, 140-141. – Mindenesetre sem Cerenko, sem Budina, sem Istvánffy nem írják azt, hogy a bitót valóban használták volna; az elrettentő kivégző eszköz felállítása után a lázadó katonát példaadásul karddal ölik meg, és nem a hóhér kötelével! Ez utóbbi feltétlenül Platty Mátyás leleménye.

II/4. Sexudius; a Szecsődy név átírásához ld. Istvánffy–Tállyai, 414.

II/5. I. m. 416.

II/6. I. m. 417.

II/7. I. m. 416.

III/1. I. m. 417.

III/2. Vö. az I/3. jegyzetben idézett művet.

III/3. Vö. Istvánffy–Tállyai, 420 skk.

III/4. Vö. Jacobi Tollii: *Epistolae itinerariae: ex Auctoris Schedis Postumis Recensitae, Suppletæ, Digestæ; Annotationibus, Observationibus et Figuris adornatæ, cura et studio Henrici Christiani Henninii, Amstelaedami, Typis Francisci Halmae, Typographi, [...] MDCC*; a szóban forgó, Nicolaus Wittsenhez írott levél címe: *Iter Graeziense et Hospitum Serinium*, i. m. 237-260, a jegyzetben idézett szöveget ld. uo. 241. Platthy Mátyás a szöveget némileg szabadon idézi, így pl. a „reliquaque“ szó helyett az eredetiben „aliaque“ áll, az „erat“ helyett pedig „licebat“. Ráadásul a két mondat között egy harmadik, kihagyott mondat is szerepel. Azt természetesen magától értendőnek kell venni, hogy a költő Zrinyi Miklós csáktornyai várának berendezésére vonatkozó adatokat a szerző minden további nélkül felhasználja a szigetvári Zrinyi Miklós műgyűjteményének jellemzésére! Tolliusról vö. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717*, Franklin Társulat, Budapest 1891, 284-289; valamint Kulcsár: *Inventarium*, 545.

III/5. Vö. Ioannes Martinus Stella: *De turcarum successionibus = De Turcarum in Regno Hungariae annorum MDXLIII. et XLIV. successibus ad Guilelmum et Michaelem Martinum Stellam fratres epistolae quatuor ad novam editionem Schardianam recognitæ et emendatæ*, in Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, 618; vö. Kulcsár: *Inventarium*, 501.

III/6. Ld. Istvánffy–Tállyai, 323-324.

III/7. I. m., 237-246.

III/8. I. m., 423.

III/9. I. h.; vö. Budina Sámuel: *Históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*, fordította és jegyzetekkel ellátta Molnár Imre, a fordítást az eredetivel egybevetette Berényiné Révész Mária, Várbaráti Kör, Szigetvár 1978, 22, 42.

III/10. Istvánffy–Tállyai, i. m. 425.

III/11. I. m., 424.

A LENGYEL-MAGYAR VEGYES KRÓNIKA

TÓTH PÉTER

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

„A legzagyvább compilatio, amelyet az elég zagyva lengyel források között találunk”;¹ „a középkori történetírás egyik legzavarosabb alkotása”² – hogy csak kettőt idézzünk a korszakkal foglalkozó legkiválóbb kutatók véleményéből arról a műről, amelynek fordítását az olvasó a kezében tartja. S való igaz, hogy a lengyel-magyar vegyes krónika a Hartvik püspök által írt Szent István-legendából valamint a tizenegyezer szűz legendájából átvett részleteket nem számítva, hemzseg az olyan tévedésektől, amelyek teljesen ellentmondanak a hiteles tényeknek, s amelyek miatt a kutatás teljesen figyelmen kívül hagyta és hagyja is ezt az alkotást – amely azonban mégis csak egyike a Magyarországgal foglalkozó igen kis számú középkori történeti munkáknak és mint ilyen, méltó kell, hogy legyen a figyelemre.

A Vegyes Krónikának négy kézírata ismert: ebből három a hosszabb változat (a jelen fordítás is ezt a hosszabb változatot tartalmazza), a negyedik a rövidebb. Mind a négy kéziratot lengyelországi gyűjteményekben őrzik illetve őrizték (a Zamojski, a Czartoryski, a Krasiniński és az Ossoliński könyvtárban).³ A rövidebb változat egyébként a hosszabb kivonata, amelyet a Hartvik-féle Szent István-legendából átvett részlettel egészített ki a szerzője.

A krónika hosszabb változatának hat, rövidebb változatának két régebbi kiadása van; az előbbieik közül Endlicher és Stanisław Pilat kiadása

¹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I-II.* Budapest, 1899. I. kötet, 382. p.

² Györffy György: *István király és műve.* Budapest, 1977. 282. p.

³ A kéziratok átfogó ismertetését lásd Karácsonyi Béla: *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, tomus XVI. Szeged, 1964. Mindezt kivenetesen megismétli a krónika kritikai kiadásában (3-5. p.)

később reprint formában is megjelent.⁴ A modern kritikai kiadás elkészítése Karácsonyi Béla nevéhez fűződik.⁵

Mindebből látható, hogy textológiai szempontból a kutatás a helyén kezelte a krónikát; annál inkább adós maradt azonban a tartalmi elemzésével. Ezt a hazai történészek a hiteltelen adatok miatt nyilván fölöslegesnek is ítélték; eddig csak külföldi kutatók foglalkoztak a mű ilyen szempontú, monografikus igényű elemzésével.⁶ Úgy tűnik, Karácsonyi Béla tervei között szerepelt egy ilyen munka: legalábbis erre utal, hogy a textológiai elemzést egy nagyobb tanulmány kezdő fejezeteinek szánta.⁷ Arról azonban, hogy terve legalább csak részleteiben is megvalósult volna, nincsen tudomásunk.

Ennek köszönhetően aztán mind a krónika szerzőjének, mind pedig keletkezése idejének a kérdése vitás. Az a tény, hogy a krónika kézíratai kivétel nélkül Lengyelországban maradtak fenn, illetve, hogy a középkori lengyel történeti irodalom kétséget kizárólag használta is e kéziratokat, arra indította a kutatókat, hogy a mű szerzőjében lengyel vagy Lengyelországból, közelebbről Krakkó környékéről származó egyházi személyt lássanak, aki a XIII. század második felében élt.⁸ Erősítette ezt a véleményt, hogy a krónikának főképpen a magyar történelemről való ismeretei tévesek: a hazai kutatók éppen ezért elképzelhetetlennek tartották, hogy szerzője magyar legyen. A kivétel Ryszard Grzesik, aki föltételelesen ugyan, de Kalán pécsi püspöknek, III. Béla és II. András királyok kancellárjának a személyében véli megtalálni a szerzőt, s ennek megfelelően a krónika keletkezését is a XII-XIII. század fordulójára, vagy a XIII. század legelső évtizedeire teszi.⁹

Mi indokolja ennek a kevésre becsült kis műnek a magyar fordításban való megjelentetését? Az, hogy meggyőződésünk szerint további

⁴ A kiadásokat, valamint összefüggésüket a kéziratokkal ugyancsak Karácsonyi Béla ismerteti.

⁵ Karácsonyi Béla: *Chronica Hungaro-Polonica, pars I. Textus cum varietate lectionum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, tomus XXVI.* Szeged, 1969.

⁶ David, Pierre: *La prétendue chronique hongaro-polonaise. (Études historiques et littéraires sur la Pologne médiévale IV.* Paris, 1931. Legutoljára pedig Grzesik, Ryszard: *Kronika wegiersko-polska.* Poznań, 1999.

⁷ Karácsonyi Béla, 1964. 3. p. az 1. számú jegyzetpontban.

⁸ Deér József: *Chronichon Hungaro-Polonicum. Praefatio. Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gesstarum I-II.* Budapestini, MCMXXXVIII. 296-297. p.

⁹ Grzesik, Ryszard, 1999. 216. p.

tartalmi vizsgálatokat igényel. Ebből a szempontból nemcsak az lehet érdekes, hogy milyen politikai körülmények indították az ismeretlen szerzőt műve megírására, hanem az is, hogy alkotás-lélektani szempontból miért éppen úgy írt, ahogyan, azaz mivel magyarázhatók a tévedései? (A fordításban ezeket, sőt az értelmetlen vagy logikátlan részleteket is meghagytuk az eredeti formában.) Nem hihetjük, hogy tudatosan hamisította meg a valamilyen, azóta talán elveszett, de kétségkívül magyar forrásból megismert adatokat: inkább az az olvasó érzése, hogy amikor készíttetés érzett műve megírására, akkor sok-sok év távlatából próbált visszaemlékezni mindarra, amit Magyarország történetéből valamikor, valamilyen körülmények között megismert. Nem meglepő, hogy emlékezete nem működött pontosan: megőrizhette azonban a valódi tényeknek rosszul összekapcsolt foszlányait, s a modern kutatás ezt minősíti „hamisításnak”. S ha ez valóban így történt, akkor maradt némi esély arra, hogy a krónika forrásnak minősüljön a történeti kutatások számára. Erre csak egyetlen példát legyen szabad említeni: „Alba mocsara”, amely Alba királyról – akinek személyében nyilvánvalóan Aba Sámuel és az Albusnak is nevezett I. András személye keveredik – kapta a krónika szerint a nevét, nagy valószínűséggel azonos Abasárral, ahol a XIV. századi krónikakompozíció szerint Aba Sámuel eltemették. A „hiteltelen zagyvaság” tehát ilyen formában őrzött meg egy hiteles tény – és ha itt megtette, másutt is megtehetette.

Nem reménytelen tehát a krónikában megőrzött hiteles tények föltárása, s ehhez a munkához szeretne segítséget nyújtani a jelen fordítás – amelyet a fordító tisztelettel ajánl Bonfini fordítójának.

1. Kezdődik a magyaroknak a lengyelek krónikáival összekapcsolt és összevegyített krónikája, valamint Szent István élete

Minden nagyon jó adomány és minden tökéletes ajándék felülről van és a világosság Atyjától száll alá. Ennek az Atyának a legjobb ajándéka, a mi urunknak, Jézus Krisztusnak a szenvedése és dicsőséges feltámadása és mennybemenetele, minden tájakra bőségesen áradván, mert Ő azt akarja, hogy minden ember üdvösséget nyerjen, előmlött a magyarok napkeleti területére is, akiket Jézus Krisztus, aki mindenható Isten, az ő csodálatra méltó bölcsességével nem a saját területükön, hanem másén, amelyet Szlavóniának neveznek, méltóztatott sok küzdelem és viszontagság után a katolikus hitre szólítani.

Amikor pedig királyuk, akit saját nevén Aquilának neveztek, betelt arannyal és ezüsttel és drágakövekkel, valamint az embereknek és állatoknak, szárnyasoknak és erdei vadaknak az igen nagy sokaságával, olyannyira, hogy a világnak minden tájékáról hozzája özönlöttek a gyönyörűségek, felfuvalkodott és felmagasztosult az ő szíve, és elhatározta a lelkében, hogy a Föld minden országait és minden népeit összeszűzza és a saját uralma alá igázza. Parancsolat jött tőle, hogy az összes tartomány, amely őt félté, hatalmas háborúkra készen és felfegyverkezve gyülekezzen. Amikor összegyűltek és megszámlálhatatlan mezőt elborítottak, kiválasztott száz sereget a legvitézesebb és a hadakozásra legkészségesebb férfiúk közül, senkitől nem kérve tanácsot, nehogy valaki restsége, vagy birtokainak szeretete, vagy felesége és gyermekei iránti fájdalma miatt lebeszélje őt, hanem teste derekasságával és szíve állhatatosságával tervet szöve, Litvánia ellen indította seregeit, akiket tüstént levert és minden földet elpusztított. Miután őket alávetette, betört Skóciába, ahol Szent Brandanus nyugszik, és hatalma alá igázta azt. Innét pedig Dáciába hatolván, csatát vívott lakóival, s ők megfutamodván előle, sokakat megölt közülük, a többieket pedig a saját uralma alá vetette. Összegyűjtven pedig Dáciában a hajókat, tengerre szállott, és ott, ahol az a folyó, amelyet Rajnának mondanak, a tengerbe ömlik, a Rajnán, felemelt evezőkkel, belépett Németországba, és megérkezvén Köln kiváló városához, ott táborot vert.

2. A tizenegyezer szűz legyilkolásáról

Majd szembe jött vele a tizenegyezer szent szűz, akik Rómából érkeztek, miután meglátogatták Szent Péter és Pál apostoloknak a küszöbeiket. Amikor meglátták ezeket, nagyon megrettentek az örök és sebesen hírül adták a királynak, miután még senki sem háborította meg őket azóta, hogy beléptek

Németországba. A megrettent király és serege gyorsan kivonult Krisztus szüzei ellen és elkezdte lemészárolni őket. Amikor pedig már csaknem mindenkit lemészároltak, maga a király is Krisztus szüéhez, Orsolyához sietett, és meglátta őt és megismerte, hogy szűz és nem férfi, így szólott hozzája: „Ó, ha a te oly nemes szüzességed hírvivőt küldött volna királyi nagyságunkhoz és jelentette volna nekünk a te dicsőséges jöveveledet, katonáink vadsága sohasem mészárolta volna le a te seregedet. Így, mivel ez tudatlanság miatt történt, ne akarj társaid miatt keseregni, hanem vigasztalódj meg inkább, mivel hozzám jössz majd feleségül és minden országok királynéja leszel.” Felelvén neki, így szólott Boldog Orsolya: „Te ellenséges, vad és vakmerő kutya, én az egek királyával házasodtam össze, reád pedig, aki mint ellenséges sárkány, felfalod a keresztényeket, úgy tekintek, mint az ördögre!” S mivel megértette, hogy hadserege előtt gyalázták őt, a király erősen megharagudott és megparancsolta, hogy vegyék fejét a többi szűzzel együtt.

Egy pedig, akinek neve Cordula volt, élve rejtőzködött a holttestek között. Amikor pedig éjfél lett, Jézus Krisztus tündöklő fénnel és éneklő angyalokkal leszállott és az egek királyságába vitte Szent Orsolya lelkét, valamint a szent szüzek lelkeit. Midőn ezt látta Szent Cordula, igen keservesen elkezdett sírni, hogy elhagyta társait. Amikor pedig megvirradt, rögvest fölkelte és járkálni kezdett a holttestek között. Ezt pedig meglátván az egyik pogány, kardjával levágta a fejét.

3. Atyla király győzelméről

Megindította pedig a táborát Kölnből Ausztriába, s ott csatázott Theutonia királyával. Legyőzvéen őt, bevonult Apuliába, s ott csatába bocsátkozott a frankokkal és normandiaiakkal, s győzelmet szerezvén felettük, nagysága alá igázta őket. Ezután átkelven a hegyeken Lombardiába és egy számos várossal teli, falakkal ékesített, igen magas tornyokkal díszített sík földet találván, elpusztította azt a földet, a falakat szétszórta, a tornyokat lerontotta. Oly nagy ellenségessége miatt pedig elnevezték Isten csapásának.

Az egész világot pedig bejárni akarván és a római birodalmat a hatalma alá hajtani kívánván, Rómába indította a hadseregét, és talpig fegyverben, vad lélekkel vonult annak élén. Éjszakázásának első állomásán, amikor egy szobában aludt, látomásképpen egy szent angyal jelent meg előtte, mondván: „Megparancsolta neked az úr Isten, Jézus Krisztus, hogy vadságoddal ne lépj be a szent városba, Rómába, ahol apostolaim tetemei nyugszanak, s ne merészed azt megtámadni, hanem fordulj vissza és

kiválasztottamat, Kázmér királyt, aki engem Szlavónia és Horvátország részeiben szívének és elméjének teljes szenvedélyével hűségesen szolgált egész életében, bosszuld meg: állj bosszút azokon, akik árulással gyalázatosan meggyilkolták őt, mivel megmondották: »sohasem lesz király fölöttetek, hanem mi magunk fogunk uralkodni«. Megcselekszem pedig majd, hogy nemzetséged teutánad alázatosságban meglátogatja Rómát és birtokolja az örök koronát.” Ezeket mondván, eltávozott az angyal.

Amikor pedig reggel lett, a király elindította seregeit ahhoz a városhoz, amelyet Velencének neveznek, s onnét tovább vonulva megérkezett a tenger partjához és ott egy új várost épített, s azt nevének tiszteletére és az utódok emlékezetére Aquileiának nevezte el: tehát Aquiláról, a magyarok királyáról vette a város a nevét. Innét pedig megindult ő és a hadserege, s átkelt Karinthia havasain, s megérkezett Horvátország és Szlavónia határaihoz a Száva és a Dráva folyók között, s ott felvonultak ellene Horvátország és Szlavónia fejedelmei és ellene vezették seregeiket, s rásugárzott a nap az aranypajzsokra és visszaragyogtak azoktól a hegyek, s nyolc napig tartó, nagy csatát vívtak. Aquila király kezébe adta pedig őket Isten a királyuk, Kázmér miatt, akit elárultak és gyalázatosan meggyilkoltak; levágtak pedig a szlávokat és a horvátokat, mások megfutottak és megint mások fogságba estek. Amikor pedig a diadal után átkelt a folyón, amelyet Drávának neveznek, s meglátta a sík és termékeny földet, s kiszámolta, hogy a keleti Magyarország földjéről való kijövetel óta már huszonöt esztendő forgott el, és megérezte, hogy az annyi háborúban aratott győzelmek után megfáradt, elkezdett gondolkodni, hogy mit is kell tennie: vajon vonuljon vissza a saját földjére, vagy vegye birtokába ezt az elfoglaltat? Így miután sok napot töprengéssel és szomorkodással töltött a király, az látszott számára egy jó tervnek, hogy ha házasságot kötnének szláv és horvát asszonyokkal, akkor ily módon békében és nyugalomban birtokolná a földet. Amikor ezt a hadserege elé terjesztette, minden embernek tetszett a terv. Bejárta pedig a földet és gyönyörködött abban, mint az ígéret földjében, mintegy az izraelita nép számára adatott földben. Hírvivőket küldvén pedig, megkapta a szlávok fejedelmétől a leányát ugyanabból a törzsökből és feleségül vette azt, s hasonlóképpen a hadserege is ugyanabból a törzsökből való asszonyokkal házasodott össze. Átkelvén pedig a Dunán, sík és mezős földet talált, amely zöldellt a dúsán sarjadó füvektől, teli volt pásztorokkal és barmokkal, vagyis szarvasmarhákkal és szilaj csikókkal. Mert azon a földön csupán pásztorok és szántóvetők éltek. Szlavónia és Horvátország királya pedig a tenger partján abban a városban

gyönyörködött, amelyet Siplethnek mondanak: ezt Szent Pál apostol térítette meg a keresztény hitre, s bírta őt esztendőn keresztül magát a püspöki székét is, és püspökké rendeltetvén, azután ment Rómába.

Ezután pedig megindult és átkelt azon a folyón, amelyet Tizának mondanak, s ott egy még síkabb és tágas földet talált, amelyben még jobban elkezdett gyönyörködni. Akkor magához szólítván a teljes hadseregét, hadseregének dicséretére és dicsőségére Hungáriának nevezte el azt. S felosztotta a fejedelmek és bárók között a földet, nagy birtokokat adományozván nekik, és mindenkinek az egyetértésével elrendelte, hogy ha a felesége sok fiakat szülne, akkor az elsőszülött uralkodjék mindenek fölött.

Ezután pedig a felesége szült egy fiút, akinek a Kálmán nevet adta és aki Horvátországból kapott feleséget. Amikor pedig megöregedett Aquila, a földek hírneves győzője, összegyűjtvén a Föld összes fejedelmét és nagyurát, a fiának, Kálmánnak a kezébe adta az országot, és meghalt. Atyjának halála után pedig Kálmán felesége fiat szült, akit Bélának neveztek el. Ő pedig, miután az atyja meghalt, visszavonult városába, Aquileiába, és ott a konstantinápolyi császártól görög feleséget kapott. Ezután pedig megindulván, megérkezett a földjére, Szlavóniába, amelyet a nagyatyja Magyarországnak nevezett el. És itt a felesége fogant és szült egy fiút, akit Gézának nevezett el, és aki Lengyelország tartományából, Krakkó városából Meskó fejedelem Athleita nevű nővérét kapta feleségül: ő pedig keresztény volt, átítatva a tudományokkal és a Szentlélek által megtöltve a szent iratokkal. Ő kezdte el pedig, hogy a férje megtért Krisztushoz, megtartotta a katolikus hitet és felhagyott a bálványok tiszteletével. Igen gyakran hízelgő és mézédés beszédekkel szólván hozzája, elérte, hogy megismerje Krisztust és igaz Istenként higgye Őt, mivel írva vagyon, hogy a férfiú megszenteltetik a hívő asszony által. A lelki kegyelem fényének közeledtére minden kereszténynek, aki a fejedelemségébe be akart jönni, a vendégbarátság és a biztonság kegyét kívánta nyújtani. A papoknak és a szerzeteseknek felhatalmazást adott, hogy a jelenléte elé járuljanak és beszélgessenek vele. De minek többet? Elérkezett az égben elrendelt idő; ő hitt és háza népével együtt megkeresztelkedett Jézus Krisztus nevében.

4. Gézáról, az első keresztényről

Amikor túlságosan is aggodalmaskodott a szentségtörő szokások lerombolásában és a püspökségeknek az egyház előmenetelére való felállításában, az Úr csodálatos látomással vigasztalta meg őt: felvirradván a

hajnal, megjelent előtte egy gyönyörű kinézetű ifjú, aki ezt mondotta neki: „Béke neked, Géza, az Istennek kedves keresztény! Megparancsolom, hogy légy biztos a te aggodalmaskodásod felől, mivel megengedett neked, amit az eszedben forgatsz. Jön majd egy tőled születendő fiú, akire az Úr mindezeknek az elrendezését az isteni bölcsesség tervéből rá fogja bízni. Ő egy lesz az Úr által kiválasztott királyok közül, aki a földi élet koronáját az örökkévalóval fogja felcserélni. Mindazonáltal a lelki követségben hozzád küldendő férfit tiszteletteljesen fogadd, tisztelettel bánj vele, buzdításainak a hűséges szív helyeslését nyújtsad!” Felsejkenvén a fejedelem, a látomást kábultan előbb magában, majd a Krisztust hívő övéivel megbeszélvén, alázatosan hálát adott Istennek. S íme, jelentik neki a boldogságos Adalbertnek, Csehország főpapjának az érkezését, hogy megtérítse őt. Öröm támad Krisztus új katonáiban, a fejedelem elébe megy Krisztus apródjának és tiszteletteljesen fogadja. Mindenütt gyülekezése lesz tehát a zabolátlan népnek, folyamatosan buzdítások lesznek Szent Adalbert püspök által, megtérítetnek és megkereszteltetnek az ország neveltjei, sok helyeken egyházak állíttatnak.

Emellett a feleségét, Athleidát, aki már közeledett a szüléshez, ilyen látomással akarta az isteni kegyelem megvigasztalni. Megjelent ugyanis neki a látomásaiban a szent és első vértanú István levitai ruházattal felékesítve, aki ilyenképpen kezdett el hozzája beszélni: „Bízzál az Úrban, Athleida asszony, és légy biztos, mert fiút fogsz szülni, akinek, mint elsőszülöttnek jár a korona és az ország, s az én nevemet ruházd majd reá!” S amidőn az asszony csodálkozva válaszolt neki: „Ki vagy te, uram, vagy mely néven neveznek?” Ő ezt mondta: „Én vagyok István első vértanú, aki Krisztus nevéért elsőként szenvedtem vértanúságot.” Ezt mondván, eltűnt.

Megszületik eközben a fejedelemnek az Isten által megjövendő fia, akit az Úr ismert, mielőtt még a méhben megfogant volna, s akire István első vértanú a saját nevét ruházta, mielőtt még megszületett volna. Őt az Isten által kedvelt Adalbert püspök hite erényének megfelelően a keresztség szentelt olajával megkenete és az István nevet ruházta reája. Növekedett a gyermek, tápláltatván a gondos nevelés által, s miután a gyermekévei elteltek, atyja összehívván Magyarországnak főembereit, a nép élére állította őt, hogy majd uralkodjék őutána.

5. A koronának a magyarok királya számára való kéréséről

Ezután betelvén napjai, az Úr megtestesülésének 997. esztendejében elhagyván a világ semmire való viszontagságait, az égi örömbé hivatott.

Ezért István tanácsot tartván a föld püspökeivel és főembereivel, atyja halála után a negyedik esztendőben az isteni kegyelem intéséből elküldte Asztrik főpapot a szent apostolok küszöbéhez, hogy Szent Péternek, az apostolok fejedelmének az utódjától, az apostoli úrtól kérje, hogy a Magyarország részein kivirult zsenge kereszténységnek bőséges áldását küldje el és méltóztassék őt is megkoronázni a királyi koronával.

Talán éppen ugyanebben az időben Meskó, a lengyelek fejedelme övéivel együtt befogadván a keresztény hitet, a római szék Leó nevezetű főpapjához követeket küldött, hogy erősítse meg őt, és kérte, hogy apostoli áldással támogassa és királyi koronával koronázza meg. Eléje járulván Lambert, Krakkó városának a főpapja, alázatosan előterjesztette a kérést, így szólván: „Könyörög szentséged előtt, szentatya, Meskó, a lengyelek fejedelme, hogy kegyes jobboldal megáldva, méltóztassál őt királyi koronával megkoronázni!” Rábólintván a kérésére, a pápa már egy jeles művű koronát készíttetett és elhatározta, hogy elküldi oda azt az áldással és az ország dicsőségével együtt. De mivel tudta az Úr, hogy kik lesznek neki kedvesek a jövőben, ennél fogva előre tudván rendelte el, hogy szent kiválasztottját, Istvánt koronázzák meg szerencsésen az ideig való koronával, hogy azután még szerencsésebben az örökkévaló koronával legyen felékesítve – amiképpen szent anyjala által megígérte az ősatyjának, Aquilának: „Mivel a te magvadból származik majd, aki alázatosságban fogja Rómát meglátogatni.”

6. Mi okból és miképpen nem adatott a korona a lengyeleknek?

Így tehát kitűzetvén a nap, amelyen a csodálatos munkával elkészített koronát el kellett küldeni Meskónak, a lengyelek fejedelmének, éjszaka, amely azt megelőzte, látomás által Krisztus hírnökeként egy angyal jelent meg a pápának és azt mondotta neki: „Tudd meg, hogy a holnapi napon, az első órában egy ismeretlen népnek, egy napkeleti törzsöknek, Magyarországnak a követei jönnek el hozzád, s nemzetségüknek vadságát elvetvén, alázatosan leborulva követelnek majd tőled fejedelmüknek, Istvánnak királyi koronát az apostoli áldás adományával együtt. A koronát tehát, amelyet Meskónak, a lengyelek fejedelmének készítettél, vitatkozás nélkül adasd a magyarok fejedelmének, ahogyan követei kérik majd: tudd meg, hogy az ország dicsőségével együtt életének érdemeiért neki van rendelve az. Annak pedig, aki követelte azt, nem adatik, mivel a nemzetsége eltávozik tőle: inkább leli majd örömét az erdők, mint a szőlők növekedésében, inkább a sulymok és a dús füvek, mint a gyümölcsök és

értékes gabonák sarjadásában; inkább kedveli majd az erdők vadjait, mint a mezők juhait és barmait, inkább az ebeket, mint az embereket, inkább az egyenletlenséget, mint az igazságot, inkább az árulást, mint az egyetértést, inkább a zsarnokságot, mint a szeretetet. És lesznek, mint az embereket és állatokat elnyelő fenevadak, s mint földjük szívét marcangoló viperafajzatok, akik elfeledkeznek teremtő urukról, saját ostoba hatalmukban bíznak és nem hisznek a szent jövendölések parancsolataiban: mivel én, a negyedik és ötödik nemzedékre bosszúval sújtó, erős Úristen az engem megszomorítókat megszomorítom és nem megy el előttem sem a rossz büntetlenül, sem a jó jutalmazatlanul. Az ezután következő nemzedékükön, megsánva azt, megkönyörülök majd és felmagasztalom, s az ország koronájával megkoronázom. Úgy cselekedjél pedig, ahogyan megmondottam!” És rögvest eltávozott tőle a szent angyal.

Az e látomás módja szerint előírt napon tehát, az első órában megérkezett a pápához Esztergom városának a főpapja, név szerint Asztrik, hogy a reája bízott feladatot teljesítve, adja azt elő, s ő a magyarok szent fejedelmének viselt dolgait rendben megjelentvén, az apostoli széktől, ahogyan fentebb mondtuk, a jelvényeket kérte. Mindezt meghallgatván, erősen megörült a római szék főpapja és a koronát jóakaratóan átadta, ahogyan kérték, s ezenfelül mintegy az apostolság jeleként küldött egy keresztet, amelyet a király előtt kell hordozni. Az apostoli áldásról való levelet tehát, amelyet a koronával és a kereszttel együtt kiváltságképpen adott ki, kiközösítés köteléke alatt megerősítette. Majd Asztrik, a magyarok főpapja mint hűséges követ az apostoli széktől megkapván az áldást, s a római udvar bíborosaitól és udvaroncaitól szabadságot kérvén, gyors menettel, örvendezve és ujjongva Magyarországra sietett.

Másnap pedig jött a lengyelek főpapja, Lambert és alázatosan a lábai elé borulván, emlékezetébe idézte a legfőbb főpapnak a koronát és az áldást, amelyeket fejedelmének, Meskónak ezen a napon ígért megadni. Válaszolt neki a pápa, így szólván: „Eljött urad rokonának, Magyarország fejedelmének a követe és magával vitte a nagybátnak ígért áldást!” Amikor pedig a főpap ezt meghallotta, jajveszékelve és kiabálással kezdte kérlelni a szent pápát, mondván: „Vajon csupán egyetlen áldásod van, atya? Esdekelve kérlek, hogy áldd meg az uramat!” Válaszolván neki a szentatya, ezt mondotta: „Tartsatok bűnbánatot a bűneitek miatt, mivel még ha az úr Jézus Krisztus most haragos is irántatok, a jövendőben visszafogad benneteket a kegyelmébe egyformán az ideig való és az örökkön való koronával!” Ezeket hallván a követ arccal a földre borulván, megzavarodott.

Amikor így látta őt a pápa és megsejtette, hogy megzavarodott, ekképpen vigasztalta őt, hogy kétségbe ne essen: „Ne kételkedjék a te hitvallásod Isten kegyelmében és ne gondolja, hogy teljesen eltávozott tőletek az Isten, s hogy a ti keresztény népeteket a feledésnek adta, ha szent angyala által látomásban azt parancsolta nekem, hogy fejedelmed unokaöccsét, Istvánt a magyarok népe számára, amely vad és kereszténysége zabolátlan, királlyá koronázzam és koronával tiszteljem meg! Nektek pedig tisztességetekre és dicsőségetekre cselekedte ezt az Úr, mivel az anyja által, aki nővére a lengyelek fejedelmének, a te uradnak, térítette meg a keresztény hitre férjét, Yessét, a magyarok fejedelmét a hadseregével együtt, s fiát a szent apostoloknak, Péternek és Pálnak az oltalma alá helyezte. Az úr Isten az oka tehát annak, hogy a nagybáty és az unokaöcs között, a lengyelek és a magyarok hadserege között ne támadjon fel az irigység és a gyűlölet szikrája. Elrendeljük és megerősítjük: a kiközösítés és a szent apostolok, Péter és Pál haragja alá adjuk azokat, akik elsőként felkelnek akár lengyelek a magyarok ellen, akár magyarok a lengyelek ellen, amíg az egyház iránti tiszteletben és a tiszta keresztény hitben megmaradnak!”

Miután pedig ezt a kiváltságot megerősítették és érvényesítették, a lengyelek követe a magyarok királyához, Istvánhoz akarván menni, megtalálta a magyarok követét Velence városában, amely a tenger fölött helyezkedik el. És ott csodálatos módon találkoztak, és beszélgetvén, szerencsét kívántak egymásnak, mivel amaz a koronát és a korona dicsőségét vitte, a lengyelek követe pedig a békesség és a barátság megerősítését. Amidőn pedig egy nap távolságra voltak Fehérvár városától, hírvivőt küldtek előre és jelentették a királynak szerencsés megérkezésüket. A király a püspökökkel és papokkal, valamint a sok összegyűlt néppel együtt eléjük ment, s dicsőséggel és tiszteletteljesen fogadta őket. Amidőn pedig felkeltek az imádkozásból, az összes nép előtt nevének dicséretére és dicsőségére elbeszéltek neki, hogyan munkált Isten csodálatos módon velük.

7. Magyarország királyának a találkozásáról Lengyelország királyával

Miután megkapta a királyi méltóság jelvényét, Isten legszentebb fia, István, a magyarok királya királyi módon kibővítvén, rendbe tette a püspöki egyházakat és elegendőképpen feldíszítette azokat keresztekkel, edényekkel és egyéb, az Isten szolgálatához tartozó felszerelésekkel aszerint, amire bármelyiknek közülük szüksége volt.

Azután pedig, hogy három hónap eltelt a megkoronázása óta, Lambert, Krakkó városának a főpapja eléje járulván, engedélyt kért tőle és

emlékeztette őt a béke és barátság megerősítésére. Akkor ő késedelem nélkül elküldte Asztrik esztergomi főpapot és hadseregének Alba nevezetű fővezérét nagybátyjához, Meskóhoz, Lengyelország fejedelméhez, kérve őt, hogy országnagyaival együtt jöjjön el Lengyelország és Magyarország hatáira. Ő egybegyűjtve teljes hadseregét, eljött a királyhoz Esztergom elé, s ott, Lengyelország és Magyarország határán, felállította sátrait. A lengyelek határai ugyanis a Duna partján, Esztergom városánál végződtek, s onnét Eger városához mentek, onnét ahhoz a folyóhoz, amelyet Tiszának neveznek és abba beleszakadván, elkanyarodtak azon folyó mentén, amelyet Ceplának mondanak, egészen Sóvárig és ott lett végük a magyarok, ruténok és lengyelek között.

Másnap pedig már napkeltekor találkoztak és egymással a béke csókját váltották, s kezükkel egymást átölelve az esztergomi székesegyházhoz mentek, amely ekkor épült fel újonnan Szent Adalbert vértanúnak, a lengyelek és magyarok apostolának a tiszteletére. A legfőbb főpap pedig a szent oltár szolgálóival és más főpapokkal együtt köpenyekbe és püspöksüvegekbe öltöztetve a mise tartására, mint az égen csillagok ragyogtak, s István király is magára öltetve a szent öltözetet és megkoronáztatván a királyi koronával, mint a csillagok között a Nap, kiragyogott közülük, s ahogyan a szent körmenet után vonult, vállától az összes nép fölé magasodott. Miután pedig megtörtént a körmenet, kihirdették Isten ígését, felnyitották a szent római kúria kiváltságlevelét, pontosan felolvasták a teljes nép füle hallatára és kinyilvánították mindkét nép előtt, hogy a béke és barátság megerősített. Tetszett ez mindenkinek és saját kezük által való esküvel megerősítették.

Ezután a Szentháromság officiuma kezdődött: „Áldott legyen a Szentháromság...” A szent ostyát pedig a király, a fejedelem és az egész nép számára Asztrik főpap nyújtotta át. Elfogadtatván a béke és beveződve a mise, visszatértek a sátraikhoz, s ott örömben és vidámságban, evéssel és ivással, hegedűk és sípok, dobok és lantok hangjára való muzsikában és táncban nyolc boldog napot töltöttek. És e napok ilyen módon szerencsésen eltelvén, a lengyelek hadseregét a nagyobbtól a kisebbig ajándékokkal halmozták el, az unokaöcs pedig sok jószágot ajánlott fel a fejedelemnek.

Ezután elváltak egymástól; a lengyelek fejedelme Sóvárra vonult, a magyarok királya pedig Fehérvárra, az ő kedves városába sietett.

Ezen király eközben hűséges volt minden cselekedetében és teljesen Istennek szentelt, fogadalom és felajánlás által magát az országával együtt

az örök szűz Istenanya, Mária – akinek dicsősége és tisztelete oly nevezetes a magyarok között – oltalma alá helyezvén szüntelen való imáival. S hogy az ő oltalmának nagyobb könyörületességét elnyerhesse, magában a királyi székvárosban, amelyet Fehérvárnak neveznek, az Istenanya dicsősége és neve alatt hírneves és hatalmas egyházat kezdett építeni csodálatra méltó munkával. Miután ezen egyház teljesen felépült, a királyi felség a felszentelésben a magáénak tartotta meg azt, s olyan szabadsággal erősítette meg, hogy az érsekek és a püspökök közül senki se rendelkezék benne semmiféle joghatósággal. Azután bőkezű ellátást rendelt a kanonokoknak, akik azt az egyházat az Istenanya tiszteletére igazgatják. Megtérésének a kezdetén pedig Jeruzsálem városában kolostort épített a szerzeteseknek, s azt a mindennapi élelmezés végett majorságokkal és szőlőkkel gazdagította. Másik monostort is épített Szent István első vértanú tiszteletére Róma városában, Szent Péter egyháza mellett, és itt tizenkét kanonokot helyezett el, s őket majorságokkal és szőlőkkel gazdagította. Vendégházakat is épített pedig a zarándokok befogadására, s ezeket jól körbefalazta és bőkezűen megadományozta. Méltán nyerte el tehát az egész földkerekségen a híres apostol nevet, mivel jóllehet ő maga nem vállalta magára az evangélium hirdetésének a tisztét, mint kiváló igehirdető és tanítómester azonban vizsgáztatást nyújtott a népeknek.

Az egyik éjszaka pedig isteni figyelmeztetésre, anélkül, hogy bárki is tudott volna róla, egyedül a templomba ment, és leborulván, könyörgést terjesztett az Úr elé az országáért. És amidőn meghallotta ott, hogy egy elgyengült és láztól levert szegény ember nyögdéssel és jajgat, a ruhával, amelybe öltözve volt, a szegényt betakarta és a kezét reá téve, a betegségből meggyógyította. S azt akarta, hogy az isteni erény és kegyelem megmutatkozzék az életében, hiszen ahányszor csak eljutott a fülébe valamely embernek a betegsége, küldött annak orvosság gyanánt egy darabka kenyeret vagy illatos gyümölcsöt, ami akkor éppen a keze ügyében lehetett és parancsot is küldött, hogy egészségesen álljon talpra, s a szavát Isten engesztelése kísérvén, a beteg az egészségét rögvest visszanyerte.

8. Magyarország királyának valamely látomásáról és a császár elleni győzelemről

Valamely éjszaka tehát valamilyen kinyilatkoztatás által álmából felébresztetvén, megparancsolta, hogy valaki lovas futár egy nap és egy éjszaka alatt nyargaljon az erdélyországi Fehérvárra és mindenkit, aki a földeken van, tereljen a lehető leggyorsabban a megerősített városokba.

Előre megmondotta ugyanis, hogy reájuk fognak törni a keresztények ellenségei, tudniillik a besenyők, akik akkor a magyarokat fenyegették, és zsákmány végett fel fogják prédálni a birtokaikat. A hírnök alig teljesítette a király parancsát, s íme, megérkezett a pogányok váratlan veszedelme tüzzel és fosztogatással; de Isten bosszúja által az egész elpusztított. Ebből a szent férfiú érdemei által nyilvánvalóvá tétetett az, hogy mindenki, aki meg akarná őt támadni, félje Istent, aki az ő pártfogója.

Ezek után pedig hírül adják, hogy Konrád római császár erős sereggel megtámadta Magyarország határait. Tanácsot tartván a király a püspökökkel és a főemberekkel, a haza védelmére az egész Magyarország fegyvereseit összegyűjtötte ellene; előbb azonban megfontolván, hogy semmit sem tehet Krisztus segedelme nélkül, kezét és szívét az égre emelve, és úrnője, az örök Szűz Mária elé tárva a sérelmeit, ilyen beszédre fakadt: „Ha kedved telik benne, égnek és földnek parancsoló asszonya, hogy ellenség pusztítsa el örökségednek a részét és kiirtsa a kereszténységnek a zsenge ültetvényét, rábízom azt a te rendelkezésedre és akaratodra.” Ezeket mondván, általa már szinte megvigasztaltatott, és bizakodva ment az ellenség elleni csatába. Felidézvén pedig magában Sándor király szavait, aki ezt mondotta: „Illik kiállni a hazáért, illik örködni a haza és a tisztesség dicsősége fölött”, nagyon megerősítette a lelkét. Másnap pedig Isten könyörülő kegyelméből hírnök jött a császártól és jelentette annak visszafordulását. Miután ellenségei visszavonultak, Isten férfija megértvén, hogy a boldogságos Szűz imái által szabadított meg, térdre borulva és kezét az égre emelve mondott köszönetet Krisztusnak és az ő dicsőséges szülőanyjának, s kérte az Úrtól, hogy ő legyen országának a védőasszonya, s ott fogadalmat is tett. Az övéinek oly hirtelen való megfutamodása miatt megrémült császár pedig tudakozódván tőlük, hogyan esett, hogy mindenki megijedt, és hogy a saját hírnöke által adták hírül a visszavonulásukat, és hogy az ő hatalmára igen nagy szégyent hoztak, elismerték, hogy mindez Isten akaratából és a király szentségéből volt.

Ugyanezen szent király a királyi rendelkezések gondjával foglalatoskodván, a nappali időt megbeszélésekkel és tanácskozásokkal töltvén, nem szűnt meg az éjszaka csendjében magát a virrasztásokra és az imádkozásokra szentelni, az időt elmélkedéssel tölteni, könnyeket ontani, Istenhez szólni és kérve kérte, hogy az igaz bíró mérséklete könyörületesen szálljon alá az ítélezések mindennapos vitáira.

9. A király ájtatos imáiról és fiának, Imrének a haláláról

Az egyik éjszakán tehát, amikor nyáridő lévén, a mezőkön felállított sátrakban szálltak meg és a többiek mély álomba merültek, ő felkelvén a fekhelyről, Istenhez könyörgött saját és népe tudatlansága miatt. S amidőn már hosszabb időn keresztül belemerült az imádkozásba, a fölötte kifeszített sátor felemelkedvén a földről, oly sokáig kezdett függeni a levegőben, amíg Isten fia el nem oldozta lelkét az elmékedéstől és az imádkozástól. Ez megnyilvánult valamely jámbor életű férfiú előtt. A szent király a Szentlélek által megtudván, hogy ismeri a vele történetek titkát, magához szólította őt és előbb nyájas szavakkal tudakolta, hogy mit látott, s azután megparancsolta neki, hogy senkinek se mondja el, amíg ő él.

Tudva van, hogy a boldog királyon is beteljesedett: „Mert sok szorongatás közepette kell belépni Isten országába.” Sokféle módon alávetette magát az isteni fenyítésnek: három esztendőn át ugyanis szüntelen betegségben szenvedett; s érezte a korbács fenyegetését a fiainak az örök bíró titkos szándékának a reája, miként a boldog Jóbra bocsájtott próbatétele következtében való halálában, akiket zsenge csecsemő korukban vett el Isten, aki adta őket. A haláluk miatt érzett fájdalmat a szülőatya életben maradt gyermekének, a jó természetű Imrének a szeretete által való vigasztalással csendesítette, akit, mint immár egyetlen, nagy szenvedéllyel szeretve és imáiban Krisztusnak ajánlva neki és szülőanyjának, az örök Szűz Máriának ajánlott. Azt kívánta minden óhajával, hogy túlélje őt és örököse legyen az uralkodásban. Az úr Jézus Krisztus azonban úgy rendelte, hogy ne a földi királyságban munkálkodva uralkodjék, hanem levetvén a haszontalan test romlandó művét, az égi királyságban diadalmaskodjék az angyalokkal együtt. Majd súlyos betegségbe esvén, Imre, Szlavónia nemes hercege nyolc napon keresztül bágyadozott, a kilencedik napon pedig, a kilencedik órában kilehelte a lelkét, amelyet a szent angyalok fogadtak be a társaságukba. Felesége pedig, aki érintetlen maradt vele együtt, ezután a hetedik napon, egy vasárnapi napon távozott el az Úrhoz. Ő, Krisztus dicsőséges szüzei, akik szüzességüket oly mértékben ajánlották fel Krisztusnak, hogy még a halálban sem válnak el egymástól!

10. Alba következése atyja halála után a királyságra

Látván pedig a boldog István, hogy utód reménysége nélkül, egyedül maradt, s hogy egyetlen fia, Imre eltemettetett, sok-sok napon keresztül gyászolta fiát jámborságának szenvedélyével. Alig mozdította egyszer is ajkait a nevetésre, hanem mindig úgy mutatkozván, mintha Krisztus

ítélőszéke előtt állna, megmutatta, hogy imáiban szemeivel az ő jelenvalóságát szemlélve, Krisztust viseli a száján, Krisztust a lelkében, Krisztust minden cselekedetében. Végre Isten könyörületessége folytán, a viszonzás százszoros jutalmára méltóan Jézus Krisztus vigasztalását várta, hogy látná kisdéd fiát, aki neki születik majd. Azután felesége fogant és szült egy fiút, akit Leuentának nevezett el; ezután fogant és szült egy másikat, akinek a Péter nevet adta. A harmadik esztendőben pedig fogant és szült egy fiút, akinek a Béla nevet adta. Eltelvén pedig a fiúk szülése után hat hónap, Szent István felesége, Magyarország királynéja meghalt. Ő pedig tanácskozást tartván a főemberekkel, feleségül vette Theutoniából Alamania királyának a nővérét, akivel együtt bejött Henrik nevezetű kisebb fivére.

A feleségével való egybekelés után pedig, a tizedik hónapban egy látomásban megjelent neki egy angyal fehér ruhákban, így szólván: „Jöjj hozzám, kedvelt királyom, István, mivel itt van az ideje, hogy az emberek között való munkálódások után megpihenjél a paradicsom örömeiben!” Felszerkenvén pedig, szólította a püspököt, és elmondotta neki a látomást. Ugyanazon a napon pedig, a kilencedik órában a láztól megérintvén, elgyengült és ágyának esett. S amidőn megértette, hogy elközelgett eltávozásának a napja, előszólította a püspököket, a főembereket és ispánokat, s palotájának első ifjait, és Krisztus szólítása miatt ujjongva a tudomásukra hozta, hogy elközelgett testének megsemmisülése. Ezután tanácskozott velük fiainak a neveléséről, és szent esküvés alatt a püspökök és Kaul ispán kezére bízta őket; majd a feleségéről és az országról, hogy ő utána ki kormányozná a földet, s a zsenge ültetvényt nem szárítaná ki, hanem keresztényekkel ültetné be: és valamennyiük egyetértésével egy Alba nevűt választottak ki maguk közül országnagynak és kormányzónak. Azután atyailag intette őket, hogy őrizzék meg a katolikus hitet, amelyet elfogadtak; szeressék az igazságot, kedveljék az égi szeretet kötelékeit és munkálkodjanak a szereteten, legyenek vigyázással az alázatosságra való törekvés felett, s mindenekelőtt pedig nyújtsanak őrizetet a kereszténység zsenge ültetvényének. Miután ezeket elmondotta, kezét és szemét az égre emelvén, ekképpen imádkozott: „Ég királynője és föld uralkodója és gyámola! Végy oltalmadba: a te védelmed szárnyai alá hagyom a szent egyházat a püspökökkel és a papi renddel, az országot a főemberekkel és a népekkel együtt.” Ezeket mondván, kérte, hogy a gyengélkedők olajával kenjék meg a testét. A kenet után a Hiszekegyet énekelte, végül a Miatyánkot. Utoljára megáldván őket felemelt kezekkel, így szólt: „Úr Jézus Krisztus, a te kezeidbe ajánlom a lelkemet.”

11. István király haláláról és elszíratásáról, és a csodákról

Elérkezett pedig az ünnep, a szent Istenanyának a dicsőséges mennybevitele, amelyre a szokott mód szerint mindenki Fehérvár városába özönlött és sátraikkal beborították a mezőket. Megsíratta pedig őt Magyarország minden népe, együtt a szegény és a gazdag; a püspökök a papi renddel együtt siralmas énekkel ajánlják a lelkét az Úrnak és újonnan készített márvány sírba helyezik, amelyben még soha nem feküdt senki. A görögöknek pedig valamely szent életű püspöke éppen az eltávozásának az órájában hallotta a Szent István lelkét az égbe vivő angyaloknak az úr Jézus Krisztust dicsőítő kórusát. Ő tüstént hírvivőt küldött Magyarországra, Fehérvár városába, s a hírvivője előadta ezt úgy, amiképpen a szent püspök hallotta és látta. Miután pedig levelet kapott a király elhunytáról a káptalantól, visszasietett az urához Görögországba.

A sírja fölött gyakorta hallatszott az angyalok éneke, gyakorta látszottak égő lámpások a levegőben, sokaknak a gyermekei pedig, akiket betegségükben az ő küszöbeinek ajánlottak, alig, hogy megérkeztek, meggyógyultak a mi urunknak, Jézus Krisztusnak a segítségével. Eltelvén pedig hat hónap a szent férfiú halála után, Alba kezdte el Magyarországot kormányozni.

12. A királyné cselszövéséről a férje, Alba király ellen

Miután pedig eltelt uralkodásának egy esztendeje, a királyné az irigység és gyűlölet szikráját lobbantotta lánggra Alba fejedelem ellen, hogy ő méltóbb az uralkodásra, mint Henrik herceg, a királyné édes testvére. S miként a rosszakarat mérgével teli vipera, fájlalni kezdte, hogy egyetlen fiút sem tudott szülni; töprengeni kezdett, és azt hányni-vetni magában, hogyan adja át fivérének, Henrik hercegnek Magyarországot örökös birtoklás végett, hogyan hajtsa azt a saját hatalma alá, István király fiait, akiket Kaul fejedelem nevel, hogyan vesse a folyóba, hogyan adja életüket a halálnak és törölje el az emlékezetüket. Magához szólítván tehát a fivérét, egy titkos helyen elmondotta neki a töprengését és megkérdezte, vajon egyetért-e a szándékával? S miután ő a belegyezését adta, azt tanácsolta neki, hogy menjen Alamaniába és hatalmas hadsereggel térjen vissza onnét, s hatalmas sereggel vonuljon be Magyarországra, és igázza azt uralma alá. Miután az isteni akarat megengedte ezt, Henrik herceg erős sereggel belépett Magyarországra és Alba király Esztergom városának ama részéből kivonult ellene, s nagy háború támadott, és sokan elestek megsebesülve, és Henrik herceg szerezte meg a győzelmet, s Alba és Kaul meghátráltak előle, s

magukhoz véve a király három fiát, Leuentát, Bélát és Pétert, Lengyelországba futottak Dambrovka nevezetű nagyanyjukhoz, az egész Lengyelország nagyhercegnőjéhez: ő ugyanis szintén özvegyi sorban maradván, a fiát, Boleszlót nevelte, aki tizennyolc esztendő, igen erős és kitartó, a harca mindig igen készséges ifjú volt, aki a nemes és zsenge korú árvákat szeretetteljes érzéssel és figyelmesen, nemes nevelőiket, Albát és Kault pedig fényűzően szolgálta és megparancsolta, hogy semmiben ne háborgassák őket, hanem mindent a kedvük szerint tegyenek. Magyarország királyának a fiai pedig tizenhat esztendőn keresztül tartózkodtak vendégségben Lengyelországban.

Henrik pedig uralkodott Magyarországon és elnyomta őket és minden jószágukat pusztította és más jószágokat botrányosan elragadott, s marcangolta a földet ama hűtlen magyarokkal együtt, akik az ő oldalára állottak, a magyarok nemes nemzetségét pedig prédálta és semmivé tette, a püspököket a papi karral együtt semmibe vette.

13. Hogyan tértek vissza Magyarországra az igaz örökösök, tudniillik a fent mondott fivérek?

Miután hírt vettek ennek a zsarnokságnak, Alba és Kaul, nevelői a gyermekeknek, akik már felserdültek, tanácskozást tartván és Isten kegyelme által fellelkesítettvén, a gyermekekkel együtt a fejedelemasszony elé járultak ott, ahol ő a fiával, Boleszlóval és a bárókkal, Sechech-vel és fivéreivel együtt beszélgetve és éppen az ő árvaságukról tanácskozva ülésezett, térdet hajtva a fejedelem és édesanyja előtt, könyörögni kezdtek, hogy hatalmával és segítségével vezesse vissza őket földjükre, Magyarországra és helyezze vissza őket az uralomba, hogy ezen cselekedete által Isten előtt érdemet szerezzen és a köröskörül fekvő földeken a győzelem dicsőséges nevét elnyerje. Kérésükkel egyetértve a fejedelem felsóhajtott. Megindult ugyanis a teljes szíve atyafiai miatt, s a kegyességtől áthatva ezt mondotta: „Álljatok készen, és legyetek bátor, állhatatos és erős férfiak, mivel jobb nekünk meghalni egy igazságos háborúban, mint örökségükből kizárva látni atyánkfiait!” Es valamennyien egyetértettek ezzel a beszéddel. A király fiai pedig nevelőikkel együtt fejet hajtván, visszatértek szállásaikra. A fejedelem pedig Sechech nevezetű udvarispánjával együtt összehívván a tanácsosait, kihirdette a hatalmas háborút.

Amidőn pedig összegyűlt a hatalmas és erős hadsereg, elől vonultak csendben a gyalogosok és íjászok, a király fiai pedig Boleszló fejedelemmel

együtt a hadsereg után vonultak, miután nagyanyjuktól megkapták az engedélyt és nagy könnyhullatással békecsókot váltottak. Amikor pedig már azon város mellett voltak, amelyet Pestnek mondanak, ott eléjük vonult Henrik fejedelem, s összecsaptak és sebeket kapva sokan elesetek, s megölték Albát egy mocsár mellett, amely a mezők közepén, Pest mellett van, s amelyet ezért neveznek mind a mai napig Alba király mocsarának. Másnap pedig Henrik, a magyarok királya megindította seregeit Boleszló és a király fiai ellen, s megfutamodott és üldözőbe vették őt, s a nyomára akadtak a hegyek között, Esztergom városa mellett és megölték. A királyné pedig meghallván hírért fivére halálának, az igen nagy keserűségtől hirtelen halállal meghalt.

Az ütközet után pedig Boleszló fejedelem összegyűjtven Magyarország püspökeit és nagyurait, beszállott a királyi Fehérvár városába és megkoronázta a királyi koronával István király fiát, Leventét, Pétert és Bélát pedig hercegekké tette. Miután ezeket ily módon megcselekedte, visszavonult saját határaihoz Sóvárra és ott vadászatokkal szerzett mulatságot magának. Hat hónap után hírül adták neki, hogy Levente már meghalt. Meghallván ezt, igen keservesen könnyezni kezdett és gyors meneteléssel Fehérvár városába vonult, s összegyűjtven a föld püspökeit és nagyurait, meg akarta koronázni Bélát, az idősebb fivért: ő azonban mindenkinek az akarata ellenére fiatalabb testvérét, Pétert választotta királlyá, mivel csodálatra méltó szeretettel kedvelte őt. Miután őt megkoronázta, a fejedelem elvonult Karinthiába és ott határjeleket állított fel. Félelem volt ugyanis iránta Karinthia és Németország és Ausztria összes hegyei fölött, mivel Ausztrián keresztül győzelemmel tért vissza Lengyelországba, Krakkó városába. Két évvel azután pedig hírül adták neki Péternek, Magyarország királyának a halálát; ő gyors vonulással Esztergomba jött és maga mellé véve Bélát, Fehérvár városába érkeztek, és ott a fejére helyezte a királyi koronát, könnyek között kérvén az Urat, hogy engedje őt több éven keresztül uralkodni, s hogy ékesítse őt az Isten fiakkal és leányokkal; majd feleséget szerzett neki a római birodalomból, a mennyegző után pedig a fejedelem Oroszországon keresztül bevonult Lengyelországba.

Lengyelország fejedelmének Magyarországról való eltávozása után pedig Béla király felesége fiút szült, akinek az Albert nevet adta. Más fiút is szült, akit Yesse néven nevezett. Megszülte pedig a harmadikat és elnevezte őt Kálmánnak. Megszülte pedig a negyediket és neki a Salamon nevet adta. Megszülte pedig az ötödiket és nevezte őt Lászlónak. Ez a fiú pedig

Istennek ajánltatott. Ezt a fiút pedig Oroszország fejedelme, Mistizlaus, Halics városából, fogadott fiává fogadta, s azért, mert egyetlen leánya volt és nem volt fia, leányával együtt Halics országát örökös birtoklásra átadta neki és ezt esküvel is megerősítette. Miután László menyegzője ilyen módon, miként Isten elrendelte, végbement, atyja, Béla király ágynak esett és meghalt. Ezután az idősebb fiút, Albertet választották és koronázták királlyá, akinek az uralkodása alatt két fivére, Kálmán és Yesse meghalt, ő maga pedig az ötödik esztendőben gyermekek nélkül meghalt.

Maradt pedig László fejedelem Halicsban, a fivére pedig, Salamon Szlavóniát uralta. Tanácskozást tartván pedig, a püspökök a főurakkal együtt Isten rendelkező kegyelméből az Oroszországban lévő Halics városába siettek és boldog László fejedelmet Magyarország királyává fogadták, és azután Fehérvár királyi városába siettek és királlyá koronázták úgy, hogy ezzel a fivére, Salamon is egyetértett; az istentiszteletet orgonák hangjával ékesítették, s ily módon az egész napot Isten dicsőítésében töltötték. Őt a szent király látomás által meglátogatta és megparancsolta neki, hogy kövesse a lába nyomát. Nagyon kegyes király volt ugyanis: a tanácskozásban bölcs, a reája bízott nyáj vezetésében előrelátó és hűséges, az ütközetben vitéz, az erkölcsök egyetemes tiszteletében kiváló. A katonák úgy tisztelték őt, mint atyjukat, nagy szeretettel teli érzéssel szerették őt.

AMEN.

CSALÁDSZERKEZET AZ 1529-1557 KÖZÖTTI POZSONYI VÉGRENDELETEKBŐL NYERT ADATOK ALAPJÁN

TÓZSA RIGÓ ATTILA

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A családszerkezet kérdésénél először rögtön azt kell tisztáznunk, hogy pontosan mit értünk a *család* fogalmán illetve hogy milyen különböző értelmezési lehetőségei vannak a társadalomtörténet és a mikrotörténet ezen alapvető fogalmának. Témánk szempontjából a két legfontosabb alapfogalom a rokon kapcsolatrendszeren alapuló család, illetve az ún. „család-háztartás”.¹ Az első – a szociológia területén inkább elfogadott – család-definíció a családtagok közötti genealógiai, azaz vérrokon kapcsolatot tartja az összetartozás legfontosabb kritériumának, amely az örökösödési folyamatokat is nagymértékben meghatározza. A másik értelmezési variáció szerint a későközépkori – koraújkori családot nem elsősorban, vagy nemcsak vérrokon kapcsolatokat által összefűzött csoportnak kell tekintenünk, hanem a városi társadalom egy olyan alapvető elemének, amely az egy háztartási közösséghez tartozó személyeket foglalja magába.

Az utóbb említett definíció értelmezési módszere természetesen szorosan összefügg a *munkaszervezet* témakörével. Felvetődik tehát a kérdés, hogy az egy háztartásban élők csoportja mennyiben értelmezhető a munkaszervezet egyik legkisebb termelő egységéként. Nagyon helyesen mutat rá Michael Mitteraurer, mintegy két évtizeddel ezelőtt született tanulmányában, hogy az a szemléletmód, amely szerint a családot és a háztartást egymástól élesen el kell választani, életidegen konstrukciók létrehozását eredményezi. Ennek fényében könnyen belátható, hogy csak úgy tudunk egy a korabeli valósághoz leginkább közelítő család-képet megrajzolni, ha a családot a városi társadalom funkcionális alapegységeként értelmezzük, s nem annyira a genealógiai vonatkozásokat hangsúlyozzuk. Eszerint a családhoz tartozó közösséget a hétköznapi élet olyan szinterei határozzák meg, mint a közös munka, az egy asztalnál történő étkezés, a

¹ A család és a háztartás kapcsolatához részletesebben ld. Granasztói György: „A polgári család a középkorvégi Magyarországon”, *TSz* 1982/4. sz. 605-664; o. 616-626. o.

szabadidő közös megszervezése és eltöltése, vagy a vallásos jellegű tevékenységek közösen történő végzése.²

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír, hogy a *végrendeletek* mennyiben szolgálhatnak olyan új adatokkal, amelyek segítségünkre lehetnek a fent említett definíciók vizsgálatában. Nos, a későbbi részletesebb elemzés során egyértelműen bebizonyosodik majd, hogy azoknak a – testamentumokból nyerhető – adatoknak alapján, amelyek a családszerkezet kérdéskörére vonatkoznak, sokkal inkább azon elmélet képviselőinek adhatunk igazat, akik a családot, mint az egy háztartáshoz tartozó személyek csoportját értelmezik. Ennek alátámasztására leginkább az örökösök két csoportját említhetjük. Az első az oldalági rokonoké, akiket igen gyakran megemlítenek a végrendelezők (majdnem minden második testamentumban), azonban ez a gyakoriság félrevezető, mivel az esetek nagy többségében nem hagynak rájuk jelentősebb vagyont. Sőt igen elterjedt volt az a – nyugodtan mondhatjuk – már-már toposz-szerű megjegyzés, amikor minimális összegű pénzhagyatékot kaptak a rokonság az említett tagjai; ezekre a kis összegű juttatásokra is csak azért volt szükség, hogy az oldalági rokonok a családi vagyona bejelentett igényük alapján ne támadhassák meg a végrendeletet. Látható tehát, hogy itt túlnyomórészt nem együttlakó rokonokról volt szó, akik az esetek többségében nem töltöttek be jelentős pozíciót az öröklési rendben belül.

A másik csoport, amelyet ki kell emelnünk, azon személyeké, akik nem álltak rokoni kapcsolatban az örökhagyóval, mégis nagy valószínűség szerint egy háztartásban éltek vele. Leginkább a szolgálók, a házicselédek, illetve kézművescsaládoknál a segédek, együttlakó tanoncok sorolhatók ide. Jóval kevesebb említés esik róluk, mint az oldalági rokonság tagjairól (a végrendeletek közel ¼-ében), ez azonban főleg azzal magyarázható, hogy jog szerint nem tarthattak igényt a család vagyona. Éppen ezért tarthatjuk viszont fontosnak, hogy számos örökhagyó nem mulasztotta el megemlíteni ezen csoport tagjait, nem egy esetben pedig jelentős adományban részesültek. Mindez csak azzal magyarázható, hogy az illető szolgálók, segédek stb. valószínűleg hosszabb ideje egy háztartásban éltek a

² Az említett család-definíciók kérdéséhez ld. Michael Mitterauer: „Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des spätem Mittelalters und der frühen Neuzeit”, in Alfred Haverkamp (Hg): *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt* (Städteforschung A18/1984), 1-36; o.. 2-8. o.

végrendelkező családjával.³ Megemlíthetők még a nevelt gyermekek illetve a nevelt unokák is, hiszen ők sem álltak vérrokoni kapcsolatban az örökhagyóval, mégis közel húsz olyan esetről tudunk, amikor hagytak rájuk kisebb vagyonrészt.

Láthatjuk tehát, hogy a végrendeletekből nyert információk annak a család-definíciónak a létjogosultságát támasztják alá, amely a családot a szocializáció, a termelés ill. fogyasztás funkciói szerint a társadalom alapegységeként értelmezi, s amely a rokonság alkotta rendszerben elfoglalt pozícióknak kisebb jelentőséget tulajdonít, illetve a családhoz való tartozás további kritériumaként azt emeli ki, hogy a kérdéses személy a családfő által kijelölt örökösök körébe tartozott-e.⁴ Mindazonáltal nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ily módon értelmezett család-háztartásban is minden személynek megvolt a maga helye és funkciója. A szigorú alá/föle- és mellérendeltségi viszonyok pontosan megszabták az egyes tagok pozícióját és mozgásterét. Az említett viszonyok között a legszorosabb kötelék a házastársak közötti, illetve a szülő-gyermek kapcsolat volt. Ennek megfelelően elsőként a házastársi, illetve a szülő-gyermek kapcsolatok köré szerveződő szűkebb magcsaládhoz tartozó személyeknek a végrendeletekből leszűrhető családszerkezetben betöltött szerepét fogom elemezni, majd a továbbiakban az említett oldalági rokonság és a szolgálok helyzetét is megpróbálom a fölhasználható adatok segítségével vázolni. Az elemzés során a Szende Katalin által idologozott megközelítésmódra és feldolgozási rendszerre támaszkodom, amelynek felépítése úgy gondolom kiváló lehetőséget kínál arra, hogy a fent vázolt értelmezési vitában állást megfelelő módon tudjunk foglalni.⁵

A nemek aránya, a nők helyzete

A végrendelkezőre vonatkozó adatok közül a személy nemét lehet a legkönnyebben – már nevéből adódóan is rögtön a testamentum első soraiból – megállapítani. A legtöbb esetben szintén a bevezető rész legelejen találunk utalást az illető családi állapotára is. Ami a nemek szerinti

³ Bizonyos átmeneti esetet képezhetnek azok a női szolgálok, akik a végrendelkező szélesebb értelemben vett családjához tartoztak, azonban elszegényedtek és rá voltak szorulva arra, hogy a tehetősebb rokon háztartásában vállaljanak munkát.

⁴ Mitteraurer 1984: 7, 11. o.

⁵ Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*, 2004, 80-114. o.

megoszlást illeti, a végrendeelkezők között a férfiak enyhe többségéről beszélhetünk:

<u>Férfi:</u>	234 – 59,8 %
<u>Nő:</u>	157 – 40,2% ⁶

Ez az arány csak viszonylag kis mértékben tér el a teljes városi társadalom képétől, ahol persze inkább egy csekélyebb mértékű női többséget feltételezhetünk.⁷ A későközépkori és koraujkori városok nagy többségében hasonló a nemek aránya a felnőtt lakosságon belül. Korábbi feltételezések szerint éppen ennek a polgárságon belüli női többségnek tulajdonították a női munka erőteljes jelenlétét a városokban. Ennek az elméletnek Mitteraurer szerint az egyik első képviselője Karl Bücher volt, aki a női többség elsődleges okát abban látta, hogy a férfiak körében magasabb volt a halálozási arány. Megalapozottnak tekinthetjük azonban azt a kritikát, miszerint a nemek eltérő aránya nem elsődlegesen a különböző halálozási arány következménye, hanem sokkal inkább a be- illetve az elvándorlásból adódó népességváltozásé. Mivel – amint azt a gyermekek számának tárgyalásánál részletesebben is látni fogjuk – a polgárságon belül nagyon alacsony volt a reprodukció, így a vidéki lakosságnak a városokba irányuló migrációja fontos utánpótlást jelentett az ottani munkaerőpiac számára. A nők számára a városban elérhető számos keresetlehetőség tehát nem a női többség következménye, sokkal inkább megfordítható az elmélet, azaz a polgárságon belül a nők javára eltolódó nemi arány a városon belüli női munkalehetőségekre vezethető vissza.

Ilyen munkalehetőségek főképp a szolgálóként való alkalmazást jelentették a vidékről érkező fiatal lányok számára. A tehetősebb felső- és a középréteghez tartozó családoknál nyílt alkalom ilyen munkára. A nagyszámú női szolgáló jelenlétét bizonyítják a testamentumokból nyerhető adatok is, hiszen az ezeknek a személyeknek történő rendelkezések döntő többségében női szolgálókat említenek. Az örökhatyóval egy háztartásban élő nem rokon férfi munkaerő pedig inkább kézműves mesterek vagy azok

⁶ Itt összesen 391 db végrendelet szerepel. Ez az adat azért tér el a korábban közölt 388-tól, mivel a Végrendeleti Könyv második kötete tartalmaz négy „közös” végrendeletet is, amelyekben férj és feleség közösen végrendeelkeznek egymás javára. Az említett négy testamentumhoz ily módon 8 végrendeelkező sorolható. Ugyanakkor Claus Týmel az 1553-as évben – kis változtatással – kétszer is bejegyeztette utolsó rendelkezését, így ebben az esetben két végrendeelkező egy végrendeelkező sorolható.

⁷ Szende 2004: 84. o.

feleségének végrendeletében mint céhlegény vagy tanonc fordul elő. Mindemellett a kereskedők és a céhek is nagy számban vettek fel női segédzemélyzetet. Utóbbiak foglalkoztathatták őket a műhelyekben, vagy olyan otthoni munkára adtak megbízást, mint a szövés, kötés, hímzés stb. A paraszti jellegű településekkel szemben a város további speciális munkalehetőségeket is kínált a gyengébbik nem képviselői számára, városi alkalmazásban szolgálatot teljesíthettek például vízfordóként, küldöncként, vagy akár az ispotályokban betegápolóként.⁸ A szolgáló korú lányok bevándorlása mellett meg kell még említenünk az életük hasonló szakaszában járó fiatal férfiak jelentős mértékű elvándorlását is, amely főként a céhek által megkövetelt tanulóidővel volt összefüggésben. Bár az ő esetükben a távozás nem szólt föltétlenül örök időre, mégis ez is a nők javára módosította a nemek közötti arányokat.

Mivel már többször utaltunk a női munkalehetőségekre, érdemes lehet közelebbről megvizsgálni, hogy milyen szakmák illetve kereseti ágak álltak a gyengébbik nem képviselői rendelkezésére. Összességében kijelenthető, hogy a városokban a paraszti társadalom munkaszervezetéhez képest több olyan termelési ág volt megtalálható, amelyben az ott élő vagy oda beköltöző nők szabadon tevékenykedhettek és az abban dolgozó férfiakkal együtt alkottak egy munkaszervezeti egységet. Ebből a körből természetesen kimaradtak azok a szakmák, amelyek végzése nagyobb fizikai erőt vagy a háztartástól való hosszabb idejű távollétet követelt meg. A textil- és ruhaiparon illetve részben az élelmiszeriparon belül egy sor olyan termelési ág fejlődött ki a középkor folyamán, amelyek a paraszti közösségekben a nők tevékenységi köréhez tartoztak. Éppen az ilyen foglalkozási ágakon belül vált hagyományossá a „családi üzem” jellegű termelési forma. Gondolhatunk itt konkrétan a takácsokra, szabókra, vagy az élelmiszeripar területéről a pékekre, mészárosokra. Az ilyen munkaszervezeti formára jellemző volt a feleség hathatós közreműködése, továbbá a serdülő lányokat is már korán bevonták a közös munkába, végül pedig ezek a szakmák nagyobb mértékben alkalmaztak női segédzemélyzetet is. Voltak olyan kézműipari ágak is, ahol a nők bevonása nem volt megoldható a családi keretek között. A textil- és ruhaiparban például nagyon sok előkészítő jellegű munkát, mint a gyapjú fésűzését, a szövést, a csévélést vagy a csomózást nők végeztek. Ezeket a tevékenységeket azonban fizikailag képtelenség lett volna egy családi

⁸ Mitteraurer 1984: 18-19. o.

háztartás adta keretek között végezni, ezekben az esetekben tehát a nők alkalmazása már túllépett a család mint termelési egység keretein.⁹ A nőknek a céhes kézműipari termelésbe való bekapcsolódására láthatunk példát Caspar Reickher felesége, Catherina asszony esetében, aki végrendeletében kiemeli, hogy ő maga is tagja volt a halászok céhének, midőn mesterére és a céhlegényekre összesen 12 forintot hagy.¹⁰ Azok a városi tiltások, amelyek nem engedélyezték bizonyos szakmákban nők alkalmazását, a XVI. században egyre gyakrabban fordulnak elő.¹¹ Ezek minden bizonnyal a céheknek a korszakra jellemző általános bezárkózásával függenek össze.

Sokszor az élelmiszeriparban sem beszélhetünk a családfőnek és a család nőtagjainak illetve a női segédszemélyzetnek a munkaszervezeten belüli konkrét együttműködéséről, hiszen itt a női munkaerő leginkább a késztermékek értékesítésénél jelent meg, amely értékesítés leggyakrabban a piacokon zajlott. Ez a tevékenység már átvezet minket a kiskereskedelem területére, amelynek üzése jellegzetesen női tevékenységnek számított, mivel kevés tőkét igényelt, s a házimunka mellett is lehetett foglalkozni vele. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy számos végrendeletben szerepelnek kisebb összegű tartozások, amelyeket a legközelebbi rokonoknak az örökhagyó rendelkezése szerint nőknek kellett kifizetniük. Valószínű, hogy ebben a gazdasági ágban a nők aránya meg is haladta egy kevéssel a férfiakét.¹² A nagykereskedelemben is adódott lehetőség a nőknek a munkaszervezetbe történő bevonására. Ezek közül a legkézenfekvőbb, hogy a gyakran üzleti úton lévő férj rá volt kényszerülve arra, hogy a felesége vagy (esetleg fiúörökös hiányában) családja más női tagja besegítsen az itthoni ügyek vitelébe, az ingatlanok kezelésében stb.¹³ Láthatjuk tehát, hogy a nők munkája jelentős, sőt egyes szerzők szerint – teljes joggal – a

⁹ Hasonló módon alkalmaztak női munkaerőt a kölni övkészítők és páncélkészítők is, olyan kiegészítő munkák elvégzésére, mint pl. utóbbiak esetében a polírozás. Margret Wensky: „Die Stellung der Frau in Familie und Wirtschaftsbetrieb im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Köln”, in Haverkamp, 290. o.

¹⁰ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 362b.

¹¹ Mitteraurer 1984: 28. o.

¹² Szende 2004: 123. o.

¹³ A nőknek a városi munkaszervezeten belüli pozícióihoz általában: Mitteraurer 1984: 28-29. o. és Hermann Kellenbenz: „Die Gesellschaft in der mitteleuropäischen Stadt im 16. Jh. Tendenzen der Differenzierung”, in *Stadt an der Schwelle der Neuzeit. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas IV.*, 1980, 1-20; o., 8-10. o. Szende 2004: 121-124. o.

városi termelés nélkülözhetetlen tényezőjeként értékelhető, amely nagyban megnövelte a polgári közösség gazdasági potenciálját.¹⁴

Sajnos a megfelelő források hiányában nehéz lenne megállapítani, hogy a kettős szerepben (saját háztartás ellátása ill. kézműipari vagy más jellegű kereseti tevékenység végzése) dolgozó nők életében milyen arányban volt jelen a saját családra fordítható idő, s a férfiakkhoz képest mennyi időt töltöttek munkával vagy mennyi volt a szabad idejük. Mégis nagyon fontos a testamentumoknak a nemi tagolódás mentén történő felosztása. Később segítségünkre lehet többek között a ruházkodási szokások, vagy a mindennapi használati tárgyak örökítésének témájához – a végrendeletekből leszűrhető adatok alapján – kapcsolható ismereteknél. Emellett tanúi lehetünk a korabeli nő öntudata megnyilvánulásának is az asszonyok utolsó rendelkezésében, amelyben valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy a városi jog a peres ügyekben való jogképességet leszámítva a nagykorúságot elért nőket a kötelezettségek és a jogok tekintetében tulajdonképpen a férfiakkal egyenértékű személyekként kezelte.¹⁵ A nőknek a férfiakéval megegyező tulajdoni és végrendelezési jogainak köszönhetően, egyfajta közvetítő szerepet is betöltöttek az egyes családok között, amelyben nagy jelentősége volt a vagyon és a társadalmi státusz átruházásának.¹⁶

A polgári gondolkodásban a tőkeakkumulációs lehetőségek közül kiemelt jelentőséggel bírt az ingatlantulajdon. A legértékesebb ingatlanfajta a szőlő volt, amely mentesült a jogi korlátozások alól, ezzel lehetővé téve munkaigényes megművelését. A szőlőskertek adás-vétel vagy öröklés útján történő megszerzése tehát a nők számára is kiváló lehetőséget biztosított a megfelelő egzisztencia fenntartásához. A szőlőbe történő befektetés jelentős haszonnal kecsegtetett, amely az egyedülálló nők (itt leginkább özvegyekre gondolhatunk) számára is biztosította az önálló megélhetés forrását. Ezek az ingatlantípusok, amennyiben nők kezén halmozódtak fel kisebb-nagyobb számban, általában megmaradtak a szűkebb család keretein belül. Több olyan esetről is tudunk, amikor női örökösök rendelkeznek nagyobb számú szőlőről: így például rögtön a korszak elején (1529) Lienhart Schmirenkumpt kereskedő özvegye, Martha asszony 2 szőlőt rendel fiának, egyet fivérének, és egyet-egyet elhunyt férje mostohafivére

¹⁴ Richard van Dülmen: *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit. Dorf und Stadt*, 1999, 107. o., Wensky 1984: 293. o.

¹⁵ Wensky 1984: 289. o.

¹⁶ Szende 2004: 117. o.

fiának illetve a család egy barátjának.¹⁷ Találunk példát olyan esetre is, amikor a feleség még férje életében nagyszámú ilyen ingatlanról rendelkezik, nevezetesen 1536-ban egy kovács, Jörg Pogenhauser felesége, Margaretha asszony egy szőlőskertet hagy férjére, s háza mellett nem kevesebb, mint hat szőlőt három kiskorú fiára.¹⁸ A foglalkozási szférába történő bejutásban is segíthettek ezek az ingatlanok, mivel jelentős járadékaik által adottak voltak tulajdonosuk számára azok az anyagi föltételek, amelyek például egy céhbe történő felvételhez elengedhetetlenek voltak. Ugyanakkor a szőlőbirtoklás kiszélesítette a nők számára a lehetséges foglalkozási ágak spektrumát, mivel a szőlőtermelés terén is be tudtak kapcsolódni a város termelési rendszerébe, még ha nem is a köznapi munkák végzése, hanem inkább azok felügyelete által.

A majdnem teljes körű jogi egyenrangúság mellett, vagy még inkább annak következményeként tehát nagy szerepe lehetett a korabeli női öntudat kifejlődésében annak is, hogy jelentős vagyon halmozódhatott fel a nők kezén is, amellyel természetesen nőtt társadalmi megbecsülésük. Itt említhető Agnes Zaich testamentuma, amelyben ingatlanainak, szőlőjének, gyümölcsöskertjeinek felsorolásakor külön kiemelendőnek tartja, hogy azok saját pénzéből „lettek megvéve és kifizetve”.¹⁹ Az ilyen kitételek lejegyztetése jogi szempontból is fontos volt, hiszen az asszony ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a közszerzeményi vagyon összegyűjtéséből tevékenyen kivette a részét, s így többé-kevésbé körülhatárolta a férjével együtt fölhalmozott javának azt a szeletét, amelynek megszerzése neki köszönhető, és arra a vagyonrészre a férj családjának tagjai értelemszerűen nem jelenthették be igényüket.

A végrendelezők családi állapota

A nemek aránya természetesen a családi állapot kérdésével összekapcsolva még inkább elemezhető. Ami a végrendelezők utóbbi megközelítésből történő felosztását illeti, e téren már sokkal jelentősebb eltérést tapasztalhatunk a társadalom szerkezetéhez viszonyítva. Ez több tényezőre vezethető vissza, melyek közül a legnagyobb jelentőséggel a házasodás lehetőségei és körülményei bírnak, amelyeket nagyban meghatároztak az egyes polgárokkal szemben a város közössége által támasztott elvárások. A

¹⁷ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 9a-10a.

¹⁸ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 78b-79a.

¹⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. k. 28a.

végrendelkezőknek a családi állapot szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja:

Családi állapot	N	%
hajadon nő	3	0,8
nőtlen férfi	16	4,1
férjezett nő	98	25,1
nős férfi	194	49,6
özvegy nő	56	14,3
özvegy férfi	24	6,1
Összesen	391	100

1.sz. tábla: A végrendelkezők családi állapota

Láthatjuk tehát, hogy a leggyakoribb családi állapot a házas embereké, akiknek aránya az összes örökhagyó között 75 % fölé emelkedik. Ezen belül viszont a nős férfiak közel 50 %-os „részesedésükkel” majdnem kétszer annyian vannak, mint a férjezett nők. Mindennek okait a házassági szokásokban kereshetjük.

A korszakban a jövődöbéli kiválasztásakor a legfontosabb szempont a család vagyonának gyarapítása, a társadalmi státusz megőrzése illetve javítása volt. Amennyiben valaki talán „szívére hallgatva” közelebbi rokonságának szándékát keresztezve lépett frigyre, az a teljes örökségének elvesztését kockáztatta.²⁰ Az érzelmeken alapuló párválasztásnak igen kevés lehetett az esélye, ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt a közvetítés rendszere. Utóbbi nemcsak az adott város szűkebb polgári közösségén belül segítette a párok vagy még inkább az egyes családok „egymásra találását”, hanem e kereteket túllépve erősítette a más városokkal rokoni kapcsolatok útján megalapozott gazdasági összeköttetéseket is.²¹ Pozsony a rokoni kapcsolatok terén belföldi jelentősége mellett egyfajta összekötő szereppel bírt Ausztria és a délnémet városok – elsősorban kereskedelemmel foglalkozó – polgárcsaládai felé is. Jó példa lehet a regionális szinten túlnyúló kapcsolatokra a Vorsterek kiterjedt budai rokonsága, melynek nyomát megtalálhatjuk Wolfgang Vorster bíró végrendeletében, amelyben

²⁰ Mollay Károly: *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*, Budapest 1959, 345. §

²¹ Granasztói 1982: 633. o.

lányát Budai Annának (Anna zu Ofen) nevezi.²² A Vorster családon kívül jelentős és kiterjedt rokoni kapcsolatokkal bíró családokként említhetjük még a Tailnkäs, a Beham, a Manhart vagy a valószínűleg a kézművesek rétegéből felemelkedett Vischer családot. Ezeknek házasulandó tagjai számos esetben az említett családokból választottak maguknak férjet, feleséget. Így például Michel Vischer esküdt tanácsos felesége a Tailnkäs családból származott, míg Michel Tailnkäs felesége, Margaretha asszony, Manhart lány volt.²³ Sajnos a végrendeletek csak korlátozott mértékben alkalmasak arra, hogy a felső rétegen belüli rokoni összefonódások bonyolult hálózatát föltérképezhessük.

A szinte kizárólag a gazdasági érdekek mentén létrejött házasságokról mindennek ellenére egyes testamentumokból időnként bensőséges és emberközeli képet is kaphatunk. Sok végrendelező ugyanis nem mulasztja el megemlíteni házasársához fűződő érzelmeit, a másik részéről kapott törődés iránti háláját. Kiemelhető itt Barbara Klee 1529-ben kelt végrendelete, amelynek utolsó szakaszában szívbemarkoló személyességgel jelenti ki, hogy „szeretett Uramra hagyok mindent, [...] legyen az ingó vagy ingatlan vagyon, [...] s mindezt nagy hűségéért és hatalmas igyekezetéért, amellyel betegségemben irántam viseltetett és velem volt, amit nem köszönhetek és fizethetek meg eléggé”. Megemlíthetjük még Hanns Fischer pálinkafőző esetét is, aki végrendeletében feleségére hagyja többek között házáat, mivel az asszony „oly sok éven át a legnagyobb [férje iránti] hűségnek tette tanúbizonyságát”.²⁴

A korábban említett társadalmi elvárások elsősorban a férfiak házassági lehetőségeit befolyásolták. Az ő esetükben a házasság időpontjának kitolódásával számolhatunk, mivel azt ingatlan birtoklásától, céhtagságtól, vagy egyéb más feltételektől tették függővé. Ezzel szemben a felnőtt kort elért polgárlányok férjhez menetele egyedül attól függött, hogy a szűk családnak mikor sikerült a társadalmi státuszhoz méltó hozományt összeállítania.²⁵ A nők számára létfontosságú volt a házasság, hiszen így

²² AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 2a-4a

²³ AMB 4 n 2 Prot Test II. fol 80b, ill. fol 90a.

²⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 6b., ill. fol 339a.

²⁵ Megjegyzendő, hogy a völegény családja által kiállított hozományra, másképp „ellenhozományra” is volt példa, amely viszont nem volt kötelező a fiú családjára nézve. Schustler Emilia: *Magyar társadalmi és családi élet 1570-1600-ig*, Budapest 1912, 47. o.

²⁵ Granaszói 1982: 631-632. o.

érvényesülhettek szűkebb társadalmi rétegükön belül, jogilag pedig – felszabadulva az atyai hatalom alól – ezen az úton juthattak el az egyes javakkal való szabad rendelkezéshez. A Granasztói György által vizsgált ún. *rövid házasság* modellje több tekintetben is magyarázatot ad a nős férfiak és a férjezett nők közötti jelentős arányeltolódásra. Ezen modell szerint a vizsgált korszakban a polgári házasságokra többek között a férj és a feleség közötti nagy korkülönbség (kb. 8-10 év) és a pozitív születési arány volt a jellemző. Mindkettő a házasulandó korba lépett nők férjhezmeneteli esélyét csökkentette. Az első tényezőtől következik, hogy a természetes halandóság törvényei szerint eleve csökkent a szóba jöhető férfiak száma. A pozitív születési arány hasonló módon befolyásolja a nők említett esélyét, mivel ennek eredményeként a fiatalabb korosztályokban több születéssel kell számolnunk, tehát az első alkalommal házasulandó nők olyan korosztályhoz tartoznak, amelynek tagjai a szóba jöhető férfiak korosztályát tekintve sokkal kevesebb potenciális „jelöltből” választhattak.²⁶ Végeredményben az általában jellemző nagy korkülönbségre vezethető vissza az is, hogy a házasságok nem tartottak sokáig, a várható időtartam felső határa mintegy 24-26 év lehetett, amely a polgári társadalom természetes reprodukciójára erősen negatív hatást gyakorolt, hiszen az említett intervallumból legjobb esetben is mintegy 20 év esett a nők termékenységi periódusára. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy a nagykorúságot elért nők kb. egynegyede nem talált magának párt, s általában nem a termékenységi periódus kezdetén adatott meg számukra a lehetőség a házassághoz.²⁷ Mindezen tényezők együttes hatása természetesen nagymértékben csökkentette az egy házasságon belül születő gyermekek számát. Mindez – amint azt majd látni fogjuk – kiválóan tükröződik a végrendeletekben említett gyermekek számának vizsgálatakor.

Granasztói szerint a városi társadalomnak két eszköze is volt arra, hogy a fent vázolt demográfiai tendenciák negatív hatásait valamelyest enyhíteni tudja. Ezek közül az egyik a korábban már említett közvetítések rendszere, amely egyfelől számos tényező (pl. vagyoni helyzet, kereskedelmi érdekek, céhben elfoglalt pozíció, esetleg vallási hovatartozás stb.) által behatárolt mozgásteret kínált az egyes családok számára, ugyanakkor a város keretein túlnyúlva ki is szélesítette a lehetőségek körét. A másik eszköz a Hajnaltól átvett fogalommal „folytatólagos poligámiának”

²⁶ Uo.

²⁷ I. m., 632-633. o.

nevezett gyakorlat, amely – alkalmazkodva ahhoz a jelenséghez, hogy a házasságok túl korán véget értek – engedélyezte a megözvegyült házaspárok számára, hogy a másik fél halála után új párt keressenek maguknak.²⁸ Mindezt persze az első párválasztás körülményeinél már leírt társadalmi elvárások és a szűkebb környezet beleszólása által alkotott bonyolult viszonyrendszerben.

A házastársak közötti nagy korkülönbségből már részben magyarázatot kapunk arra is, hogy az özvegyasszonyok száma és aránya miért rúg a szintén özvegy férfiak hasonló adatainak több mint a kétszeresére. Magától értődő, hogy a 8-10 éves korkülönbség miatt eleve kevesebb esély volt rá, hogy a férj túlélje a feleséget. A természetes halandóságnak a – nyilván már idősebb – nők újránházassági lehetőségére gyakorolt negatív hatása az adott szokások mellett hatványozottabban érvényesült, mint az első házasság megkötésének idején. Sokszor pedig éppen az elhunyt hitvestárs végrendelete akadályozta a megözvegyült asszonyt abban, hogy új férjet keressen magának, mivel az ebben az esetben az örökség egy részének, vagy a közös gyermekekre hagyott vagyon feletti gyámságnak elvesztését helyezte kilátásba.²⁹

Egyedül a kézművesek rétegén belül támogatták az újránházasságot kívánó özvegyeket szándékukban, mivel így nagyobb eséllyel maradt fenn a

²⁸ Uo.

²⁹ A feleség újránházasságának érdekes korlátozására találunk példát a város megbecsült és egyik legvagyonosabb polgárának, Blasi Behamnak a végrendeletében, ill. az azt követő inventáriumban (a *Protocollum Testamentorum* második kötetébe lejegyzett dokumentumok tanúsága szerint legalább hatszor viselte a bírói tisztséget, s többször választották esküdt tanácsosnak is). Beham az átlagosnak mondhatóhoz képest messze kiemelkedő mennyiségű vagyont hagy feleségére: többek között több mint 3500 forintnyi készpénzt, mintegy 30 vélhetően nagy értékű arany és ezüst edényt, több más arany- és ezüstneműt, több mint 10 díszes övet, s számos más ékszer és drágakő mellett legalább 30 ezüst és aranygyűrűt. Mindezt azzal a kikötéssel teszi, hogy amennyiben halála előtt, vagy esetleg utána örököse születne, úgy a felsorolt nagy értékű vagyontárgyak a gyermekre szállnak, de nagykorúságáig a feleség használati jogot élvez fölöttük, amennyiben egy jámbor és a vagyonnal jól gazdálkodó férfihoz („sie aber einen fromen man nem, der ein gueter wirt ist”) nőül újra. Ha azonban az özvegy egy tékozló férfit találna új társnak („so sich Hausfraw beheirat und einen verschwenter nem”), akkor a végrendeletet végrehajtó személyek kell, hogy magukhoz vegyék az említett értéktárgyakat a gyermek nagykorúságáig. Azt sajnos nem közölte a derék polgár, hogy közelebbről mit is ért a fenti jelzők alatt – valószínűsíthető, hogy a családnak kívánt így beleszólást biztosítani az özvegy újránházasságának kérdésében. AMB 4 n 2 Prot. Test 11. fol 230b-232b.

férj által kialakított szakmai kapcsolatrendszer.³⁰ Több olyan korabeli céhszabályzatot is ismerünk, amely már megfogalmazásában is jelzi azt, hogy a mesterek között egyaránt lehettek férfiak és nők is, azaz mivel a *Maister* és a *Maisterin* megjelölést használja az említett céhtagokra.³¹ Még több XVI. századi céhszabályzatban szerepel, hogy egy mester özvegye a férj halála után mindaddig folytathatja a mesterséget, amíg megmarad özvegyi állapotában, s házasságra nem lép olyan személlyel, aki nem az illető szakmában dolgozik, azaz nem a céh tagja. Ezzel is természetesen azt kívánták támogatni, hogy a megözvegyült mesterfeleségek ugyanabból a céhből találjanak maguknak új férjet, így ugyanis elejét vehették annak, hogy a mester szerszámai, esetleg műhelye „illetéktelen” kezekbe kerüljenek. A mészárosok céhlevelének 1563-as megújításakor még azt is kikötötték, hogy a szakmát folytatni kívánó özvegyet a céhmesternek támogatnia kell szándékában, s ezen felül melléje kell még adnia egy segédet is („solcher die Banck zu lassen und ihr darzu ainem geschickten Banckknecht darzu verordnen”).³² A posztónyíróknál a mester halála után az özvegy egy éven át korlátozás nélkül úzhette a szakmát, az egy év leteltével pedig olyan kikötés lépett érvénybe, miszerint – elhunyt férje helyett – el kellett tartania egy segédet.³³ Valamelyest könnyítette az özvegy nők újrarahaszkodási esélyét, hogy néhány céh az olyan céhlegények számára, akik egy elhunyt mester özvegyét vagy leányát vették feleségül, enyhített a céhbe való belépés anyagi föltételein.³⁴

Pusztán az egyedülállók csekély számából merészség lenne bármilyen messzemenő következtetést levonni. Amennyiben viszont

³⁰ Szende 2004: 98. o.

³¹ Ilyen dokumentum például a fazekasok céhszabályzata 1569-ből és a kalaposoké 1575-ből. Anton Špiesz: *Štatuty Bratislavských cechov*, Bratislava 1978, 117-118 és 152-159. o.

³² Špiesz 1978: 220. o. Ebben a céhszabályzatban más kontextusban is megjelennek a városban élő nők. Kimondják ugyanis, hogy ha asszony, vagy lány lép valamelyik mészáros árusító pultjához, akkor az ott dolgozó szolgának erkölcsösen kell viselkednie az említett nőkkel szemben: nem használhat erkölcstelen szavakat, hanem illedelmesen kell válaszolnia a vevőnek. Ha bármely mester vagy szolga mégis vét ez ellen, azt keményen meg kell büntetni; i. m., 221. o.

³³ I. m., 342. o. Hasonló céhszabályzatok még a gombkészítőké (1602): i. m., 75-78. o., a szabóké (1582): i. m., 189-193. o. a molnároké (1582): i. m., 270-277. o., vagy a vargáké (1548): i. m., 426-430. o.

³⁴ Így például az ilyen személyeknek a gombkészítők céhébe történő föl vételhez az egyébként megszabott 15 magyar forintnyi összegnek csak a felét kellett befizetnie. Špiesz 1978: 76. o. Hasonló engedményekkel találkozunk a kalaposok 1575-ös szabályzatában is, i. m., 152-159. o.

követjük a *rövid házasság* modelljéből elindított logikai szálát, úgy joggal feltételezhetjük, hogy a korabeli Pozsonyban lényegesen több volt a jogképes nőtlen férfiak, mint a hasonló helyzetben lévő hajadon nők száma. Mivel a nők házassági életkora alacsonyabb volt a férfiénál, így értelemszerűen kevés hajadon nő került abba a helyzetbe, hogy végrendelkeznie kellett. A nőtlen férfiak száma több mint ötszöröse a hasonló családi állapotú lányokénak, ami egyértelműen jelzi, hogy a férfiak számára valóban életük későbbi szakaszában kerülhetett sor a házasságra. A végrendelkezők generációjának vizsgálata után a városi társadalom vizsgálatát ki kell terjesztenünk egyrészt vertikálisan az előző és a következő generáció irányában, illetve horizontálisan az oldalági rokonság és a szolgáltók felé.

A felmenők említése

Az előző generáció tagjait a testamentumoknak elenyészően kis részében említik meg: mindössze 30 végrendeletben (7,7 %) találunk ilyen jellegű adatot. A felmenő rokonság tagjairól történő megemlékezések alacsony számának legkézenfekvőbb oka, hogy a legtöbb végrendelkezőnek ekkor már nem éltek a szülei. Ugyanakkor a korabeli gondolkodás szerint a klasszikusan három nemzedéket magába foglaló családon belül a központi szerep már a középső generációhoz tartozó házaspáré volt, az idősebbek jelentősége pedig ennek megfelelően visszaszorult. Még ha valamely szülő túl is élte nagykorúságot elért és egyben végrendelkezésre jogosult gyermekét, már nem igazán tekintették kompetensnek abban, hogy az elhunyt által hátrahagyott javakat a legifjabb generáció tagjai között szétossza.³⁵

Az esetek nagy többségében az is valószínűsíthető, hogy a még életben lévő szülő már nem lakott együtt felnőtt gyermekével. A paraszti népesség körében uralkodó patrilocális családszerkezettel ellentétben a városi lakosságra jellemző neolokalitás következményeként az egyes családok fejlődési vonalában csak nagyon rövid időintervallumban fordult elő, hogy az idősebb generáció tagjai egy háztartásban éltek a már önálló családot alapított gyermekeikkel.³⁶ Ennek alapján elmondható tehát, hogy a klasszikusan három generációt magába foglaló és csak ritkán előforduló

³⁵ Szende 2004: 100. o.

³⁶ Mitteraurer 1984: 25-26. o.

nagycsaláddal szemben elsősorban a két-, ritkábban az egygenerációs kiscsalád volt a jellemző.

Ami a szüleiket említő személyek foglalkozás szerinti megoszlását illeti, legnagyobb arányban a kereskedők vannak jelen (11 testamentum), míg a másik két nagy csoport, a kézműveseké és a gazdapolgároké ugyanolyan arányban képviselteti magát (7-7 testamentum). A nemi tagolódás szerint a testálók közel kétharmada férfi, ezen belül is a legnagyobb számban nős embereket találunk (17 örökhagyó). A kedvezményezett a leggyakrabban (12 eset) a végrendelező anyja, s a rendelés tárgya az esetek döntő többségében kisebb pénzösszeg, ritkábban ruha volt. Ingatlanokról csak két végrendeletben történik említés, de az előző generáció jelentőségének fent vázolt csökkenését igazolja, hogy egyik esetben sincs szó valódi tulajdonjog átruházásáról. Gilg Kutler özvegye például egy háznak és szőlőknek a használati jogát hagyja anyjára, de csak saját fia nagykorúságáig, s mindezt azzal a kikötéssel, hogy anyja nevelje föl a fiút.³⁷ A másik esetben Cirfus Welser egy Barbara nevű nőnek, akivel viszonya tisztázatlan, rendel házassága idejére egy szőlőt, azzal a megszorítással, hogy az ingatlan fölött Welser anyja egy évig még haszonélvezeti jogot élvez.³⁸ Apjukra a végrendelezők szintén leginkább kisebb összegeket, ill. egy esetben bort hagytak. További három végrendeletet ismerünk, ahol mindkét szülőt említik, öt esetben szerepel valamelyik szülő testvére. Ilyenkor a végrendelező leginkább nagybátyját bízza meg saját kiskorú gyermekei gyámságával, ingatlanok fölötti, átmeneti haszonélvezeti jog fejében. Négy testamentumban említi meg a végrendelező az anyósát vagy apósát, s három esetben szerepelnek mostohaszülők.

A felmenők említésekor ritkábban bepillantást nyerhetünk az egyes családokon belüli vitás ügyekbe, generációs konfliktusokba is. Így például Lucas Hunger felesége, Katherina asszony 1552-es végrendeletében arról emlékezik meg, hogy ő nem kapott apjától, Hans Prantnertől semmilyen, anyai vagy apai ágon járó vagyონrészt, ezért azt a 30 forintot, amivel apjának tartozik, férjére hagyja, mivel apja – valószínűleg az anyai örökség címén – 100 forintnyi összeggel tartozik neki.³⁹ Ugyanakkor nemcsak konfliktusokról adnak hírt a végrendeletek. Michel Stutzl, városi jegyző

³⁷ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 36a.

³⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 236b.

³⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 254a.

1545-ös testamentumában utal arra, hogy szüleitől – valószínűleg ifjabb korában – 100 rajnai forintot kapott a célból, hogy tanulmányokat folytathasson.⁴⁰ Hasonlóan közvetett módon jelennek meg a már elhunyt szülők, amikor a végrendelező egy kegyes adományt nem csak a maga, hanem ősei lelki üdvözüléseért ajánl fel.

Gyermekek a végrendeletekben

A házasságok bővebb tárgyalásával a családszerkezetnek egyik leglényegesebb elemét már érintettük. A fent említett kiscsaládi formán belüli viszonyrendszerben a házaspárok közötti mellérendeltségi viszony mellett a szülő-gyermek kapcsolat bír még hasonlóan erős kötődéssel. A korabeli németajkú városi polgárság körében elterjedt jogi szabályozás értelmében a törvényes házasságból született gyermekek fölött a családfő teljes, az élet minden területére kiterjedő atyai hatalommal rendelkezett. Az ő kötelessége volt eltartani és felnevelni őket, s ő kezelte a gyermekek vagyonát. Az apa halála esetén az anyára szállt a kiskorú gyermekek nevelésének joga, amennyiben ezt a férj végrendelete külön meg nem tiltotta.⁴¹

Abban az esetben, ha az apa utolsó rendelkezésében valamilyen okból megtiltotta felesége számára a gyermekek fölötti hatalom gyakorlását, vagy ha mindkét szülő meghalt még azelőtt, hogy a gyermekek elérték volna a nagykorúságot, akkor a hátrahagyott utódok felnevelése céljából gyámokat, másképp *tutorokat*⁴² jelöltek ki, akik a gyermekek nagykorúvá válásáig az őket megillető vagyonrészt kezelték, illetve azt felnőtt koruk elérésekor átadták nekik. Ezen személyek fáradozását a legtöbbször kisebb pénzbeli juttatással köszönték meg, s számos esetben még a gyermekekre hagyott ingó és ingatlan vagyon átmeneti haszonélvezeti jogát is rájuk ruházták. Általában a legközelebbi rokonokat, vagy a családhoz közel álló barátokat kértek fel erre a feladatra. Utóbbira találunk példát Thomas Schuester végrendeletében, aki saját nagybátyjára, Mert Gotzendorfferre bízta két gyermekét (a nemük nem derül ki), illetve az örájuk hagyott házat, két szőlőt és némi bort.⁴³ A kijelölt gyámokat a tanács és a polgármester

⁴⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 177b.

⁴¹ Gerhard Köbler: „Das Familienrecht in der spätmittelalterlichen Stadt”, in Haverkamp 142-144. o.

⁴² Schustler 1912: 84. o.

⁴³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 23b-23a. Valószínű, hogy az említett nagybácsi és az örökhagyó között nem lehetett nagy a korkülönbség és/vagy a gyermekek nem voltak már

szigorúan ellenőrizte, s évenként elszámoltatta őket. A teljesen elárvult gyermekek nevelését sokszor a tanács vállalta magára, amely mögött a jótékonyaságon túl gazdasági érdek is volt, hiszen az árvák vagyona egyben adóalapnak is számított a városi költségvetés számára.⁴⁴

Az atyai hatalomnak a legtöbb esetben még nem vetett véget a nagykorúság elérése, amennyiben a gyermek a szülői házban maradt. Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy az egyes társadalmi rétegekben mennyire volt jellemző, hogy a felnőtt kort elért gyermekek – hosszabb-rövidebb ideig – továbbra is egy háztartásban éltek szüleikkel. Leginkább a városi társadalom felső rétegéhez tartozó kereskedőcsaládokra volt jellemző, hogy a felnőttkort elért gyermekek a szülői házban maradtak. Gyakori jelenség volt, hogy akár több nagykorúvá vált fiú és leány is egy házban lakott szüleivel, még az után is, hogy már önálló családot alapítottak. Így tehát több háztartás élt együtt egy fedél alatt, azaz ezek a kereskedő-családok egyes fejlődési fázisukban a polgári rétegre kevésbé jellemző törzscsaládi struktúrát mutattak. Mindez természetesen a körükben elterjedt munkaszervezetre volt visszavezethető. Hasonló volt a helyzet a szőlők vagy egyéb földbirtokok járadékából élő gazdapolgároknál is, hiszen ott a gyermekekre mint kisegítő munkaerőre volt szükség, így – ellentétben a hasonló ingatlannal nem rendelkező, vagy nem elsősorban abból megélő családokkal – a nagykorúvá vált gyermekek itt is viszonylag hosszabb időt töltöttek még a szülői házban.⁴⁵

Összehasonlítva a fent említett két réteget a kézművesek csoportjával, megállapítható, hogy utóbbiaknál sokkal ritkábban fordult elő, hogy felnőtt gyermekek a szülőkkel maradtak volna. A felnőtt és szakmát megszerezni vágyó fiúk csak nagyon ritkán töltötték tanuló éveiket apjuknál, és céhlegénynek is szinte mindig más mesterhez szegődtek el. A szomszédos régió osztrák városainak esetében is elmondható, hogy a kézműves rétegen belül a termelési eszközöknek (pl. műhely, szerszámok, stb.) az apáról fiúra történő áthagyományozása inkább kivételesnek volt mondható, mint általánosnak. Főként olyankor működött a szakmának a mester fia által történő továbbvitele, amikor a termelési eszközök nagy értéket képviseltek (pl. gyógyszerezések, orvosok műszerei, vagy ötvösök

olyan távol a felnőtt kortól, hiszen ellenkező esetben könnyen fennállhatott annak a veszélye, hogy a gyám hamarabb meghal, mint ahogy az örökösök felnőnek.

⁴⁴ Szende 2004: 101. o.

⁴⁵ Mitteraurer 1984: 21-22. o.

szerszámai).⁴⁶ A szakmának ilyen jellegű továbbörökítését maguk a céhek is igyekeztek támogatni. A céhtagok gyermekeinek általában megkönnyítették a céhbe való bejutást, s azok a céhlegények is kedvezményre számíthattak, akik egy mester lányát vagy egy néhai mester özvegyét vették feleségül. A pozsonyi céhek közül példaként említhetjük itt a vargákat, akiknek 1548-as céhszabályzatuk kimondja, hogy a mesterré válás feltételként a mesterremek elkészítése és a céhtagok megvendéglése („Maistermal”) mellett a jelentkezőnek két magyar dukátot aranyban, két font viaszt és némi bort („zwei Viertel Wein”) kell a céh ládájába beadnia, azaz mindezzel a céh közös vagyonához hozzájárulnia. Ha azonban egy pozsonyi mester fia egy másik mester lányát vagy özvegyét veszi feleségül, akkor a felsorolt tételeknek csak a felét kell beadnia.⁴⁷ A gombkészítőknél annak az iparosnak, aki a fent említett módon házasodott, a kikötött összegnek (15 magyar forint) szintén csak felét kellett fizetnie. Egy mester fia pedig – függetlenül felesége személyétől – teljes mértékben mentesült a befizetés kötelezettsége alól.⁴⁸

Felmerül a kérdés, hogy ilyen kedvezmények mellett a városi kézművesek körében miért nem terjedt el általánosan a termelő tevékenységnek egy, többek között a paraszti társadalomra jellemző, generációkon átívelő kontinuitása. A legfőbb okokat a termelési módban rejlő különbségekben kereshetjük. A kézművesek számára – szemben például a vidék lakosságával, amelynek munkája a földhöz kötődött – elsődlegesen inkább egy saját vagy bérelt ház volt a termelési tevékenység megkezdésének alapfeltétele. Továbbá az iparos foglalkozásúak könnyebben be tudták szerezni a munkájukhoz szükséges termelőeszközöket, mint a parasztok. Iparossegédként adott volt a lehetőség, hogy a keresett bérből megspórolják azt az összeget, amelyből a tanulóévek végén meg tudják alapozni saját egzisztenciájukat.⁴⁹ Így tehát a fiatal kézművesek előtt sokkal inkább nyitva állt az út az atyai hatalomtól való önállósulásra. Mindezt tovább erősítette a több éves, legtöbbször más városban eltöltött tanulói időnek a céhek általi megkövetelése. Sajnos a végrendeletekből nagyon ritkán tudunk arra következtetni, hogy az említett gyermek együtt élt-e a végrendelező szülővel. Legnagyobb biztonsággal a

⁴⁶ I.m., 23. o.

⁴⁷ Špiesz 1978: 427-428. o.

⁴⁸ I.m., 76. o.

⁴⁹ Mitteraurer 1984: 25. o.

már kiházasított lányoknál valószínűsíthető, hogy már külön háztartásban éltek.

A testamentumokban szereplő, a végrendelkező gyermekeivel kapcsolatos adatokból az említett mellett több más bizonytalansági tényező közrejátszása miatt sem tudunk teljesen korrekt képet alkotni a korabeli polgárság családszerkezetének ezen összetevőjéről. Ilyen bizonytalansági tényezőként említhetjük, hogy néha elégségesnek tartották a gyermekekről csak általánosságban megemlékezni. Szerencsére az ilyen végrendeletek száma viszonylag alacsony: hat olyan esetet találhatunk, amikor az örökagyó megelégedett azzal, hogy csak általánosságban emlékezzen meg utódairól. Másrészt például a korábban elhunyt gyermekekről csak ritkán tettek említést, kizárólag akkor, ha esetleg valamelyiküknek szintén lettek volna gyermekeik és akikre a végrendelkező mint az ő unokáira hagyott valamit. A feldolgozásra került forrásanyagban tíz olyan végrendelettel találkozhatunk, amikor már nem élő gyermeket említenek, vagy esetleg ilyen személyekre lehet következtetni. Két-két olyan testamentum szerepel, amelyek házaseleki utolsó rendelkezései, több éves különbséggel bejegyezve és a túlélő házafél már kevesebb gyermeket említi. Cirfus Welsér 1551-es végrendeletében például még egy fiú és két lány szerepel, özvegye azonban 1555-ben már csak egy lányt és a fiút említi.⁵⁰

További bizonytalansági tényező, hogy a gyermekek korával kapcsolatban legtöbbször csak azt tudjuk megállapítani, hogy elérte-e már a felnőttkort, vagy még kiskorú volt. Az utóbbiak meglehetősen többségben vannak, ugyanakkor a magas gyermekhalandóság miatt a legkevésbé sem föltételezhető, hogy ezek a gyermekek valóban megérték a felnőtt kort. Természetesen a végrendelkezők is számoltak ezzel a lehetőséggel, hiszen a legtöbbször a kiskorú gyermekekre hagyott vagyonrészre egyben utóörököszt is kijelöltek, arra az esetre, ha a kedvezményezett idő előtt elhunyt volna. Ha a végrendelkező több utódot hagyott maga után, az elhalt gyermek vagyonrésze általában a másik szülőre, vagy a többi testvérre, vagy az említett családtagokra megosztva szállt. A nagykorúságot megélt utódokat is szinte mindig megemlégtették, még akkor is, ha már önálló háztartásban éltek saját családjukkal, mivel így elejét vehették, hogy további igényeket jelentsenek be a családi vagyon részére.⁵¹

⁵⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 236b és 308b-309a

⁵¹ Szende 2004: 101. o.

Általánosan elterjedt gyakorlat volt Európában, hogy a végrendelezők a születendő gyermeküket is megnevezték örökösként.⁵² A vizsgált forrásanyagban kilenc ilyen testamentummal találkozunk. A legtöbb esetben már várható volt a gyermek születése, és leginkább azt kötötték ki, hogy a hátrahagyott ingatlanokon egyenlő részben kell osztozniuk a házastfélnek, a már megszületett és a születendő gyermeknek. Így például a város jegyzője Hainrich Schädli egy házat és négy szőlőt hagy egyenlő részben feleségére, fiára és lányára, illetve a nemsokára világra jövő, harmadik gyermekére („dem dritten im muetter leib”). Némileg kivételt képez Schädli esete abban az értelemben, hogy ő az ingóságok (pl. gyűrűk, ezüst edények) és a pénzösszegek rendelkezésénél is igyekszik a három gyermeket egyenlő mértékben részesíteni.⁵³ Az ezekről a gyermekekről szóló tudósításokat azonban még nem vehetjük számba a téma elemzésénél, ahol a végrendelet születésének idején életben lévő utódokra kell figyelmet fordítanunk. A hátrahagyott gyermekek számáról és neméről a következő táblázat tájékoztat:

Túlélő gyermekek száma és neme családonként									
Gyermekek száma	Család		Fiúk		Lányok		Ismeretlen		Gyermekek összesen
	N	%	N	%	N	%	N	%	
0	125	35,1	–	–	–	–	–	–	–
1	75	21,1	38	50,7	35	46,7	2	2,6	75
2	62	17,4	59	47,6	59	47,6	6	4,8	124
3	35	9,8	41	39,0	53	50,5	11	10,5	105
4	24	6,7	47	49,0	49	51,0	–	–	96
5	13	3,7	28	43,0	28	43,0	9	14,0	65
6	8	2,2	21	43,8	23	47,9	4	8,3	48
6<	8	2,2	22	34,9	28	44,5	13	20,6	63
?	6	1,8	–	–	kb. 2	18,2	9	81,8	kb. 11
Össz	356	100	256	43,6	277	47,2	54	9,2	587

2. sz. táblázat: A túlélő gyermekek száma és neme

A megvizsgált adatok összesítése után nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy az 1529 és 1557 közötti időszakban Pozsonyban a Granasztói György

⁵² Uo.

⁵³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 345b-347a

által részletesen jellemzett ún. „kiscsaládi forma” volt az általános. Ez olyan családszerkezetet feltételez, amelyben kevés gyermek él. A természetes létszámnövekedés alacsony szintjének okát többek között a házaspárok közötti nagy korkülönbségben kereshetjük. Utóbbiból következően ugyanis a legtöbb házasság rövid ideig tartott, illetve a nők az esetek többségében nem a termékenységi periódus elején találtak maguknak párt.⁵⁴ A végrendeletekben szereplő összes család között az 1-2 gyermekesek aránya közel 40 %-ot tesz ki. Ehhez jön még, hogy a gyermektelenek több mint 35 %-kal részesednek. Ez a két arányszám – úgy gondolom – mindennél jobban bizonyítja a reprodukció alacsony voltát, hiszen ezek tükrében elmondható, hogy a családok $\frac{3}{4}$ -e statisztikailag a stagnáló vagy még inkább a negatív demográfiai tendenciákat erősíti. Már kirívónak mondhatók azok, akiknek négy utóduk van, s a négy, vagy e fölötti gyermekszámú családok aránya nem éri el a 15 %-ot. Érdeemes viszont megfigyelni, hogy az utóbb említett családok nagyobb része a városi elit rétegéhez tartozik. (Fölösleges lenne ecsetelni, hogy a jobb anyagi körülmények mennyiben motiválhatták a házaspárokat nagyobb számú gyermek vállalására.) Hasonló jelenségre hívta fel a figyelmet Kassa társadalma kapcsán Granasztói is. Kiváló tanulmányában feltételezi, hogy a felső réteghez tartozó tanácstagoknak az átlagnál általában nagyobb létszámú háztartása követendő példa lehetett a középréteg számára. Megvizsgálva azonban a Mohács előtti évtizedek városi lakosságának idevonatkozó adatait, Szende Katalin és Kubinyi András közlései alapján láthatjuk, hogy Pozsonyban, Sopronban, Budán és Eperjesen a városi elitet alkotó családok már a későközépkor időszakában is túlsúlyban voltak a többgyermekesek körén belül.⁵⁵ Nem igazolható tehát, hogy a Granasztói által feltételezett példa követése a XVI. század második feléig, azaz több generációs váltást is magába foglaló időszakon át realizálódott volna.

Megjegyzendő még, hogy a magas gyermekszám általában annak volt az eredménye, hogy az egyik, vagy mindkét házaspár „hozott” gyerekeket korábbi házasságából. A hatnál több gyermekes családoknak például a fele volt olyan, ahol a végrendelezőknek voltak – a legtöbb esetben már nagykorú – gyermekei korábbi házasságból. Ilyen esetként

⁵⁴ Granasztói 1982: 627-628, 632. o. – Granasztói az 1549-es lélekösszeírások elemzése által jutott hasonló következtetésre.

⁵⁵ Pozsony, Sopron és Eperjes idevonatkozó viszonyaihoz Szende 2004: 103. o.; a budai adatokhoz Kubinyi András: „A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagellókorban”, *LK* 37/1966, 227-291; 233. o.

említhetjük Pongratz Hohenperger testamentumát, amelyből kiderül, hogy két fia származott az első, egy lánya a második, s végül négy fia és egy lánya a legtermékenyebbnek bizonyult harmadik házasságából.

Amennyiben nem vesszük figyelembe a korábbi frigyből származó gyermekeket, és azt vizsgáljuk, hogy az egyes házasságokból hány utód született, úgy elmondható, hogy a korabeli termékenységről alkotott képünk még inkább negatív irányban módosul. Ilyen szempontú elemzés után elmondható, hogy a gyermektelen házasságok aránya több mint 38 %, az egy gyermekeseké pedig 22 % fölött van. Ennek megfelelően 0,5-1,5 %-kal csökken a 3-6 és a hatnál több gyermeket nemző házaspárok aránya. Ha mindezt összevetjük a családonkénti gyermekszám vizsgálatánál nyert adatokkal, úgy egyértelműen igazolható a Granasztói által elfogadott föltételezés jogossága, miszerint a „folytatólagos poligámia” gyakorlata valóban segített enyhíteni a negatív demográfiai tendenciák hatásait. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy drasztikus mértékben ez a módszer sem tudta azokat módosítani. Itt elég csak a gyermektelen családok és házasságok egyaránt magas arányára gondolnunk.

A gyermektelenek végrendelkezését külön is fontossá tette, hogy törvényes örökös hiányában intézkedjenek hátramaradó vagyonuk sorsáról. Ezekből a testamentumokból – a sokgyermekesekéhez hasonlóan – igen gazdag információhalmazt nyerhetünk. Mindez nem meglepő, hiszen az egyes javakat sokkal részletesebben kellett felsorolni, nem lehetett figyelmen kívül hagyni nagyobb vagyonrészeket, amelyek „automatikusan” a törvényes főörökösre szálltak volna.

Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy a közeli rokonok említésének sorrendje bizonyos mértékben a végrendelkezőnek azok iránti érzéseit is kifejezi.⁵⁶ A rokoni szálak mellett kisebb mértékben információkat nyerhetünk még az esetleges családon belüli konfliktusokról is. A belátási képesség csökkenése, az elmebeli állapot drasztikus romlása, vagy kóros szenvedély az egyes személy jogi helyzetére is hatással volt. Akinél bármelyik eset fennállt, azt a családnak joga volt kizárni az örökségből.⁵⁷ Hasonló ok lehetett a „nem keresztényi életmód”, amelybe beletartozott a gyermeki hűség tanúsításának hiánya is. Komoly konfliktusról olvashatunk Blasi Groß ötvös özvegye, Anna asszony 1555-

⁵⁶ Szende 1999: 62. o.

⁵⁷ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*, Budapest 1981, 111. o. Nem tartoztak ide a részeges vagy tékozló családtagok.

ben született testamentumában, amelyben – többek között – épp az utóbbi elmulasztásával érvel lányával szemben. Leírja, hogy Magdalena lánya férjével az ő távollétében betört a házába, s onnan nem kevesebb, mint 800 forint értékben vitt el készpénzt és értéktárgyakat. Így keresztényietlen cselekedetük miatt („wegen dises ires Hauswirts und ir selbs unchristliche mißhandlung”) Magdalenára hagy 5 forintot, de csak azzal a céllal, hogy lányának joga ki legyen elégítve és ne támaszthasson további igényeket vele vagy többi három gyermekével szemben („zu ewigen zeiten weder zu mir, meinen kindern, kinds kindern kain suechung oder aufordrung mer haben soll”).⁵⁸

Sokkal gyakoribb a kitagadással szemben az örökbefogadás említése. Ilyenkor legtöbbször olyan elárvult gyermeket karoltak föl, aki a rokonság valamelyik távolabbi tagjától származott. Előfordult azonban olyan eset is, amikor a háznál szolgáló fiatal lányt tekintették nevelt gyermeknek („ziechdirn”). Tizenkilenc testamentum emlékezik meg ilyen nevelt gyermekekről („ziechkind”, „ziechsun”, „ziechtochter”). Nem meglepő, hogy az ilyen végrendelezőknek több mint a fele, azaz tizenegy, gyermektelen családban élt. A nevelt gyermekeknek az örökösök körébe történő beemelése többek között lehetőséget biztosított arra, hogy ki tudják zárni az oldalági rokonság tagjait a vagyon nagyobb részének örökléséből.

Szót kell még ejtenünk a házasságon kívüli, azaz a törvénytelennek tekintett gyermekekről is. Sajnos ilyen esetekről nagyon szegényesek az elérhető források, s a városi jogkönyvek általában nem is közölnek szabályozást az ő helyzetükre vonatkozólag. Az egyház hatására, amely az egynejűség eszméje mellett kiállva megpróbált határozottan fellépni a házasság előtti vagy éppen a házasságon kívüli nemi élet ellen, a legtöbb város szokásjogi normái szerint nem örökölhettek az említett gyermekek. Érdekes lehet megemlíteni, hogy néhány német városban engedélyezték az asszonyok számára, hogy törvényes férjük beleegyezését kérjék ahhoz, hogy a házasságon kívüli gyermeket mintegy nevelt gyerekként kezeljék; Münchenben pedig az volt a szokás, hogy a törvénytelen gyermekek fölnevelése a tanácsra hárult.⁵⁹ A vizsgált pozsonyi anyagban két végrendeletet találunk, amely vélhetően egy ilyen gyermeket említ. Bartlme Böhemisch Goldschmid özvegye, Walpurgis asszony 15 magyar forintot hagy a nős Alexander Schnelein kamarai írnokkal közös lányára Marthára.

⁵⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test II. 315a

⁵⁹ Köbler 1984: 158. o.

Valószínűsíthető, hogy a lány még azelőtt született, hogy Schnelein elvette volna Barbara nevű feleségét, akinek egyébként Walpurgis asszony ágyneműt, edényt és egy értékes gyűrűt rendel.⁶⁰ A másik esetben a nőtlen Michael Neidhart harmincados feltűnően nagy vagyont, többek között egy házat, szőlőt, kocsit, egy lovat, tehenet, egy borjút és kisebb összeget rendel szakácsnőjének és közös fiuknak („Dess alles halben tail schaff ich meiner jetziger kochin Anna und andern halben tail dem knaben Gerhart, den uns Gott der hailiger mitainander geben”).⁶¹

Unokák a végrendeletekben

A harmadik nemzedékhez tartozó leszármazottakról nagyon kevés végrendeletben, szám szerint 34 testamentumban találunk említést. Ez a vizsgált anyagnak a 9 %-át sem teszi ki, amely arányszám igazolni látszik a városi népességgel foglalkozó kutatók körében általánosan elfogadott véleményt, miszerint a korszakban a legtöbb polgárcsalád a harmadik generációval kihalt.⁶²

Megállapítható, hogy a nők sokkal nagyobb szükségét érezték annak, hogy unokáikat is megemlítsék testamentumukban. A tárgyalt csoportban mintegy háromszor annyi nő található, mint férfi. A gyermekekről szóló információkhoz képest a harmadik generáció tagjairól sokkal kevesebb adatot közölnek a végrendelezők. Már az örökösök számát is nehezen tudnánk pontosan megállapítani, ugyanis sokszor csak annyit közölnek, hogy a testáló lányának vagy fiának gyermekeire hagy bizonyos vagyონrészt. Legtöbbször 1-3 unokáról tesznek említést, kirívónak mondható annak a kereskedő-feleségnek az esete, akinek négy fiától és egy lányától négy fiú- és két lányunokája volt.⁶³ Ugyancsak problémát okoz az unokák nemének megállapítása, mivel az esetek mintegy felében ezt az adatot nem közölték. Feltűnő viszont, hogy azoknak a végrendeleteknek alapján, amelyekben megadták az örökös nemét, megállapítható, hogy kb. négyszer-öttször annyi lány szerepel. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy leginkább az özvegy vagy férjezett nők tartották szükségesnek lányunokájuk megemlítését. Az örökösök korára vonatkozólag ugyancsak szegényes információkkal rendelkezünk, még ha feltételezhetjük is, hogy

⁶⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 193a-194b.

⁶¹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 126a.

⁶² Az elmélet Fritz Rörig nevéhez fűződik, Szende 2004: 104. o.

⁶³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 366b-367a

nagyrészt kiskorúakról van szó. Egy esetben tudunk csak nagykorú, már házas unokáról.

Ami az örökrészt illeti, általában kisebb értékű készpénzt vagy ingóságokat (pl. kegytárgyakat, ritkábban ékszert) hagytak a harmadik generáció képviselőire. Ritkábban fordult elő, hogy esetleg ingatlant rendeltek számukra. Néhány esetben, mikor a testáló gyermeke, akitől az unoka származott, már halott volt, maga a végrendelező jelölt ki gyámokat. Ezek közül Anna Körblerin furának ható rendelkezését emelhetjük ki, amelyben unokája felnevelésének feladatát nem a vejére, hanem még életben lévő saját férjére bízta.⁶⁴

Az oldalági rokonság

Bár a németajkú városi lakosság körében az oldalági rokonságnak már a XIII. századtól kezdve egyre kisebb volt a beleszólási joga a család vagyonának újraelosztásában,⁶⁵ mégis a tágabb család ezen tagjai, azaz a fivérek és lánytestvérek, unokatestvérek, sógorok és sógornők jóval gyakrabban fordulnak elő a vizsgált pozsonyi végrendeletekben, mint a szülők vagy az unokák. A testamentumok közel 45 %-ában találunk rájuk utalást.

Az említett rokonok előfordulásának gyakorisága az öröklés (szokás)jogi szabályozásának a következménye. Ezek a személyek ugyanis jogot formálhattak az ági vagyon bizonyos részeire. A város jogrendszere külön előírta, hogy figyelembe kell venni igényeiket. Főörökösként persze csak abban az esetben léphettek fel, ha az örökhagyónak nem voltak gyermekei. A legtöbb végrendeletben a közeli családtagoknak történt rendelések tételes felsorolása után általánosan megemlékeznek a rokonság többi tagjáról, olyanformán, hogy azt, aki még megjelenik és a vérségi kapcsolatot igazolni tudja, általában a gyászoló feleség vagy férj köteles részesíteni az örökségből („ob etwo meiner beweisten frundt kheme demselben schaff ich 3 fl R[einisch]”).⁶⁶ Az ehhez hasonló tételekkel azt akarták megelőzni, hogy az említett rokonok további igényeket nyújthassanak be a családi vagyonra formált joguk címén. Ezek a toposz-szerű részek csekélyebb összegű készpénzt (1-4 forintot) jelölnek meg a főt említett esetekre. A tágabb rokonságnak így módon történő kielégítése

⁶⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 34a-35a.

⁶⁵ Köbler 1984: 158. o.

⁶⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 46a.

bécsújhelyi mintára terjedt el a XVI. század elején.⁶⁷ Találunk olyan utolsó rendelést is, amelyben külön kikötötték, hogy a végrendelkező lánytestvéreinek a rájuk hagyott 10-10 forinton túl nem lehet további igényük a vagyon más részeire, s ha mégis ilyen jellegű követeléssel zaklatnák a testáló halála után annak feleségét, akkor utóbbi ne engedje át nekik az említett összegeket, hanem adományozza a pénzt az ispotálynak és a városnak.⁶⁸

A fivérekre vagy azok gyermekeire a legtöbbször pénzt, vagy kisebb értékű ingóságokat (pl. edényeket, ruhákat), ritkábban szőlőt, esetleg más ingatlanokat hagytak. Ezzel szemben a lánytestvéreknek vagy azok gyermekeinek elsősorban ruhát vagy pénzt rendeltek. Bevett szokás volt még testvérek között az adósságok elengedése, amelyet tulajdonképpen szintén pénzbeli örökségként értelmezhetünk.

Természetesen az is előfordult, hogy néhány esetben – a fentiekben vázolt gyakorlattól eltérően – nagyobb értékű vagyonrészt hagytak az oldalági rokonság tagjaira. Kiváló példaként említhetjük a polgárság legfelső rétegéhez tartozó Leopold Seidenschwanz seborvos esetét, aki, amellet, hogy igen jelentős vagyont hagy feleségére és négy gyermekére, testvéreinek pénzt és kisebb vagyontárgyakat rendel, Bécsben élő és gyógyszerészként dolgozó sógorára – többek között – egy zafírral díszített gyűrűt, nagy értékű műszereket, üvegedényeket és szakkönyveket örökít. Nyilvánvaló azonban hogy ebben az esetben sem a végrendelkező és a kedvezményezett közötti rokonságon alapuló szoros kötelékre kell gondolnunk, hanem elsősorban a szakmai kapcsolatrendszer jelentőségére.

Persze hozzátartozik az általános képhez, hogy a rokonok itt vizsgált csoportjának – a gyermekek csekély száma miatt – nagyobb szerepe volt az adott család gazdasági életében.⁶⁹ Sajnos a végrendeletek nem alkalmasak arra, hogy megállapítsuk, vajon az említett oldalági rokonok egy háztartásban éltek-e az örökagyó családjával. Mindazonáltal a fent vázolt végrendelkezési gyakorlatból leginkább az valószínűsíthető, hogy kivételesnek volt mondható az együttélő oldalági rokonság, másként a kiterjesztett család jelensége.

⁶⁷ Szende 2004: 106. o.

⁶⁸ Achatzý Funsterl végrendelete 1550-ből: AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 225b.

⁶⁹ Szende 2004: 106. o.

Alkalmazott vagy családtag: háziszolgák, együttlakó céhlegények, tanoncok

A városi társadalom alsóbb rétegéhez tartozó személyeknek igen érdekes a viszonyuk a végrendeletekhez. Ők maguk – kivételes esetektől eltekintve – nem készítették testamentumokat, de a közép- és felsőréteg tagjai utolsó rendelkezésében gyakran szerepeltek. A kérdés részletesebb vizsgálatához először is tisztáznunk kell, hogy a polgárság alsó rétegének mely szegmenséhez tartoztak azok a személyek, akik mint szolgálok, cselédek fordulnak elő az említett végrendeletekben. A legkézenfekvőbb felosztás aszerint történhet, hogy az illető képes volt-e eltartani magát, vagy rá volt szorulva a városi vagy a városban található karitatív jellegű tevékenységet folytató egyházi intézményekre. Némileg sematikus felosztás alapján az utóbbi csoportba sorolhatók például az ispotályokban, kegyes társaságok szegényházaiban élő koldusok, szegények, vagy a város által eltartott árvák stb. Az alsó rétegnek a jelentősebb része azonban képes volt fenntartani magát, s ezzel a munkaerőpiacon komoly tényezőként jelent meg. Számos munkalehetőség kínálkozott ezen emberek számára a várost övező szőlőkben és más környékbeli földeken, ahol napszámosként alkalmazták őket. Ezen kívül a kézműiparban és a kereskedelemben is rengeteg olyan terület volt, ahol könnyen találhattak különféle alkalmi munkákat. Helyzetük leginkább abban különbözött a középső- és a felső rétegetől, hogy csekélyebb vagyonuk mellett kisebb jogokkal ill., magától értődően, kisebb tekintéllyel rendelkeztek. Ezen a rétegen belül igen nehéz meghatározni, hogy a milyen arányban voltak jelen azok, akik valamely tehetősebb polgár háztartásánál mint háziszolgák vállaltak állást.⁷⁰ Az ilyen differenciált kép alkotása már csak azért is akadályokba ütközik, mivel – hasonlóan a szakmáknak a főbb foglalkozási ágak közötti megoszlásának kérdéséhez – itt is erős átfedések lehettek az egyes alkalmi munkatípusok között.

A háziszolgaként munkát vállaló személyek között egyértelműen többségben voltak a nők. Szociális helyzetük leginkább három tényezőtől függött: egyrészt képzettségüktől (itt leginkább az egyes házimunkákban való jártasságra kell gondolnunk), másrészt származásuktól, amin a háztartáshoz való viszonyukat kell értenünk. Gyakran előfordult ugyanis, hogy tekintélyesebb családoknál olyan nőrokonok szolgáltak, akik a család egy másik, kevésbé tehetősebb ágához tartoztak; s ők nyilván pozitívabb

⁷⁰ Kellenbenz 1980: 11-12. o.

megítélés alá estek, mint mondjuk az éppen akkor fiatal fölvelt, fiatal, vidéki származású lányok.⁷¹ Nagyban befolyásolta még helyzetüket, hogy milyen hosszú ideje teljesítettek szolgálatot az adott háztartásnál. Egy több éve a mester házában élő iparos tanonc, a mesterré válás távlati céljával nyilvánvalóan stabilabbnak érezhette a helyzetét, mint azok a szolgáltók, akiket általában csak néhány hónapra szerződtettek.⁷²

A családdal együtt élő, de nem vérrokon személyek körébe tartoztak azok a céhlegények, segédek és tanoncok, akik egyes iparos szakmák sajátos munkaszervezetéből következően integrálódtak a mester háztartásába. Ilyen foglalkozási ág volt jellemzően a szabók, a vargák, vagy a kovácsok mestersége.⁷³ Az XVI. századi polgári háztartások összetételének vizsgálatakor ki kell tehát emelnünk, hogy a „magot” alkotó – vérrokonsági kapcsolaton alapuló – kiscsalád tagjai mellett sok esetben olyan személyek is a háztartáshoz tartoztak, akik nem álltak vérrokonsági kapcsolatban a családfővel. Ez a tendencia leginkább a kézművesek körén belül érvényesült, hiszen számos iparágban a munkavégzés, illetve a család mindennapjainak színtere sokkal kevésbé vált el, mint például a kereskedők vagy a gazdapolgárok esetében. A mester legközelebbi rokonai, a céhlegények, az inasok, végül pedig a cselédség tagjai tulajdonképpen egy életközösséget alkottak. Egy asztalnál étkeztek, együtt töltötték szabadidejüket, együtt jártak templomba, tehát a mindennapi élet szinte majdnem minden területén egy szociológiai egységet alkottak.

A közelebbi rokonok szorosabb együttműködése sem pótolhatta tehát a ház körül szükséges dolgos kezeket. A családok által alkalmazott cselédek, szolgák munkája azért is bírt nagy jelentőséggel, mert azok csak bérükre tarthattak igényt, a család javaira – vérségi kötődés hiányában magától értődően – nem formálhattak jogot. Az esetek többségében női szolgáltót említenek a végrendelkezők és nagy valószínűséggel olyan személyt, már hosszabb idő óta a végrendelkező családját szolgálta. Legtöbbször egy ilyen örököst említenek, ritkábban fordult elő egy végrendeletben egynél több szolgáltó, céhlegény stb. Az egy háztartásban

⁷¹ Wensky 1984: 292. o.

⁷² Mitteraurer szerint hasonlóan biztos helyzetben voltak még a hosszabb ideje egy nagykereskedő szolgálatában lévő segédek, akiknél nagy szerepet játszott például a kereskedelmi ügyletekben csak idővel elsajátítható praktikákban való jártasság foka. Mitteraurer 1984: 8. o.

⁷³ Knut Schulz: „Die Stellung der Gesellen in der spätmittelalterlichen Stadt”, in Haverkamp 313-314. o.

alkalmazott szolgák száma evidens módon nagyban függött attól, hogy a házigazda mennyire volt tehető, ill. mekkora háztartást kellett ellátni. A testamentumok idevonatkozó adatai a gazda-szolgáló viszony több területének pontosabb feldolgozásához is fontos adalékkal járulhatnak hozzá. Így például néhány testáló megemlíti, hogy tartozik még szolgálójának az elmúlt időszak bérével, amiből következtethetünk a korszakban a szolgálók járandóságára. Néhány esetben a testáló a cseléd jövőjéről is rendelkezik, például azáltal, hogy meghagyja házastársának, hogy a szolgálót továbbra is tartsa a háztartásnál. Méginkább befolyásolhatta egy szolgálólány jövőjét, amikor végrendelező gazdája ágyneműt, vagy bútort hagyott rá, megkönnyítve ezzel a házasodását. Az ilyen példák már egy bensőségesebb viszonyt föltételeznek.

Számos példát találunk arra, amikor az egyes családtagok és a szolgák közötti kapcsolat jócskán túllépett az alkalmazó-alkalmazott kapcsolaton. Erről tanúskodik Anna Körblerin személyes hangvételű rendelése: „szolgálólányomra Katherinára, akit én neveltem föl, tíz rajnai forintot és egy Gerichtspettet [minden felszereléssel ellátott ágy] *hagyok*.”⁷⁴ Előfordult, hogy a szolgáló adott kölcsön gazdájának. Gilg Kutler özvegye említi például, hogy Wolfgang nevű szolgájának kétévi bérével, azaz 60 forinttal adós, rendelkezik annak kifizetéséről, továbbá ehhez rendel még némi bort is.⁷⁵ Az esetek többségében inkább nők hagytak szolgálólányukra elsősorban ruhaneműt – ezen belül főleg felsőruhákat és fátylakat – valamint pénzt. A férfiak legtöbbször pénzt rendeltek szolgálóiknak. Ritkábban fordult elő ezen adományozásoknál bútor (kizárólag ágy, hajadon lányoknak), szőlő, konyhakert, ékszer vagy edény.

Összegzésként elmondható tehát, hogy a végrendeletekből nyert adatok alapján a XVI. századi Pozsonyban az ún. kiscsaládi forma volt jellemző, amelynek oka leginkább a fent vázolt házasodási szokásokban keresendő. Továbbá láthatjuk, hogy a kutatás alapjának nem elsősorban a vérrokoni kapcsolatok rendszerét kell tekintenünk, hanem sokkal célszerűbb a családot, mint az egy háztartáshoz tartozó személyek csoportját kezelni. Az ezen az értelmezésen alapuló családszerkezet-kutatás természetesen további források bevonása, illetve a pozsonyi adatoknak más városok hasonló társadalomtörténeti adataival történő összevetése által juthat el általánosabb érvényű következtetésekig.

⁷⁴ AMB IN2 Prot. Test. II. 34a-35a.

⁷⁵ AMB IN2 Prot. Test. II. 36a.